Частина перша

Наступає чорна хмара, А другая синя...

Народна пісня

I

ЧОРНА ХМАРА

Минув уже четвертий рік, відколи Денис Сивашенко відділився від батька й від Зінька, меншого брата... зараз після того, як середульшого брата Романа заслано на Сибір. Погана це була історія!.. Розледащівши Роман у солдатах, не хотів дома нічого робити, посварився з батьком та з Денисом, пристав, пішовши в город, до злодійського товариства, водив коні, піймався, суджено його й заслано на Сибір. Денисові це не пошкодило, бо раз, що йому з батьківщини більше припало, а друге — всі знали, що він сам і впіймав Романа, і виказував на його, то нікому й на думку не спадало вибивати йому очі Романом... хоч воно таки й погано, як люди знають, що брат у Сибіру... ну, та дарма! Хай краще у Сибіру буде таке ледащо, ніж дома через його колотнеча. От тільки що з батьком Денис посварився... Дак же він у тому не винен: за те, що він не покривав Романа, батько, мати й Зінько зненавиділи його, та й годі!.. Та й це дарма, бо таки все. Що йому припадало, все віддали. Та він би й не попустив, бо там же й його праця. Він і радий був, що пішов од їх: ому вже давно треба було хазяїном бути. Поставив хату на новому грунті, далі від батька, аж з другого краю села, та й хазяїнує собі. І добре хазяїнує: за ці чотири роки зріс він угору високо: з Дениса — Денисом Пилиповичем ізробився, з малого хазяїна — багатирем. Своєї землі тридцять десятин, та ще вдвох із тестем Манойлом посесію держать... От що! Нехай лиш той дурень Зінько облизується, дивлячись на його заможність. Сам живе, як харпак, мабуть, нічого й не придбав, одколи батько вмер, самою батьківщиною старою й держиться. Ха-ха! А Денис

он цього року до хати приробив ще другу половину — з великою світлицею та з кімнатою. І в світлиці в його так прибрано, що хоч і станового, то не сором приняти: два тапчани, стільці чорним покрашені, по стінах малюнки великі — віддавав за їх Денис щетинникові не то по злоту, а й по півкарбованця, бо там такі є, що і з золотом... самих генералів аж п'ятеро, і війна турецька, і страшний суд із змієм, і "вид города Тулы"... і всі за склом, у великих червоних та в зелених рамцях... А вікна в хаті такі, що відчиняються, а не відсуваються, і на вікнах завіски теліпаються ситцеві,— зовсім, як у панів. І ліжко тут стоїть — високе й широке, на йому аж три перини, і заслані зверху червоним "одіялом" (п'ять карбованців ціна); а чотири здоровенних подушки замалим не до стелі знімаються, та всі в ситцевих пошивках з здоровенними лапатими квітками,— це вже Домаха Денисова набирала, — дуже гарні, ситець аж по злоту. Ніхто на цьому ліжкові не спить (бо всі ночують у противній хаті), а стоїть воно так, закрашає хату, чи то пак "комнату",— щоб видко було, який хазяїн живе, не харпак... Та й дочок же в Дениса двоє— то це ж їм Домаха надбала: хай люди бачать, що єсть. Надбано, хвалити бога, і на дочок, і на синів: є в чому походити, є що з'їсти й спити. Не сором, ні, не сором покликати до себе людей, хоч би й таких заможних, як оце зараз сидять у світлиці за столом, п'ють, їдять та й про діло гомонять.

Не малі ж то й гості!

На покуті сидить старшина Григорій Павлович Копаниця — той, що колись писарем волосним був, а тепер старшиною. Ге-ге! Тепер уже йому не писарювати, тепер уже він багатир на всю губу: своєї землі скільки! Як їде в город, у земське собраніє (бо він же там гласним), то так убереться в сюртука, що пан, та й годі! Та йому ж і треба цього: поміж панами крутиться. Та хоч і на селі, то без жакетки й з хати не вийде.

Зараз біля його сидить Сучок Михайло Григорович. О, то не маленький Сучок! Є в його й крамниця, й земля, до своєї дочки Горпуші приняв собі у прийми зятя, да так удвох тепер орудують, що ну!

А далі ще сидять Денисів тесть Манойло Гаврилович, Домашин батько, біля нього сват Остап Колодій, кум Терешко Тонконоженко та Яхрем Рябченко — все багатирі, гарно повдягані, в синіх чумарках, у таких, як і в Дениса, тільки Рябченко по-городянському — в жакетці.

Тесть та кум Терешко — то старі приятелі Денисові, з їми він здавна в спілці, він їм, а вони йому пособля-ють. З Копаницею Денис заприятелював тоді, як пособив йому вилізти на старшину; тоді ж і з Сучком зазнався дужче. А от з Остапом Колодієм та з Яхремом спілка не з-так іще давня.

Остап Колодій, чепурний, високий, чорнявий чоловік,— він родич Денисові, чи то пак сват, бо за його брата Зінька віддав свою дочку Гаїнку (Гаїанія її охрещено, а це вже так по-простому стали звати). Думав Зінька перенадити, на свій бік переняти, щоб він з їм у спілці був, — дак хіба ж того дурня навчиш? Через те Остап не любить Зінька, а з Денисом родичається.

А Яхрем Рябченко... ну, це штучка! Вони були зовсім у сварці — Денис та Яхрем. Колись на Яхрема скрізь подейкувано, що він крадене передержує. Дак, як узято в Сивашів сало, Денис і намігся, щоб потрушено Рябченка. Нічого не знайдено, а ворожнеча проміж їх стала велика. Хто й зна, що б воно виникло з цього, та незабаром після тієї історії з салом Яхрем пішов кудись на заробітки... з рік його не було, а тоді вернувся й грошей з собою приніс... та щось, кажуть, і не трохи... І зараз купив собі два наділи... Проминув іще рік чи два,— аж гульк! — Яхрем узяв у глущківського пана триста десятин землі в посесію. Як це так сталося, ніхто не міг зрозуміти. Наймала ту землю в пана громада, наймали багаті люди,— не віддав пан: більшої ціни хотів... А ті собі загнулись: пождеш, пане, пождеш та віддаси й за нашу ціну! А Рябченко підскочив, щось там прикинув панові та й узяв на себе. І де він грошей добув, щоб панові третину наперед заплатити, дак ніхто й зрозуміти не міг,— усі дивом великим іздивувались. От лее добув і взяв!.. І не дурно: сам не став хазяйнувати, а почав землю давати за гроші людям; а саме тоді земля зробилась дорога,— по два карбованці бариша взяв на

десятині! Та як пішов з того часу, то все йде та й іде вгору! Ого-го! Тепер вже ніхто й не згадує про те, що колись баби плескали, мовбито він крадене передержує! Де там! Тепер він Яхрем Семенович, багатир... скрізь у кунпанії буває... І з Денисом помирились. Чого їм сваритися? Що було, те минуло, а з сварки добра не буде, а в пригоді один одному вони можуть стати.

Дак отакі гості сиділи в світлиці в Дениса Пилиповича Сивашенка за столом, повним усякої страви. Господиня, немолода жінка, мовчки подавала на стіл страву, іноді тільки припрохуючи гостей призволитись; господар був гомінкий, веселий, частував і припрохував залюбки. Це ж такі дорогі гості! Не голота яка з Зінькової кумпанії, а поважні кремезні господарі, з ними хоч яке діло робити можна — подужають! І грішми-достатками вони — сила, і в громаді сила.

Домаха вже пішла в другу хату лагодити самовар, а Денис усе частував і казав:

— Істинна правда, що каже Григорій Павлович, наш господин старшина: ніякого покорства тепер у мужика нема. (Денис таки навчився поміж "образованими" людьми і собі "по-образованому" закидати.) Всяка голота пнеться рівнятися з путящим, порадошним хазяїном. Що більший харпак, то більше в громаді галасує проти заможного чоловіка. Того і в голову собі не кладе, що коли б нас не було, то як би й вони прожили? У кого землю взяти на хліб? — У нас! — До кого скотину пасти віддавати? — До нас! — У кого грошей позичити? — У нас-таки ж! Що ж би вони робили без нас?

— Именно! Істинна правда! — відказували гості.— Подохла б клята харпачня без нашої помочі.

А кум Терешко (він же при панах був, то знає, як сказати) доточив:

— Настоящая благодіянія оказується, настоящая! А Денис казав далі:

— Отож бачите!.. А ще й дибки проти нас стають!

Тільки порадошний чоловік схоче що зробити — чи в громаді, чи так, — зараз крику, галасу, репету такого нароблять, що настоящая бунтація, та й годі! От, сказати, як Остап Дорохвейович,— він кивнув на Колодія,— хотів, щоб йому громада віддала волость нову робити,— лишенько! Який крик ізробився! Кажуть: багатіти нашим коштом буде!.. А все брехня...

— Авжеж, брехня! — сказав старшина, а Остап тільки рукою махнув.

— От так і я,— говорив Денис,— хотів би зробити одно діло мале-невеличке, та й боюся з їм потикатися в громаду, щоб і лиха не здобуться. Хіба що вже ви, господа хазяїни, пособите мені.

— Кажіть, кажіть, яке там діло! — загомоніли гості.— Що доброго надумали?

— От же ви знаєте,— розказував Денис,— що як пішли пересельці на Амур, дак позоставалися від їх наділи. Громада ж тоді не дозволила пересельцям тієї землі продавати, а взяла на себе.

— Хотіла на всіх рівно поділити! — гукнув кум Терешко, вже трохи п'яненький.— Ге! А ми не дали, да тобі в орендноє содержаніє оддали — на три года,— от тобі і вся біда!

— Іменно, іменно! І досі дякую вам,— спасибі за це! Хоч воно з тієї земельки невеликого й добра, ну, а все ж земелька.

— Та ще й добра,— додав старшина.— Не сором-ляйся, Денисе Пилиповичу! Перед нами нема чого критися: ми знаєм усе діло. Свої люди.

— Так, так!.. Що й казать!.. Вам би та ще й не знати!.. Дак ото ж я два годи вже держу цю земельку, а оце й третій наступає, а там і край...

— А там ізнову буде крик та гвалт у громаді, щоб тобі не давати,— сказав Манойло.

— Отож-то й то! Як наймати, так і крик, так і крик! Все репетують, і ніяк того репету не збудешся,— говорив Денис.

— А що ж ви зробите? Нема способу! — промовив Остап.

— Та воно можна б і способу добрати,— натякнув Денис.

— Ану, якого? — запитав старшина.

— Та такого: взяти та й продати землю ту кому з путящих людей.

— Так...— сказав старшина, і всі на мить замовкли. Всі зрозуміли, що Денис хоче сам ту землю купити, і думали, чи можна на це пристати.

Воно таки підходило, щоб Денисові вона впала. Раз — що він уже держить її в посесії; друге — що всі ті наділи суміжні з його наділом,— так трапилося; третє— що він же свій чоловік, і як пособити йому тепер, то й він колись у пригоді стане. Може, декому хотілось би замість Дениса собі ту земельку придбати, та, бач, тоді доведеться посваритися з Денисом, та й з тестем його Манойлом, та й з кумом його Терешком... А вже як серед гурту заведеться в їх сварка, тоді голота переважувати почне. Вони поти дужі, поки вкупі.

От такі й підхожі думки плутались у кожного в голові, як старшина знов озвався:

— Так, Денисе Пилиповичу!.. А що ж, діло добре! Цим уже навіки заткнемо їм рота. Може б, ти й за купця був, га?

— Та я... як ви, господа хазяїни, скажете,— говорив Денис,— а я, звісно, узяв би... хоч мені й сутужно тепер на гроші, ну, та вже розстарався б...

— Розстараєшся!.. Розстараєшся!..— загомоніли гості.— А ми тобі пособимо в громаді: не попустимо, заткнемо горлянки ротатим.

— Спасибі вам, господа хазяїни, спасибі! — кланявся Денис.— Я на вас — як на бога!.. Уже тепер ви мені, а колись і я вам, дасть бог, чимсь пособлю.

— Істинна правда,— сказав кум Терешко і додав панської приказки: — Рука ногу моїть.

— Правильно! — промовив старшина.— Постановить: продать переселенческі наділи Денису Пилиповичу Сивашову.

— Продать! Продать!..— загули гості.

— А голоту, котора буде верещати,— скрутить!

— Скрутить! Скрутить!

— Щоб не сміли морди куди не треба пхати,— по мордяці їх!

— По мордяці! По мордяці!

І все товариство зареготалося. Голосніше за всіх реготався сам старшина Григорій Павлович, і його товсте, сите обличчя з поганенькою руденькою борідкою аж двигтіло все, закинувшися назад. На весь рот реготав і кум Терешко, сміялися Манойло з Остапом, радісно дрібненько сміявся в широку русяву бороду Денис, а череватий одутлий Сучок додавав свого поважного — го-го-го-го! — мов порожня бочка гула. П'яні червоні обличчя,блискучі від поту й смальцю, що на їх повиступав, якось чудно розтягалися, очі заплющувалися, а замість їх широко зяли ямки червоних пащ-ротів з жовтими великими зубами, вискаленими з-під щетинястих усів.

Самий Яхрем Рябченко не реготав, тільки ледве всміхався. Увесь час він сидів мовчки, погладжуючи свої чепурно закручені темні вуса або чистенько виголене підборіддя та блискаючи своїми пронозуватими очима. Тепер, як регіт трохи вщух, він озвався:

— По мордяці!.. Дай йому сьогодні по мордяці, а завтра воно знову лізе. От так, як свиня: ти її бий, а вона кувіка та таки лізе крізь тин на вгород.

— А ти таки бий по мордяці, поки почує та назад поверне! — сказав Манойло.

— А одвихнувсь — вона знову там.

— Ну, дак що ж його робити?

— А що свиням роблять, щоб на вгород не лазили? — спитав Рябченко.

— Та що ж? Колодку прив'язують...

— Ну?

— Що — ну?

— А те, що прив'яжімо й ми їм колодку! — сказав Рябченко.

— От такої! — здивувавсь Остап.— А як же то?

— А хотіли б? — лукаво спитав Рябченко.

— Ще б пак!.. Чого б то чоловік не схотів!..— загомоніли всі.— Якби-то!.. Та як?

— Та воно невелика й штука,— спокійно й не поспі-шаючися почав Рябченко.— Ви, Денисе Пилиповичу, та ви, Манойле Гавриловичу, держите в посесії комарівську землю?

— Держимо.

— А у вас, Григоріє Павловичу, біля комарівської своя земелька?

— Єсть.

— А в мене посесія біля вашої — глушківського пана.

— Правильно!

— Аз другого боку комарівської землі ті пересельські наділи, що Денис Пилипович купує?

— Авжеж!

— А за їми земля Вавилова, Івана Івановича?

— Так, так!

— А між нею та глушківською землею пана Горянського земля?

— І то правда

— Ну, а де ж громадська земля тепер? Га? — питав Рябченко.

— Громадська?.. А громадська... де ж? Усередині...

— Ну? — спитав Рябченко.

— Дак що ж? — не розуміли слухачі

— Оввa! А ще й розумні люди! — засміявся Рябченко.— А те, що всі ці землі круг громадської з усіх боків. Вона серед їх, як острів серед води. Візьмемо в посесію Горянського землю та покличемо до себе в кунпанію Вавилова,— тоді вже диблянам без нас не буде ніякого ходу.

Всі притихли, вражені надзвичайною, дивною думкою. Притихли, силкуючися збагнути, чи гаразд вони розібрали справу, чи не помилилися! І тоді враз загомоніли моторно, весело, радісно.

Дак це ж дуже добре! От вигадка, дак вигадка! Щоправда, Горянського земля велика — дві тисячі з половиною десятин,— але гуртом узяти можна. Тоді громада буде в такому кільці, що з його не буде ходу. Куди ні ступни — навкруги все їх земля буде. Тоді які вони схочуть, такі й ціни на землю будуть — і за випас товару, і за роботу, і за все. Бо де ж тоді мужик візьме землі, як не в їх? Йому іншого ходу не буде. Тоді вже не посміє ніхто галасувати в громаді. Робитиме громада, що вони звелять. Вони будуть тут пани. Ого-го! Попанували пани-поміщики, тепер ще треба й господам-хазяїнам попанувати!

— Ловка штука буде! — казав весело Копаниця.— Та це можна самими відбутками так зробити, що просто як панщина буде, та й годі! Ну й голова в тебе, Яхреме Семеновичу! Дай я тебе поцілую!

Копаниця захопив лівою рукою Рябченка за шию, нахилив до себе й почав цілувати товстими масними губами.

— Голова! Голова! — загомоніли навкруг усі та й полізли цілуватися спершу з Рябченком, а тоді й самі проміж себе. Плечі штовхалися, червоні обличчя стулялися, ялозились одне об одне замащеними вусами й бородами, дихали одне на одне п'яним горілчаним духом, що їм уже повна була вся світлиця.

— Дорога голова! — кричав кум Терешко.— Ціни нема!..

Потроху посідали знову та й почали міркувати, як воно буде. Їх тут семеро. Вавилов буде восьмий. Та чи пристане ж він? Це чоловік чужий, захожий здалека москаль. Був колись за об'їждчика в одного пана, тоді за прикажчика, тоді за управителя, а там уже й свою земельку купив. Йому до диблян байдуже. А втім, як роздуматься, то й не байдуже, бо і в його ж дибляни землю беруть... Поміркували туди й сюди: мабуть, пристане.

Вісім чоловік — це буде товариство. Вони скинуться грішми і за ті гроші наймуть Горянського землю. Хто скільки грошей дасть, стільки тому й землі буде. Можна хазяйнувати й гуртом, хоч краще кожному зокрема. А радитися про все гуртом і гуртом, так, як у громаді, справи рішати... та й не про саму цю землю, а й про інші: і за яку ціну віддавати десятину, і яка ціна на наймитів та на косарів, і які відбутки. І як і що робити в громаді, то й про це спершу в своєму гурті радитися...

Це все розказував їм Рябченко і додавав:

— Тоді нас ніхто не подужає... Одно тільки... Хоч ми й гарно міркуємо, та єсть одна карлючка.

— А яка ж то? Кажи!

— Є один чоловік такий, що може нам великої шкоди наробити.

— Ой! А хто ж то? Ану, кажи! — почали питатися.

— Та хто ж? Дениса Пилиповича брат, Зінько.

— Хі! Що б то він і зробив?

— Почне каламутити в громаді, почне коверзувати — може лиха наробити.

— Та він уже тепер притих,— озвався Сучок,— відколи оженився. Чи так я кажу, Остапе Дорохвейовичу? Остап покрутив своєю чепурною головою.

— Ой, ні! Як я за його дочку давав, то думав: буде сім'янин, то вже до свого діла й прихилю його. Так де там!..

— Цурається? — спитав Копаниця.

— Ні, він нас із старою й не цурається; і в гостях із дочкою буває, і в себе приймає, а так, щоб у яке діло зо мною пристав, дак ніяк! "Я,— каже,— того не хочу, бо через великі гроші сльози ллються. І вам,— каже,— тату, радю тих багатирів покинути та по-божому жити".

— Ич, ідолова душа! — обурився Терешко.— Муляють йому ті багатирі!

— Ну,— сказав Рябченко,— а я таки думаю, що нам його не минути. Бо він крутитиме в громаді. Пам'ятаєте, як було з Стецьковою справою? Через його ж, через Зінька ж, усе сталося.

— Дак що ж із ним робити? — спитав Денис.

— Приняти до нас у спілку,— відказав Рябченко.

— От такої!

— Іншого нічого не вигадаєш.

— Та в його й грошей нема.

— Можна йому гуртом позичити, аби рота затулити.

— А як не схоче? — питав Манойло.— Он же, чуєш, який голінний?

— Треба так зробити, щоб схотів,— обстоював за своє Рябченко.

— Ну, та як же ти зробиш? — не розумів Копаниця.

— А треба, щоб йому був великий бариш,— відказав Рябченко.

— Уже ж більшого, як усім, не буде!

— Коли цей йому здасться малий, то треба й більшого дати.

— Чого ж то так? — спитав неприхильне Денис.— І гроші йому позич, та ще й бариша з свого заробітку прикинь! Це вже буде зовсім не по правді!

— Що ж ти маєш робити,— казав спокійно Рябченко,— коли таке діло? Та воно не так і страшно, як здається. Коли треба буде, то ми йому попустимо тепер більший бариш, щоб він не зіпав у громаді за пересельські наділи тощо... Цим його від товариства відлучимо. Бо він через те тільки й силу має, що з ним товариство таких, як і сам, гольтіпак. А як він їх раз зрадить, то вже вони його зроду не приймуть, поневолі тоді буде з нами, хоч і без великих баришів.

— То тоді йому хвоста вкрутимо?

— Авжеж!.. А як він од їх одкинеться, то самі вони довго не вдержаться.

— Бо він же в їх голова, старшина!..— зареготався Копаниця.— Що правда, то правда,— нам треба його збити з плигу . Бо воно — блоха, ну, а й блоха як почне кусати, то спати не дасть. Нехай Остап Дорохвейович коло його заходиться,— йому це найзручніше.

— Та що ж, і заходюсь,— згодився Остап.— Тільки ви мені скажіть, що йому говорити.

Почали міркувати, якими баришами можна краще спокусити Зінька. Наказали Остапові торгуватися, спершу давати менше. А Денис казав, що занадто багато йому дають.

— Дарма, аби впіймати!

— А там скрутимо йому в'язи!

— Щоб не бришкав!..

— Ніхто тепер не бришкатиме!

— Прив'яжемо колодку свині!

— А коли й з колодкою полізе — по мордяці!..

— По мордяці! По мордяці!..

І знов усі зареготалися,— так їм до вподоби був той жарт. Сміялися всмак, аж здорові жовті зуби поблискували серед щетинястих, умазаних у смалець вусів та бороди.

II

ЗІНЬКО

Зінько Сивашенко йшов полем. Ішов не поспішаю-чись, бо була неділя, а поробившися добре ввесь тиждень, любив у неділю відпочити. І відпочивав справді, йдучи нога за ногою, упиваючись ясно-сонячним весняним днем, не душним, бо живущий вітрець розвіював духоту. Був кінець весни, саме той, як і хліб, і трава зростуть уже досить угору і блищать під сонячним промінням свіжим зеленим кольором свого молодого соковитого тіла.

Зінько зупинився, задивившись. Перед ним широко розляглись поля зелені з буйними хлібами. Вітер гуляв по їх, бив по їх своїми мнякими невидимими крилами, дихав на них своїм запашним дужим диханням. Він грався з їми, він обнімався з їми, а вони, веселі, радісні, повні молодої сили, молодого життя, звивались під його обіймами, перекочувались моторними ясно— й темно-зеленими хвилями.

Хвилювало, хвилювало зеленеє море. Утікали хвилі од вітру. Котилися, котилися не перестаючи, все біжачи туди, в далеку далечину, аж де небо схиляється до землі. Вони прибігали до його, і плескали в його, і цілували його. А воно сміялось до них широким, безмежним блакитним усміхом, і той усміх спадав на їх золотим дощем сонячним, несучи їм життя й силу.

А вітер, веселий і дужий, шугав між блакитним небом і зеленим морем, і перекидався, і купався в просторах, і сповняв Зінькові груди якоюсь дивною молодою силою. Дихали груди так широко, вільно, і все тіло міцне, як сталь, трепетало тією силою, здригалося від одного

могучего поривання кудись кинутися, щось зробити — щось велике, дуже і гарне-гарне!.. І Зінько й сам не помітив, як те поривання до руху, до діла вихопилося в його з грудей голосним криком: "Гей-гей!" — далеко розкотилося полем, і Зінькові здалося, що голос його долинув аж туди, до краю зеленого моря, і плеснув об берег блакитного неба, і небо всміхнулось До його, до Зінька, так само, як до того зеленого моря, як до тих ярів і байраків, що мріли здалека, як до тих пташок, що дзвеніли в повітрі, як до тих метеликів, що тріпотали кольористими крильцями над зеленими хвилями!

Ой, та й гарно ж жити на світі, та й легко ж, весело!.. Та як же й хочеться жити! Жити й працювати, робити щось гарне — таке, як оці поля красні! І він їх робить, тут є й його праця: от він здалека бачить, як хвилює й його поле, полите його потом... Хвилює незгірше за інші, ні, ще й краще...

Ой гарно ж, радісно, легко! І небо сміється, і поле сміється, і сміється щастя. Чому кажуть, що нема в світі щастя? На світі багато-багато щастя! Треба тільки його здобути. Все треба здобувати, ніщо саме до рук не йде,— так і щастя. Все треба здобувати. Голова його спинилася над цією думкою. Чи не тільки зараз він до цього дорозумувався, чи й попереду знав? Авжеж, знав, тільки що, може, не думав про це так... розбірно...

Все треба здобувати, ніщо саме до рук не йде. Здобудеш — щасливий будеш, не здобудеш — знидієш або згинеш.

Зінько почав думати, чи сам він завсігди робив так, почав згадувати минуле життя, перебирати одну по одній події. Почав з найближчих, що трапились сьогодні, вчора, і йшов далі, далі, пірнаючи в те море минулого життя, то ясних, то затуманених згадок. І потроху забув, з чого почав думати, самі згадки опанували його цілком, і минуле стало перед їм, як намальоване, як живе.

Почув у своїй душі біль, згадавши про те, про що ніколи не міг спокійно згадувати, хоч по тому минуло вже кілька років.

Його брат Роман, покинувши чесну працю, руйнував укупі з товаришами-коноводами своє село, забираючи в людей коні, і врешті підпалив у Зінькового сусіди Струка клуню, щоб народ збігся на пожежу, а його товаришам-коноводам вільно було тим часом брати коні. Його піймано, мордовано, палено страшно, вимагаючи, щоб він виказав товаришів. Він не виказав нікого, витерпів, був довго хворий од мордування, а тоді, засуджений, пішов на Сибір. Суджено й тих, хто його пік, покарано тюрмою... Це все минулося вже, а й досі стоїть перед Зіньком, як живе: і цей попечений, змордований брат, і другий брат, Денис, що дивився на те мордування залюбки, ще й допоміг, щоб воно сталося... Ох, цей Денис!..

Якби він не гнався так за тією копійкою, не сварився б із Романом, лагідненько нахиляв би його знову до роботи, дак, може б, і не було нічого. А то жадоба така несита: все б зажер собі,— от і давай випихати Романа, щоб більше батьківщини припало... Зненавидів його так, що примів би — в ложці води втопив би!.. І таки й утопив...

Скільки горя було тоді в сім'ї! Батько занедужав тяжко і вже ніколи не видужав зовсім — за рік умер з великого болю, з несвітського сорома... Мати й досі плаче.

Не міг батько після того Дениса бачити. Вигнав його від себе, не дав, а кинув, як собаці, його частку — усе, що той схотів,— і з того часу не хотів і чути за його, і не згадував ніколи. З тим і вмер. Зостався Зінько хазяйнувати вдвох із матір'ю. Хазяйнував так зо два роки, а мати все нарікала, що стара вже, не може сама господарювати... а хоч Зінько наймав наймичку, та наймичка не господиня, і треба Зінькові женитися.

А він не хотів. Бо не знаходив собі пари. Відколи парубкував, тільки одна дівчина й припала йому була трохи до вподоби — то була вбога

сирота, байстрючка, наймичка Левантина,— тиха, боязка і ніжно-гарна. Та її звів Роман, покинув з дитиною... Зінько таки хотів її взяти, та вона, поховавши дитину, втекла від його... згодом умерла тяжкою смертю — так, що Зінько тоді й не знав... Він не знає навіть, де її могилка. Але згадка про неї жила в його серці і не давала змоги думати про одруження.

Та минув час, затих біль... Одружився Зінько, і тепер є старій матері відпочинок. І Зінькові добре. Було б зовсім добре, якби не одно: якби не ті думки!..

Думки посідали Зінька, не давали йому впокою, гнітили йому 'серце, розсаджували голову. І не міг він їм дати ладу, хоч усі вони крутилися коло одного. От так, як у тій пісні співається:

Нема в світі правди, правди не зіськати:

Що тепер неправда стала правдувати.

От саме так: стала неправда правдувати, бо кривду вважають за правду. Зінько приглядався до сільського життя і побачив, що там саме так і є.

По сім'ях не було ладу. Діти змагалися з батьками і пусто йшли. Кожне поривалося вихопитися з свити та вскочити в панське пальто. Думали не про те, щоб бути хазяїнами, а як би, щоб не бути простими. Кидалися на заробітки в город, а верталися часто неробами розпоганеними. Брати проміж себе гризлися, а найбільше за тую батьківщину, як собаки за маслак. Були й тихі сім'ї, що жили в згоді, та таких було менше.

Недобре діялось і в громаді. Там верховодили Копаниця, Денис, Рябченко та інші такі жмикрути, дбали не про добро людське, а тільки за свої бариші: що їм на руку, за те репетували, билися, з руки ірвали, не

думаючи зовсім, що в іншого через те сльози ллються. Та все ж таких багатирів було мало, а якби вони самі були, то, певне, нічого не могли б зробити з громадою, бо громада великий чоловік. Та, на лихо, сама громада їм пособляла. Одні стояли за їх через те, що були їм винні, напозичавшися багато, то не мали сили й змоги проти їх іти; другі змагалися й собі вибитися вгору, на більше багатство, то держалися багатирської купи, сподіваючися, що та їм швидше пособить перевагу взяти над іншими громадянами; третіх багатирі купували за горілку, і таких було трохи чи не найбільше. Зоставалася невеличка купка самостійніших людей; але одні з їх не знали, як обстати за своє право, а другі були вже занадто малосилі, щоб могли гору брати. Через те в громаді багато гукали, репетували, сперечались, але подужували завсігди багатирі з своїми прибічниками й полигачами. І дедалі вбивалися все в більшу та в більшу силу. Народу намножилося стільки, що вже йому не ставало тієї землі, яка в його була, а багатирі силкувалися підгортати під себе й ту, скуповуючи її в убожчих хазяїнів або забираючи за позичені й невер-нені гроші. Дедалі кожен з їх ставав уже потужніший та потужніший, і Зінькові здавалося, що може прийти такий час, коли вони посядуть усю землю громадську і громаді доведеться на їх робити.

Такий лад здавався Зінькові поганий. Хіба ж не могло бути краще? Але як?

Цього Зінько не знав. Але він певний був, що це можна знати і що десь хтось його знає. Де й хто? Може, його знають пани, великі генерали? Може, вчені люди? Може, де по книжках написано? Адже по книжках списано всяку науку: і як у бога треба вірити, і як по закону треба робити, і як та з чого що сталося на світі — все! Чому ж би не було там про те, як завести ліпший лад на селі?

До панів, великих генералів не можна Зінькові доступиться, хоч, мабуть, вони й знають про все, чого йому треба. Про вчених людей — не про панів, а таки про справді вчених людей — Зінько тільки чув, що вони

є, але зроду ні одного не бачив, не зна, й які вони і де їх шукати. Лишаються хіба книжки.

Багато про все це Зінько думав. Ще змалечку він не такий удався, як усі: був тихий, замислений хлопець. Слухняний, робив завсігди, що наказувано, тільки великий забудька був. Оце пасе телята й доглядав добре, щоб як у шкоду не вскочили... А навкруги трава зелена, небо широке, пташки летючі... Як вони літають? Через що вони літають? А якби чоловік собі крила приробив, то літав би? Мабуть, ні, бо якби можна було, то давно б уже всі люди поробили собі крила та й літали б,— це ж краще, ніж ходити або їздити. А чого ж пташкам можна? Вже ж люди розумніші за пташок, то, певне, колись вигадають так, що й літатимуть. Ото б добре було! Аж до неба можна було б долинути та й подивитись, що там є... на бога й на янголів глянути. Еге-ге! Тепер він знає, чого люди не можуть літати: бо якби могли, то й кожен грішний чоловік замісто пекла залітав би в рай та й надокучав би богові. Тим-то бог так і зробив. Хоч воно й не по правді, бо й між пташками не всі ж праведні, а є й грішні. Он шуліка — кожну пташку роздирає. А, може ж, йому то від бога звелено, щоб пташки їсти? Так, як людям можна їсти вівці, воли, кури... Як чудно на світі — одне одного їсть: вівця їсть траву, а чоловік та вовк вівцю; пташка їсть комашок, а шуліка та чоловік їсть пташок; риба їсть черваків, а чоловік рибу... Штука! Чоловік усе їсть, тільки його ніхто не їсть! Хіба ніхто? А вовк та ведмідь як піймає, то й з'їсть, коли чоловік його не вб'є. Он як: одне одного їсть, одне одного їсть!.. А це погано, бо воно болить, як різати або вбивати. Чому б не було так на світі, щоб ніхто нікого не їв, а їли або хліб, або садовину, або городину, або траву...

Ха-ха-ха! Це б тоді люди паслись, як телята!..

Ой-ой-ой! А де ж це телята?

Гляне, аж вони давно в шкоді. Біжить Зінько завертати... Побачить сторож або хазяїн, та таких духопелів йому надає... Бувало так, що й

займано, то Зіньковому батькові доводилось платити за спаш. Батько гримав, а Денис і бив за це...

Зріс трохи Зінько, парубком уже був, заманулося йому вивчитися читати. Школи в їх тоді ще не було, так Зінько з свого заробітку дякові платив, аж поки той навчив його так-сяк читати. Писати він і сам трохи привчився: купив собі пропис у городі та й навчився самописки... Помалу пише, але все ж пише. Читає краще. Він уже багато книжок попрочитував. З святих книг Євангеліє найбільше вподобав. Здорово тяжко розбирати, а книжка справді свята, бо написано, як по правді жити, людей не кривдячи. А з несвятих книжок найбільше йому до смаку припало дві. Одного разу він був у городі на базарі і купив там дві старенькі, в поганеньких палітурках книжки. Одна була менша і звалася "Роберт Оуен". Важко було її розуміти,— Зінько й тепер ще не все в їй розібрав. Але оце він розібрав добре: є така земля Англія, а в тій Англії на фабриках та на заводах робочому народові дуже погано було .жити; дак винявся такий чоловік, Роберт Оуен,— він усе клопотався, щоб тим людям краще жити було, і всякого способу до того добирав, самого себе не жаліючи. І Зінькові цей Роберт Оуен здався таким гарним чоловіком, трохи чи не святим: де ж таки — багатий пан міг би собі сласно їсти й пити, хороше ходити, ні про що не дбавши, а він за вбогих людей так клопочеться! В книжці був Оуенів патрет. Зінько вийняв його звідти, оддав завести в рямці під скло і почепив на стіні. Дивився на його й думав: "От бач же, винявся там такий чоловік, що за вбогих людей обстав. Чому ж у нас нема такого, щоб обставав за наших хліборобів та й позаводив серед їх кращі порядки?"

Друга книга була Зінькові така зрозуміла, така зрозуміла, як ще ні одна в світі: кожне тобі словечко в їй Зінько тямив, розумів і почував, бо воно йому якось до душі, до серця промовляло. Звалася та книга "Кобзар Тараса Шевченка", і як Зінько читав її, то так, мов батька рідного чув або до пісні, що кохана дівчина співає, прислухався. Так гарно! І написано про такі прості речі і про простих людей, а гарно! Через те ж і гарно воно Зінькові було, бо йому сподобалося, що про простих людей однаково, як і про панів великих, говориться. І Зінько так

собі думав: "Велика душа в того чоловіка була, що цю книгу списав, бо він розібрав, що й ми люди, та й каже про нас, як про людей".

І він вийняв з книги патрет Тарасів Шевченків та й його почепив поруч з Оуеном у рямцях за склом. Дивлячись на його, згадував раз у раз усякі його щирі слова (знав з голови багато); а як згадає такі, як от:

Обніміте, брати мої,

Найменшого брата, —

Нехай мати усміхнеться,

Заплакана мати! —

то йому аж сльози бриніли на очах. Дух переймало йому й тоді, як читав:

Учітеся, брати мої,

Учітесь, читайте —

І чужого научайтесь,

И свого не цурайтесь.

Бо хто матір забуває,

Того бог карає.

Спершу він не розумів, до чого це тут матір ізгадується, але далі, багато разів прочитавши "Кобзаря", замалим не вивчивши його всього, думавши про його часто, таки зрозумів.

І тоді сказав сам собі, що буде він поважати свою хату, не хоче відбиватися від своїх людей і буде вчитися.

Вчитися! О, цього бажала вся душа його, до цього поривалася вся істота його! Вчитися, щоб знати, як і що є на світі і через що воно так. Учитися, щоб знати, як запобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а правда правдувала! Він певний був, що наукою цього зможе дійти, бо не дурно ж той, хто написав "Кобзаря", люблячи так дуже правду та вбогих людей, велів усім учитися. Він знав, нащо це казав, і Зінько хоче його слухатися, за його приводом іти і вчитися.

Але як? Де? Від кого?

До школи вже пізно було йти такому, як він. Через те пішов до вчителя, просячи, щоб той учив його самого, а він за те йому платитиме.

— Чого ж тебе вчити? — запитав учитель.

— Усієї науки, яка є на світі! — відказав Зінько. Учитель засвистів, а тоді зареготався.

— Дурний ти!

— Та я знаю, що я дурний,— тим і прийшов, щоб ви мені розуму доточили.

— Хіба ж можна всіх наук навчити? Та й почав лічити, які є науки: і така, і сяка, і он яка... Аж моторошно Зінькові стало...

Одначе все ж згодився вчити Зінька дечого, і справді, за рік навчив його трохи арифметики та підучив дужче розуміти книжки... Та незабаром Зінько побачив, що цей учитель і сам не дуже більше знає... та й до книги мало коли зазира, а все то в карти гуляє, то в беседі горілочку цмулить, то з собакою качок диких стріляти бігає... А ще

більше не сподобався він Зінькові тим, що на кожного селянина, хоч би якого старого й поважного, каже "ти" та величається перед мужиками, що він пан... Покинув Зінько до його ходити. Наважився вчитися сам.

Купив собі арифметику, щоб і далі вчити її, купив географію, бо хотів знати про всякі землі... Купував іще багато всяких книжок. Які були в його гроші, що міг би на парубоцькі вбори витрачати абощо,— все віддавав за книги. Купував на базарі, в щетинників і в поганенькій книгарні в городі. Купував, не знаючи, які вони, а так — яка до вподоби припаде своїм заголовком. Купував і читав багато і врешті кинув. Здебільшого йому траплялися недотепні, а часом і гидкі книжки. Зінько не находив серед цього мотлоху того, чого шукала його розумна, світу прагнуща голова. Над "Кобзаря" та над "Роберта Оуена" книги не знайшов, хоч не збувся надії колись таки вишукати чого треба. Знав-бо, що є добрі книги, але сам не тямив, по чому їх пізнавати і де їх знаходити. Зрозумів, що мусить засягти поради в якогось тямущого чоловіка.

Де ж він? Де його шукати?

Навкруги, поблизу Зінька, його не було. Учитель сам не дуже дбав за книги; батюшка не любив розмовляти з селянами ні про що, опріч церковних справ; панок Глушківський (поблизу жив) тільки й знав, що ганяв з хортами за зайцями, то Зінько й не сподівавсь там нічого доброго почути... та й не смів до його, до незнайомого, йти.

"У город хіба піти?" — думав собі парубок часом, але зараз же й покидав цю думку: раз, що він якось не полюбляв того города після нещасливого випадку з Романом та з Левантиною, а друге — до кого б же він і там удався? Все невідомі люди, не схочуть з ним і говорити. І зостався Зінько сам із своїми думками...

Хоч і не зовсім сам. Таки були деякі товариші, що він міг з ними розмовляти про те, що турбувало його розум і серце. Найбільше — з Карпом та з Васютою.

III

НА ПАСІЦІ

Починало ставати душно, бо сонце давно вже звернуло з півдня. Піт проймав Зінька, а вітер уже не прохолоджував, бо й сам став такий гарячий, мов з печі.

Зінько вже бачив поблизу серед поля невеличкий гайок. Там холодок, там так гарно,— хоч би швидше дійти.

Він скинув чумарку, щоб не було так душно, і зостався в самій гарно й рясно вишиваній сорочці з тонкого полотна. Відкотний комір злегка обнімав йому загорілу шию. Загоріле було й обличчя, худе трохи, але молоде й чепурне, з темними вусами й чуприною, що не зовсім ховала його лоба гарного, хоч і була розчесана наперед. З-під чорних рівних брів (заздрощів дівочих) сяли розумні променисті очі. Він вдивлявся тими очима в близький уже гай,— чи не побачить там, кого йому треба. Не побачив нікого. Додав ще ходи і незабаром став біля гаю.

Маленька стежечка вбігла з поля поміж дерева. Зінько вступив на неї, і його враз обняло таким гарним, любим холодком, що він аж зітхнув широко й легко. Пішов тоді помалу, впиваючись тією живущою прохолодою, тихо ступаючи по м'якій стежці. Трохи згодом дерев поменшало, і незабаром перед Зіньком розіслалася прогайльовина, вся осяяна сонячним промінням.

Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, понакриваних покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка. Золоті бджоли бриніли в золотому сонячному промінні, купчились на вуликах біля вічок, гули

весело. Ліворуч стояла невеличка катрага, а перед нею, трохи ближче до Зінька, в холодку під великою гіллястою грушею, сиділо двоє.

Просто Зінька сидів, нахиливши порите глибокими зморшками чоло з сніжистою стріхою, зовсім білий дід. Велика довга борода спадала йому на товсту білу сорочку і на їй ще біліла, як сніг. Худорлявий дід мав широкі плечі і могучі, ще жилаві руки. Він з упокоєм зложив ті руки на колінах і, не поспішаючись, оповідав тихим, рівним голосом, іноді киваючи злегка головою, і тоді Зінько бачив, як з-під його білих кудлатих брів блищали чорні, надзвичайно молоді очі.

Слухала його пильно, втупивши в його свої темні мрійні оченята, дівчинка, що сиділа перед їм. Ні, не дівчинка, бо на голові в неї був маленький святковий очіпок,— тільки здавалась дівчинкою — така була з обличчя молоденька, замалим не дитина. Сиділа боком до Зінька, просто на землі, підобгавши під себе ноги. Зінькові виразно видно було її високе, як і в діда, чоло, мов намальовану, чорну брову і маленький, ледве-ледве горбатий носик, червоні губенята й ніжно обведене легеньке підборіддя. Трохи загоріле обличчя так і пашіло, рум'янцем. Коло вух і на шиї вилося, вибившися з-під очіпка, непокірне русяве волосся. Тонка шия вгиналася під разками кольористого намиста й дукачів. Блискучою хвилею спадали вони на високі груди, на білу тонку сорочку з мистецьким вишиванням. Тоненький стан стягав червоний плетений пояс, коліна обнімала картата старосвітська плахта — з зеленими, червоними, синіми, жовтими картами. Молодичка заслухалася дідового оповідання, її маленькі рученята лежали на колінах нерухомо. Перед могучою постаттю обсипаного снігом старечої зими діда його маленька слухачка здавалась якоюсь рясноцвітною ніжною весняною квіткою.

О, як він її любив, цю квітку, він, Зінько! Любив і зараз так само, як і тоді, як уперше її зустрів, уперше глянув на неї та й закохався відразу й навіки. Цьому поминуло вже мало не півтора року, але Зінько й досі мов бачить перед себе ту першу зустріч.

До того часу він її не помічав. Бачив раз чи двічі, але давніше, маленькою ще дівчинкою. Вони жили далеко від Сивашів, зовсім на другому кутку села. Зінько й на своєму кутку не дуже ходив на вулицю, а на чужий то й поготів. І в церкві бувши, якось недобачав її. Аж одного разу послав його батько на поле в пасіку до діда Дороша Колодія попитати, чи не продасть він йому з пару вуликів. Зінько прийшов на цю саме пасіку, але нікого на їй не було. Озирався туди й сюди, чи не вгледить діда, коли несподівано перед себе побачив дивну дівочу постать. Саме в оцьому вбранні, що й сьогодні, тільки без очіпка, з вінком на голові, з довгою пишною косою, стояла вона на краю прогайльовини, готуючись вийти з гаю на пасіку. Розхиливши кущі руками, спинилась, зустрівши несподіваного гостя, і дивилась на його мовчки. Йому здалося, що перед ним стала якась гайова царівна — така, про яку оповідають у казках: гарна, як квітка, легенька й полохлива, як пташка. Він з нею ще слова не сказав, він тільки глянув їй у вічі і вже почув, що кохає її, що вона йому дорожча за всіх людей на світі... І вони стояли одне проти одного мовчки, мов зачаровані, обхоплені одним могучим почуванням.

Тільки тоді він зрозумів, що він нікого й ніколи не кохав, що Левантина була йому тільки сестрою — нещасливою й любленою сестрою... Тепер він знов стоїть у тій же таки пасіці, і перед його дід Дорош, а вона, Гаїнка, його кохання, його дружина, його щастя, сидить і слухає.

І стиха, чолом киваючи, оповідає дід:

— А в лісі живе полісун. Ходить з великою пугою і ганяє вовків, бо він вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево... І від його тіні немає; усе має тінь, а він — ні... А в полі живе польовий — і то нечиста сила... А в очереті над річкою очеретяник — вибігає з очерету білим бараном і лякає людей... А в воді живе водяний — цей у зелений кушир уплутаний, пакості чинить, греблі рве... А в болоті живе болотяник — такий замурзаний та вкаляний... Уночі затягає в болото чоловіка... вогником світить серед

болота, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а воно все далі, далі... аж поки заведе в таку ковбаню, що й загрузне бідолашний чоловік... А в скелі живе змій. І це нечиста сила. Сім год живе гадиною, другі сім год — полозом (така велика та страшна зміюка), а треті сім год живе змієм із крилами,— такі великі, як у вітряку... І тільки трохи махне крилами — схопиться вихор і закрутить по шляху, і як стріне чоловіка, то підвіє і вхопить, і кине, й скалічить навіки. А як дуже махне крилами та вилетить із скель, то зареве буря, і ламаються дерева, і розвалюються хати...

— Ой, страшно!.. Боже!..

— І в хмарах є нечистий,— збирає хмари маленькими шматками і зносить їх докупи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистої сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу й сипле, й крутить їм,— того й завірюха.

— Бач, чого воно буває! А я й не знала!..

— А ще нечистий літає змієм-перелесником. Як побачиш на дорозі стрічку або поясок — ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змій-перелесник; виліз та до неї вночі... З того часу став літати до неї і жити як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла... А скарбу, як хто закопає, береже скарбник: не попустить нікому заня-ти... А дома живе домовик...

— Що людей уві сні давить?

— Еге, давить, як гнівається... А щоб не гнівався, треба становити йому окріп — п'є... А то як розгнівається, то й спалить...

— І, господи! — аж плеснула руками Гаїнка.— І скрізь, де не ступнеш, ота нечиста сила: і в воді, і в землі, і в лісі, і в очереті, і в бузині, і в руїнах, і в скелі, і в хмарі — скрізь, скрізь, скрізь! І все на

шкоду людям! І нащо бог пустив її на світ? Адже з неї нема добра, сама шкода?

— Нема... Трошки є... Щодня, як сонце сходить, дак вони, куцаки, викочують його. А воно горить, а воно їх пече!.. Щодня тисяча їх там робить, а мало який живий зостається.

— Де ж вони знову набираються?

— Який живий зостанеться, то той купається, а купаючись, бризкає позад себе, поки набризкає тисячу крапель,— і з кожної краплі зараз народжується гаспид.

— Боже! То це кожен щодня народить їх аж тисячу! Дак це ж скоро за їми й ступити не можна буде!

— А ти ж думала як? Та хіба тільки ці? А ще мана, що манить людей, аби зблукалися, та мара — голову їм заморочує, та манія дратує їм, та моровиця — така, як корова або як кінь, да тільки самі кістки, без шкури... Як пройде по селу вночі — корови ревуть страшно, а всі собаки мовчать — бояться... І обходить усе село, і де стане — там скотина і гине, і гине...

— Ой, страшно!.. Це ще страшніше за русалок, дідусю... Я страх боюсь, що мене русалки залоскочуть.

— Дак то ж на русалчин Великдень.

— А мавки?

— Та й мавки ж... І русалки, й мавки — все з не-хрещених дітей... По полях, по лісах, по водах живуть...

— І скрізь таке, що його й не бачиш, а воно живе... От диво!

— Чому — не бачиш? Як хто, то часом і бачить. Доведеться й тобі колись побачити.

— Ой, ні, ні, ні!.. Не хочу! Не хочу! Не хочу!..— І вона затулила обличчя однією рукою, а другою махала від себе, мов боронячись од нечистої сили.— Не .хочу, бо я боюсь!..

В цю мить Зінько підійшов до неї і обхопив за плечі.

— Ой! — скрикнула вона несамовито, зірвалась на ноги, відскочила й глянула з-під руки.

— Зіньку! Капосний, поганий! Як ти мене злякав! Геть, геть, геть відціля!.. Чого ти сюди прийшов? Тільки лякати мене!..

І вона кинулась до його та й почала відпихати від себе. А він однією рукою обхопив її, маленьку, за стан і підняв угору...

— Геть!.. Чого ти причепився?.. Діду, та скажіть йому!.. Оце ще вигадки!..

Вона пручалась, одбивалась своїми маленькими рученятами.

— А ти ж, кошеня дряпуче! — скрикнув Зінько і вмить схопив другою своєю рукою обидві її руки.— От же тобі! В неволі!..

— У неволі!.. Який гарний!.. Пусти!.. Здоровий, як ведмідь, дак і радий!.. Пусти, а то плакатиму!..— казала вона й справді плачущим голосом.

Зінько пустив. Вона враз вихопилась од його, відбігла геть далі й зареготалась веселим дзвінким сміхом.

— Одурила! Одурила! А що?! Я й не думала плакати, і не плакала б... А одурила!

І вона аж стрибала з радощів, а Зінько й сивий дід дивилися на неї ніжно-ласкавими очима, веселі й щасливі. "І де вона в бога, оця ясочка, взялася?" — шепотів дід. А ясочка вибігла на сонце і стояла вся променисто-золота, і золоті бджоли бриніли, вилися круг неї, не займаючи її. Вона хитала маленькою чепурною голівонькою, кивала рукою на Зінька й казала:

— А що? втекла! І не доженеш тепер, і не доженеш!.. Бо по пасіці бігати не вільно,— дідусь не велять! А що?

— Годі вже! Я не наздоганятиму. Іди та сідай з нами!

— От! А ти мені знову руки крутитимеш?

— Іди, іди,— я не дам,— казав дід.

— Ну йди ж! — закликав і Зінько.

— А не займеш?

— Та не займу, кажу ж тобі! Ось я ляжу,— сказав Зінько і справді ліг, розкинувшися в холодку.— Ну та й гарно як тут після спеки!

— Бач, гарно!.. А чого досі не приходив сюди? — сказала Гаїнка, сідаючи біля його.

— Поки справився дома — та те, та се... Вона почала ховати під очіпок непокірне русяве волосся, що вилося круг усеї голови:

— Ат, се мені волосся!..

Цей гайок і пасіка були Колодіїв, але Зінько становив сюди на літо й свої вулики. А Дорош, Гаїнчин дід, беріг пасіку. Дід Дорош був старий, але ще кремезний чоловік. Усе літо він жив на пасіці, мало коли й навідуючись додому. Він таки й не любив бути дома: усе там було йому не до вподоби. Син його Остап, Гаїнчин батько, заводив там такий лад, що, як на дідову думку, з його не могло бути нічого доброго. Замість щоб хазяйнувати по-божому, він заприятелював із Денисом, із Копаницею, з Рябченком, почав давати на процент та на відробітки гроші, почав притискати людей... І сам жити став уже не так: закривився на якогось чи міщанина, чи бог його зна на кого... в горілку став укидатися... Все те не подобалося старосвітському дідові.

— Земля — мати,— казав він,— шануй її, то вона тебе озолотить, а оті генделі всякі, то чорт зна що! То від лукавого!.. З того добра не буде!..

Він давно віддав синові все хазяйство, через те не встрявав до його. Щоправда, одного разу він сказав Остапові, що не туди він верне, дак той йому й одрізав:

— Не ваше діло, тату! Ви своє відробили, а тепер, коли здались на мене, то вже я робитиму так, як схочу.

— Аби розумно та по-божому,— відказав старий і більше вже й не озивався за це. Він сам мав таку вдачу, що коли робив яке діло, то щоб ніхто не встрявав і не перешкоджав робити, як хочеш. Через те не мішавсь і до сина. Щоправда, він міг зовсім одібрати в його хазяйство і знову почати самому хазяйнувати, дак же раз, що був таки вже старий, а друге, що тоді повстали б у сім'ї сварка та незлагода, а дід Дорош

цього не любив і, як чуми, страхався. Умерти хотів по-божому, в упокої та в злагоді з усіма. А що синові порядки йому не подобались, то таки не вдержувався, щоб часом не докорити: скаже щось, мов кине слово, та й пішов, і не слухає вже, чи йому що відкажуть, чи ні. А дивитися на все те не хотілось,— через те він, скоро починалась весна тепла і бджолу з омшаників заходжувались виймати, зараз переїздив жити в цей гайок, у катрагу, і вже рідко коли й зазирав додому, бо йому сюди й сорочку білу принесуть щонеділі, а їсти він і сам собі зварить. Так жив аж до осені, аж поки бджола переїздила до омшаника,— з нею вертався й дід до села.

Сьогодні, зараз по обіді, Гаїнка побігла з дому до матері, а звідти — до діда, на пасіку. Зінько ж не схотів іти до тестя, а прийшов просто сюди і оце лежав тепер у холодку під деревом, упиваючись свіжим запашним повітрям, а біля його сиділа й щебетала Гаїнка, а дід Дорош докидав часом і собі слівце.

— А батько питались,— казала Гаїнка,— чому ти до їх не прийшов... Якесь у їх там діло... Питалися, чи ти дома будеш? "Ні,— кажу,— і він до дідуся піде..."

— Яке ж там діло? — цікавився Зінько.

— А хіба я знаю? Казали — діло... Та вони сюди прийдуть сьогодні, то сам і попитаєш.

— Гаразд.

— А що, сину,— питав дід Дорош,— який хліб?

— Хвалити бога, добрий. Думка, що неврожаю не буде.

— Коли б то бог дав!.. А то все неврожай та неврожай,— зведуться люди нінащо! — бідкався дід.

— А зведуться, діду, коли не будуть дбати про те, щоб краще господарювати... А то ліси рубають, а земля сохне, і дощів меншає... І виробилась земля, витратила всю силу, а вони й сили їй не вертають...

— А як же їй силу вертати? — питав дід. Зінько почав був розказувати, що прочитав недавно в книзі, але дід і слухати не хотів, тільки рукою махнув:

— Ат! Вигадки! Колись і вчених не було, та які врожаї були! А тепер через те й неврожаї, що вчені понаставали, не вірять нічому старосвітському, все в їх дурниця! Гнівається земля — тим і не родить! От що!..

— Хіба земля жива, діду? — спитала Гаїнка.

— А ти думаєш — ні? Вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по їй грішник іде... а як якого то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається.

— Та чого ж вона гнівається? — спитався, усміхаючись, Зінько.

— Того, що її не шанують! Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись!.. А в нас що роблять? Не то дитина дурна, а й здоровий лобуряка сяде та й давай кийком гатити по їй. Іграшки йому!.. Або, колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От воно й родило і на вгороді, й на полі. А тепер іде молодиця, прости господи, як та росомаха: у самому очіпку, ще й начоси повипускає, а замість плахти задрипана спідниця. Ну, хіба ж це шана землі? Ну, вона, свята, й гнівається.

Гаїнка глянула на свої коліна й побачила там плахту; тоді лапнула себе за голову: неслухняне русяве волосся все вилося з-під очіпка. Вона мерщій ухопила хустку, що лежала біля неї, й напнулася.

— Ні, діду,— відказав Зінько,— тут не в тому сила.

— Ат! — перепинив його дід.— От я тебе люблю дуже, Зіньку, що ти добрий чоловік і гарно, по-божому, живеш, а то вже не люблю, як ти з книжок почнеш верзти всячину. То вже від лукавого, оті книги.

— Адже й євангелія — книга,— сказав Зінько. Дід розсердився:

— Що ти рівняєш? То євангелія, а то казна-що!.. От уже не люблю!..

По стежці від поля почулася хода.

— Батько, батько йдуть! — скрикнула Гаїнка. І справді, незабаром на краю пасіки стала висока гарна постать Остапова.

— Здорові, тату! З неділею.

— Здоров, сину! І тебе з неділею.

— І ти тут, Зіньку? Здоров!

— Здорові, тату!

— А чом же ти до мене з Гаїнкою не прийшов? У мене до тебе й діло є.

— Казала мені Гаїнка. Яке ж там діло?

— Нехай же згодом,— одпочину трохи. Сів до гурту й почав розпитувати діда Дороша про пасіку. Погомонівши, сказав до зятя:

— А ходім, Зіньку, до того лану, що біля кривої балки, я там щось хочу тобі показати.

— І я з вами,— скочила Гаїнка.

— Ні, ти не ходи,— звелів батько.— Ми зараз вернемось.

— Ну, дак вертайтеся ж швидше! Тесть із зятем пішли з пасіки. Вийшовши на поле, пішли помалу серед високих житів. Зінько мовчав, дожидаючись, поки тесть сам озветься з своїм ділом. Як уже відійшли трохи геть, той загомонів:

— От що, Зіньку: е в мене одно діло дуже добре.

— Ану, скажіть!

— Знаєш ти Горянського землю? Добра земля?

— Ще б пак!

— Що, якби нам її в посесію взяти?

— Еге! Де ж таки? Дві з половиною тисячі десятин! Хіба ж то на нашу силу?

— Аби схотіли, то буде й на нашу. Зберемо такий гурт, товариство, візьмемо землю, а тоді поділимо частками — скільки кому треба. Адже тобі треба?

— Та трохи таки треба...

— І гаразд! І добре! — зрадів Остап.— Візьмеш скільки схочеш.

— Або ще й на скільки грошей вистачить.

— За гроші не турбуйсь! — одказав Остап.— Коли в тебе зараз усіх нема, то можна на який час позичити, здобути... А там земля їх верне... Це вже я тобі грошей добуду.

— Спасибі вам, тату!

— Дак виходить — пристаєш?

— Чому — ні? Як уся громада пристане, то й я.

— Та ні ж бо! Це не вся громада братиме землю, а так — товариство, гурт.

— А як на мою думку, то краще, якби вся громада... Ну, а хто ж у тому гурті?

Остап почувався, що тепер він аж у самих суточках. Одначе не виявляв того, а казав певним голосом :

— Та люди все гарні, заможні,— нема чого боятися, що невидержка буде з грішми, як панові платити.

— Хто ж то?

— Та ось — я та ти... Тонконоженко Терешко... сват Манойло Гаврилович... Ну, вже тут, знаєш, не минеш і Дениса... Хоч ти його й не полюбляєш, та таки ж він тобі брат, то треба вам родичатися...

— А ще хто? — допитувався Зінько.

— Та, мабуть, і всі...

— Ні, цих мало: не подужають.

— Та ще буде старшина... та Яхрем Рябченко... Вавилов... Оце поки й усі... Може, ще кого доведеться приняти,— того вже не знаю. Діло баришовите! Тут так, що можна на карбованець два заробити.

— А чого ж то воно таке баришовите? — випитував Зінько.

— От так! Та земля ж яка там добра — це раз. А друге — ціну на землю тоді вже ми самі, яку схочемо, скажемо, бо навкруги не буде такої землі, щоб нашим диблянам брати... Ну, дак скільки ж тобі десятин?

— Ніскільки,— відказав спокійно Зінько.

— Як то? — здивувався Остап.— А ти ж казав, що пристанеш.

— І пристану, коли вся громада візьме землю.

— А з нами ж чому не хочеш?

— Бо це багацьке товариство. Воно хоче підгорнути під себе громаду, а я того не хочу. І вам раджу, тату, до таких негарних людей не приставати.

— Що ти мене вчиш? Я старіший за тебе!

— Дарма, тату, аби я до діла казав.

— Чорт зна що ти кажеш! Ти лучче покинь оте все та приставай!

— Ні, цього не буде.

Остап почав умовляти, рахувати, які бариші будуть, як Зінько забагатіє...

— Нащо ви мені, тату, це кажете? Хоч бариш і добрий, дак грішний.

Тоді Остап зовсім розсердився. Що він, Зінько, все носиться з своєю правдою? Чи він думає, що сам за всіх розумніший та святіший? Нехай лиш слухається старіших за себе людей!

Зінько не змовчав і відказав, що не все, що старе, те й добре. Остап украй розгнівався, покинув Зінька серед поля і, не попрощавшись, пішов сам додому на село.

Зінько вернувся на пасіку і був там аж до вечора. Вже зірки позасвічувались на темно-блакитному небі і роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, як Зінько з Гаїнкою верталися вдвох із пасіки додому, ідучи вузенькою стежечкою поміж високими житами.

— Що тобі батько казали? — питала Гаїнка, тулячись до Зінька.

— Закликали, щоб пристав до їх у товариство: батько, Денис, Тонконоженко, Манойло, старшина, Рябченко, Вавилов... щоб гуртом наймати землю.

— А ти ж?

— А я не схотів.

— І не приставай, серденько, до їх. Бог з ними! Бо то такі страшні люди — оті Денис, старшина та Рябченко.

Зінько засміявсь:

— Чого ж вони страшні?

— Я не знаю... Тільки я їх, було, боюся, як вони приходять до батька та нишком про щось говорять.

— Страшні вони справді тим, що людей кривдять,— зітхнув Зінько.

— Хоч би вже батько з їми не приятелювали,— казала Гаїнка.— А то їх усі люди кленуть, а батько все з їми. Може, це й гріх, що я про батька кажу, та тільки ж... Ну, от я раз бачила, як до батька приходила Марчиха... усе за ті гроші, що ще покійний Марко позичав у батька... Та як упала навколішки, та плаче-плаче, бідна, та батькові ноги цілує, щоб землі не брали... Отже взяли... не помилували!.. Як згадаю, дак і тепер так би й плакала за нею... Як же його не сказахи, хоч вони й батько?

— Через те ж і я ніколи не пристану до їх.

— І не треба... Глянь, глянь: зірочка!.. Ясна-яснюня!.. Ой, зірочки — сонцеві діточки!.. . — А хто ж їх батько?

— А хто ж? Місячко. Сонце, красна панна, пішла заміж за місячка... їх дванадцять, братів-місяців, дак вони по черзі й світять.

— А сонце ж як: за одним братом чи за всіма дванадцятьма? — спитав, сміючись, Зінько.

— Ну, що ти вигадуєш? Чого ти з мене глузуєш? Де ж таки видано, щоб дванадцять чоловіків було? — казала невдоволеним голосом Гаїнка. — От я вже знаю, що ти зараз скажеш: що це все вигадки, що сонце кругле, як кавун, а зірки... а зірки, як дині, чи що! Ха-ха-ха! Ну, де таки видано: сонце, як кавун!.. То сонце — красна панна, зірочки — діточки, а

то кавун!.. Це ж зовсім негарно!.. А що — ти кажеш — русалок нема, а дідусь кажуть, що таки є!

— Чув, що сьогодні казано було... То все вигадки.

— Хіба дідусь брешуть?

— Ні, тільки помиляється. Ти ж бачила, що він помиляється: сама ж казала вже, що відьом нема.

— Еге ж, Зінечку, нема... Тільки... Ну, а що, як е?

— Ну, от знов! — загомонів Зінько невдоволеним уже голосом і почав розказувати їй, через що всі ті оповідання про відьом та про нечисту силу — неправда. Вона помітила, що йому це прикро, і слухала покірно, і казала сама собі думкою, що мусить із їм згодитися, бо Зінько такий розумний, усе знає— де ж таки, щоб він неправду казав! І гнівається на неї за це — так, трошечки, іноді, але гнівається... Як же вона не слухатиметься його? Треба ж уже їй розбирати: вона ж уже велика, сімнадцять років ось-ось буде... і заміж пішла вже...

І вона стиха, як маленька дитина, промовила:

— Еге, Зінечку, я більше вже тому не віритиму...

— І добре!.. От ми неодмінно про це книжку прочитаємо,— сказав Зінько.— А то ти давно вже й книжок не читаєш. Нащо ж я тебе й читати вивчив?

— А неправда ж! — палко відказала Гаїнка, рада, що повертає розмову на іншу стежку.— Я читала недавнечко "Катерину"... читала й співала її.

— Як то — співала?

— А так — дивлюся в книжку та й співаю.

— А на який же голос?

— А хто його зна... на який набіжить... Ось слухай, як я співала!

І вона почала співати куплети Шевченкової поеми:

Кохайтеся, чорнобриві,

Та не з москалями,

Бо москалі — чужі люди,

Роблять лихо з вами.

Вона співала на якийсь голос, що сама вигадала, але Зінькові подобався її спів.

— А що, гарно?

— Ще й дуже.

— Невже?

— Їй-бо, добре! І як це ти вигадала?

— Хіба я вигадувала? Воно саме... Там так усе рядочками пописано, рядочками пописано, то так і хочеться співати.

— Та ти моє співоче!..

Гаїнка й справді була дуже співлива. Але тепер вона похитала головою й відказала:

— Ні, як коли... А чуєш? Он на селі співають. Вони вже підходили до села, і відтіля справді чути було дівочі й парубочі співи.

— Весело їм... гуляють!..— промовила Гаїнка.

— Може, й тобі хочеться до їх? — спитався Зінько.

— Ой, ні! — відказала, хитаючи головою.— Як я з тобою, дак мені вже нічого не хочеться.

І вона, ідучи, притулилась до нього ще дужче.

— Справді?— спитав Зінько. — А буйного доброго —намиста, такого, як у Горпини?

Вона не зараз одказала...

— Буйного доброго намиста таки трошки хочеться...

IV

НА ВУЛИЦІ

Вони ввійшли в село. Темні верби й садки дрімали над хатами, а осяяні віконечка весело всміхалися з-під чорних стріх і кидали впоперек вулиці ясні смуги свого біластого світла. Під однією хатою зібралася купа дівчат та парубків, чути було веселий гомін.

— Зіньку, ти? — озвався голос із тієї купи, і висока постать вийшла з неї.

— Я, Васюто,— відказав Зінько. Васюта, Зіньків товариш, підійшов до їх.

— А я заходив до тебе,— думав, сьогодні почитаємось... аж тебе нема.

— На пасіці в діда Дороша були.

— Ще й одну штуку хочу тобі сказати.

— Кажи!

— Ні, зараз не хочу. Приходь завтра ввечері до Карпа, і я там буду,— дак і поговоримо.

— Гаразд. Бувай здоров!

— Бувай!

Гаїнка з Зіньком пішли далі вулицею, а Васюта вернувся до товариства. Там чути було регіт та крик: усі сміялися з Микитиних вигадок. Микита Тонконоженко, Денисового кума Терешка син, верховодив тепер поміж парубками, відколи вернувся з города. Років із п'ять він там був, бо як вивчився в школі та підріс трохи, то зараз його батько туди віддав. Жив там і за сторожа, і за прикажчика, та якось прошкапився: щось продав із бакалії нишком од хазяїна, собі гроші приховавши, а хазяїн довідався та й прогнав. Поблукавши по городу без служби, вернувся до батька. Дома нічого не робив і до хазяйства не брався.

— Вот, мене хороше место ждьоть, а я буду в гною руки паганить!..

Батько сам потурав тому:

— У мене син образований!

Сам робив, а "образований" син лежав під грушею, дожидаючися, щоб груші самі в рот падали. Зате дивував Микита всіх на вулиці своїм убранням: чоботи "бутілками", штанці-галанці вузенькі, сорочка ситцева червона навипуск, ще й поясом синім з китицями підперезана, а зверху ще й "паджак з іскрою", так він сам його звав.

— Яка ж у йому іскра? — питалися проміж себе дівчата.

— А що рябенький...

З' себе Микита був здоровий, червонопикий, а на язик — гострий,— кожному забивав баки. Над парубками верховодив, бо одні вподобали його "образованость" та що він їх часто напував горілкою, а другі боялись його здорових кулаків. Тільки Васюта ніяк його не шанував і часто глузував із його, і за те Микита ненавидів без міри не то самого Васюту, а й усіх, хто з їм приятелював.

Тепер Микита стояв серед гурту парубків, у боки взявшись, одставивши ногу, ще й виляючи носком, і патякав:

— Ну й баба ета Гаїнка! Ну прямо така, што умєсто сахару чай би з нею піл.

— Хах-ха-ха! — реготалися парубки.

— Їй-бо — не я буду,— одоб'ю її в етого дурака Зінька.

— Тю на тебе! — озвавсь якийсь парубок.— Вона ж чуже подружжя!

— Вот — пустяк униманія, нуль обращенія! Какое нам до етого дело? Аби мінє понаравилась,— моя буде! Це по вашому, сельскому, дак нікак

нільзя, ще й нівоз-можно, а в городі — го-го! Там, брат, кажна бариня свого любовника ймєїть і даже не то што барині, а й горнишні, й кухарки. Мені один лакей знакомий росказував. Діла — первий сорт!

— Дак це ти і в нас, чи що, хочеш таке завести? — спитав Васюта, ставши проти його.

— А тобі што за дєло? Хоч би й хотів! Што ж ти мінє— переп'янство йздєлаєш, чи как?

— Я тобі якогось там переп'янства не робитиму, а коли ти ще раз так озвешся за Гаїнку, дак і зуби визбираєш! — сказав сердито Васюта.

— Хто — я? Хі-ввa! Бальшая бариня твоя Гаїнка! Наплювать мені! Не таких видали!

— Да й ті на вас плювали! — доточив Васюта, починаючи вже своїм звичаєм глузувати. Парубки й дівчата зареготалися.

— Оце дак утяв! А ну, Микито, а ну — одкажи йому.

Микита позакладав руки в кишені в штани, відкинув голову назад і промовив:

— Штука мені йому одказать! Как би одказав, то й носом би землю зарив, да не стоїть з'язуваться з усяким каким-нібудь!..

— А знаєте, хлопці й дівчата,— не вгавав Васюта,— я навчився нової пісні, та й ловкої!

— Ану-ну! Якої? — загомоніли всі, цікаві на нову пісню.

— Слухайте ж! Я буду співати, а ви розбирайте добре, бо це пісня городська, дак гарна. Ех, біс його батькові! Нема в мене двох кишень у штанях,— нікуди обох рук позакладати!.. Ну, та дарма,— гаразд буде й так! Ну, роззявляйте роти та слухайте!

І він почав триндикати:

Закладає руки в бруки

Та й говорить, што вон пан,—

Розсмотрівшись хорошенько —

Настоящий шарлатан!

— Ха-ха-ха! — загаласувала вся купа, а Микита аж затрусився.

— Ти будеш мені шарлатана притулять? — скрикнув він і кинувся до Васюти з кулаками.

— Тю-тю на тебе! Оханись! Та він несамовитий!.. Свят! свят!..— казав Васюта, поступаючись назад та хрестячи Микиту.— Чого ти до мене причепився? То ж не я, то ж пісня моя!.. А ти її й до себе тулиш? Де ж таки? Хіба ж воно на тебе похоже? То ж про пана, чи пак про шарлатана, а ти ж мужлай репаний, такий самий, як і ми, тільки що, знаєш, ізверху тією ваксою помазаний,— отією чорною, що смердить так, що й носа не навернеш.

— Мовчи! — скрикнув Микита, все стоячи з затис-неними кулаками, але не зважуючися вдарити, бо й у Васюти були незгірші.

— Ой-ой-ой! Уже занімів! — і Васюта затулив рота рукою... і враз крикнув: — Гвалт! Горить!..

— Де горить? Де? — заметушилася перелякана молодіж, ладна вже бігти на пожежу.

— Паджак з іскрою горить!.. Уся вулиця гримнула реготом.

— Пху на тебе, собако паршива! — крикнув Микита, одвернувся й пішов на другий бік гурту, а Васюта репетував:

— Стривай! Стривай! Гаситимем!.. Іскри розгоряються!..

— Ні, не здержить Микита проти Васюти,— казали парубки.— Проти всіх здержить, а проти тебе, Васюто, ні.

А з Микитою тим часом одділилося кілька парубків і пішли гуртом на другу вулицю.

— Ну й уїдається в тебе цей Васюта! — казав один парубок.— І чом ти його не провчиш?

— Рук поганить не хочу, вот што, Ванька! — одказав іще заклопотаний Микита.

— Здоровий, як тур! — промовив другий парубок.— Сам ще й не подужаєш його.

— Дак давайте гуртом попадемо та й одлатаємо! — порадив той, що його Микита Ванькою звав.— Їй-бо, Микито, ми тобі поможемо.

Микиті стало веселіше.

— Вот спасіба, камаради! Каби їх обоїх із Зіньком!

— Дак що? І Зінька можна! Нехай лиш не величається! А то такий праведник: усе йому парубки поводяться погано — не так, як йому завгодно.

— Бо вон города не видав, дак у його й мужицьке понятія,— сказав Микита.

— А скажи, Микито,— невже справді в городі так живуть, що хто з ким хоче, з тим і любиться — чи вінчаний, чи невінчаний — однаково? — спитав званий Ванькою.

— Ще й як!

— От штука!

— А што, харашо? Не журись, Ванька,— і в нас завидьом! Вот тольки нимного поживу з вами, дак ми такое завидьом, що тільки ну да й оближись! А то ви царамонитесь! Вот я вас навчу!

Ішли далі, і він подавав їм науку.

А тим часом Зінько з Гаїнкою підходили вже до своєї хати.

— Ой, щось свариться! — сказала Гаїнка. Справді, сварилося. Товстий роздратований чоловічий голос кричав:

— Брешеш! Брешеш! Не коситимеш ти, бісова тінь, того жита! Я його скосю, бо на моїй землі.

— Оце вже Момоти за землю лаються,— сказав Зінько.

Момоти були сусіди Зінькові — з одного боку Струк, а з другого Момоти. У старого Момота було троє синів: старший — Грицько, тоді —

Панас, обидва жонаті, а тоді Іван, ще парубок,— отой "Ванька", що ходив з Микитою по вулицях. Грицька батько давно вже відділив, оженивши, випрохав йому в громади грунт на краю села, поставив там хату, дав клапоть поля й трохи худоби. Одначе батько віддав не все поле, що мусило йому припадати: десятини не додав, бо ще на свою частку зоставляв, а вмираючи торік, при людях сказав, що Грицько має взяти собі ще одну десятину,— тоді в кожного брата буде рівно землі. От же брати не схотіли віддати йому тієї десятини, кажучи, що батько йому все віддав ще тоді, як одділяв його. Грицько пішов, одміряв сам собі десятину та й посіяв на їй. Панас з Іваном довідалися про це тоді, як Грицько вже й заволочив.

З того часу почалася запекла сварка проміж двома братами — Грицьком та Панасом. Де б не стрівалися вони, то зараз якось зачепляться за ту землю, та й почнеться суперечка, за малим не бійка. Іван, менший, був не такий запеклий, та все ж обстоював за Панасом (він з їм і жив).

Така спірка зчинилася й тепер. Грицько йшов улицею, а Панас, стоячи в воротях, зачепив його.

— А не діждеш ти,— відповідав Грицько,— чужого хліба косити! Я буду працювати, а ти будеш моє добро забирати!

— Бо не сій на чужому! І заберу, а ти дулю з'їси! — одгукувався Панас.— їстимеш дулі: так тебе ними нагодую, що аж репнеш. А хліба не їстимеш, бо я його заберу, на всій тій десятині заберу.

— І на поле не пустю! — відказував Грицько.— В мене коса в руках буде.

— Побачимо ще! Не пустиш мене на моє поле, дак сам зогниєш у землі,— нахвалявся Панас.

— От таки вони справді поріжуться колись! — промовила Гаїнка.

Тим часом Грицько вже проминув Панасову хату й був коло Зінькової.

— Добривечір, дядьку,— озвався до його Зінько.

— Добривечір!.. А хто це? Зінько!.. А я за тим шибеником і не добачив тебе.

— І хочеться ото вам, дядьку, змагатися з їм. Грицько махнув рукою:

— Ти ж кажи! От так собі йшов додому проз його хату і в голову того собі не клав, щоб сваритися, а він зачепив.

Грицько вже відсердився трохи: він звичайно скоро прохолоняв, не так, як Панас,— той як розсердиться, то вже злий буде хто й зна поки і все проти того чоловіка копатиме; а як розлютується іноді, то хто й зна що робив би. На його багато людей ремствувало: чи свиня чия до його вбралася, то він уже їй спину переб'є; кіт до його внадився чужий,— лапи йому повідрубує. А одного разу засварився з чоловіком за якусь там дурницю і все нахвалявся: "Ну, будеш же ти без худоби!" Той чоловік і байдуже, а одного разу вранці встає, пішов у повітку,— аж коні його — пара добрих коней — здихають: хтось уночі вліз та ножем кишки їм повипускав... Усе село знало, що це Панас ізробив, а нічим довести,— так і пропало. Через те дибляни не любили Панаса, трохи навіть боялися його, і в спірці з Грицьком більшість до старшого брата прихилялася, надто ж, що Грицькова й правда була. Зате в Панаса був оборонець — Копаниця.

Грицько тим часом, стоячи в Зінька перед ворітьми, оповідав, як почалася сьогодні сварка, і додав:

— От ти кажеш: не сварись! Як же мені не сваритися, сам ти подумай! Це ж мої труда! А земля? Вона ж моя,— це ж усяке знає. А в мене ж діти! Як же я поступлюся нею? Тепер усяке над землею труситься, бо народу багато, а землі мало, а я так і покину її?

— Та ні, я того не кажу,— відповідав Зінько.— Знаю, що земля це ваша, що вам її треба. Тільки що, як почнете ви сваритися та битися, то не буде нічого З того доброго. Ви своє робіть, а коли він до вас чіплятиметься, тоді позивайте його.

Грицько подумав...

— Хто його знає, чи випозиваєш що...— промовив зітхнувши.— А втім, воно справді тоді лучче видно буде, а тепер не варт змагатися... Бувайте здорові!..

— Бувайте й ви!

— Шкода чоловіка! — промовив Зінько.— І путящий чолов'яга, а не щастить йому.

Грицькові справді не таланило. Все було йому якесь лихо: то в нього коняку вкрадено, то віл здох, то град ниву побив — і так мало не щороку якась біда йде та й Другу за собою веде. Напосілася недоля на горопаху. Зовсім підбився чоловік, а найбільше тоді, як йому жінка вмерла, покинувши троє малих дітей. Бився він, бився з їми щось більше як рік, а далі таки оженився удруге. Сам він і не хотів того, бо й досі журився по першій жінці, та люди кругом казали, і сам бачив, що не видержить без господині з трьома дітьми та з хазяйством. Та яка ж на троє дітей піде? Нараяно йому покритку ївгу — чепурну й здорову, але з дитиною. Та то б іще не лихо, та погано про неї говорено на селі. Та що було робити Грицькові? Хіба інша піде? Добре, що й така трапилась. І оженився. Та щось і тепер не дуже великий лад у його в сім'ї.

Мати вже спала, як Зінько з Гаїнкою вернулися додому. Вони не стали її будити. Гаїнка потемки познаходила в хаті вечерю, винесла, і вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо підбився вгору, і було ясно, хоч голки збирай. Голодні й щасливі, вони повечеряли тим, що зосталося від обіду, і полягали спати на при-мостці в садку, що починався в їх зараз од хати.

— Зіньку, чи правда, що на місяці брат брата на вилах держить? — спитала Гаїнка, лежачи горілиць та дивлячись на місяць.

— Казав же тобі, що ні! — відповів Зінько, вже трохи дрімаючи.— Спи лиш, а то завтра рано вставати.

— Хі, який робочий! Гляди лиш, чи сам устанеш, коли треба!

Зінько вже давно спав, а вона все дивилася на небо та думала про Віз блискучий — хто на йому їздить? Бог? Чи святий Ілля? Може, саме тим возом він і їздить, як грім гримить? А ото Квочка... Чого вона на небі, тая квочка? Певне, це божої матінки квочка з курчатами. Отже, й на небі є драбина... Адже і в колядках співають, що Сус Христос землю орав і сіяв, а божа матінка обідати йому виносила... Правду дідусь кажуть, що землю шанувати треба, бо її ж сам бог орав і засівав. Земля — мати, вона нас любить... І я її люблю... І вона... і я...

Думки плутались. Гаїнка заснула.

V

ЗІНЬКОВЕ ТОВАРИСТВО

Прокинувшись другого дня рано-вранці, Зінько справді побачив, що він оставсь позаду: невсипуща господиня Гаїнка давно вже встала вдвох із матір'ю, відігнала корову до череди, і, поки мати порплилась на вгороді, помалу полючи старими руками картоплю, Гаїнка заходилася

топити. Саме як Зінько прокинувсь, вона, в старенькій спідничині, з закачаними по лікоть рукавами, вибігла з хати вхопити дровець.

— Чом же ти мене не збудила? — гукнув до неї Зінько.

Вона, заслоняючи очі рукою від сонця, що саме сходило червоним півколом, глянула в його бік:

— А ти вже встав хіба? У, сонюжище! Спить, що вже й сонце сходить!

— Кажу ж: чом не збудила?

— Добрий хазяїн сам знає встати! — сміялася Гаїнка і стояла вся червоно-золота, позираючи з-під руки на Зінька. Потім додала: — І чого б то я тебе будила? Однак великого діла тепер нема,— ну й поспи!

І побігла брати дрова.

Зінько, трохи засоромлений, що заспав, кинувся швиденько садком до річки, миттю скупався і, моторний та здоровий, не заходячи в хату, пішов під повітку. Він трохи столярував, як не було хліборобської роботи,— от так, сам собі навчився та й робив. Тепер заходився майструвати собі велике ліжко. Це не легенька штука була, бо Зінько ніколи такого ще не робив. Але він хотів зробити і випрохав собі на деякий час у дяка старе, поламане ліжко дерев'яне. Розібрав усе на частки — і тепер і собі робив саме такі частки, і певний був, що складе з них ліжко,— так саме, як зробив собі колись шафу на книжки, тоді — війку. Найняв у чоловіка війку, щоб перевіяти своє зерно, роздивився, аж воно й не мудра штука. Заходився робити. Що залізне, то те йому коваль поробив, а дерев'яне — все сам. І зробив. Побачив один чоловік, що добре війка віє,— купив її в Зінька, а той собі знову зробив, ще кращу. І так він аж чотири війки зробив: одну собі, а три людям.

Стругав і думав про вчорашню розмову з тестем. Що тестеве товариство хоче взяти в посесію пана Горянського землю, то те Зінька не дивувало: вони були заможні люди, здоліють це зробити, а добра земля дасть їм і добрий заробіток. Чому ж і не взяти, коли є сила? Але дивувало Зінька, що тесть закликав і його до спілки.

Щоправда, скоро Зінько одружився з Гаїнкою, її батько не раз та й не двічі нахиляв зятя, щоб той ішов з їм однією стежкою. Та Зінько швидко розібрав, яка то стежка, і нею не пішов, а Остап Колодій незгірше розібрав, що він помилився на зятеві: він рахував, що як письменний Зінько пристане до його, то вони вдвох таке заведуть, що ну! Бо йому, Остапові, тільки письменства й не ставало! Аж далі побачив, що Зінько не туди зовсім дивиться, то й облишив його жити, як тому хочеться... надто, що Зінько ніколи ніякої помочі в його не прохав. Через те вони жили з Зіньком так, що не сварилися, та й не ладнали проміж себе, а йшли кожен сам собі.

Тим— Зінько ніяким робом не міг і думати, щоб тесть, знаючи вже його добре, та знову заходився закликати до якоїсь спілки. Одначе ж закликав! Через що ж?

Щоб зробити Зінькові добро? Може бути... хоча... Остап Колодій не з таких, що робить дурно добро, хоч би й родичеві... а надто такому, що нічого в його не просить і може сам собі прожити.

Може, не подужають самі землі взяти? Може. Але Зінько, негрошовитий чоловік, не здолає тут нічого пособити; коли б уже вони шукали помочі, то знайшли б не одного заможнішого за його.

А все ж кличуть! То виходить, що їм таки ж треба нащось Зінька, саме його, а не кого іншого.

Нащо ж? Зінько думав про це, думав і нічого не міг вигадати. Тільки почував, що тут щось непевне.

Ввечері Зінько пішов до свого приятеля Карпа. І Карпо був молодий чоловік, недавно жонатий. Був письменний: як і Зінько, навчився читати в дяка. Страшенно любив божественні книжки і чимало мав їх у себе купованих. Інших не любив, думаючи, що то все дурниця, казки та й годі. "Нащо воно нам?" — казав. Розмовляв більше про божественне та про громадські справи і був великим і завзятим ворогом старшині Копаниці за його вчинки з громадою. Жив у своїй невеличкій, але чепурненькій хатці за малим не вбого, хоч працювали обоє з жінкою щиро. Жінку собі обібрав не дуже чепурну, але ласкаву, мовчазну й працьовиту. І був щасливий з своєю Катрею та з маленьким сином. З себе був нечепурний, худий, з коротко підстриженою русявою борідкою, з великими зморшками на чолі, але з глибокими розумними очима.

Увійшовши Зінько до його, побачив там уже й Васюту. Це був парубок увесь білявий, з надзвичайно веселими блакитними очима і з цілою копицею настовбурченого русявого волосся на голові, з поганенькими білявими вусиками. Був уже немолодий, та що був дуже русявий, а вуси не росли, то здавався молодшим за свої літа.

— О, і вся кунпанія невеличка, але чесна! — промовив він, уздрівши Зінька.— Був би жінку свою привів, дак тобі б уже всі тут були. Треба так, щоб як нам зіходитися, дак щоб із жінками.

— Дак ти ж спершу оженись! — пожартував Зінько.

— Коли ж ні одна не приходиться до мене! Одна проти мене дуже висока, а проти другої я дуже довгий.

— Дак хіба ж уже нема таких, що однакові з тобою на зріст? — засміялася Катря.

— Чому нема? Є! Дак що ж? Одна дуже товста, а друга дуже тонка. Однієї не обніму, бо руки не сягнуть, а другої не стає на обнімання. А коли й знайдеш на свою мірку, дак знов лихо: одна дуже мовчазна,-— ні

з ким буде мені й розмовляти, а друга балакуча, дак за тією й я не поспішуся слова сказати.

— Ну,— засміялися в хаті,— де б то вже така й знайшлась, щоб тебе переговорила!

— От же й я так казав, дак же вирискалась! Я за нею тоді ну гнаться, ну гнаться!.. Гнавсь, гнавсь — де тобі!.. Коли ж у неї такі довгі ноги! Узяла та в Чорновус і втекла. Дак я вже тоді й годі ходити та дівчат на свою мірку міряти.

Все село знало цю історію з Одаркою Момотівною, як Васюта закохався в неї, а вона його водила-водила та й пішла в Чорновус за багатиря. Васюта й досі не міг її забути, але глузував сам із себе.

— Чи є таке на світі,— спитався Карпо,— щоб ти, Васюто, та з його не сміявся?

— От щоб я здох, коли не плакав над цибулею! Зінько з Катрею сміялися, усміхавсь і Карпо, а Васюта сидів поважний.

— От що, братики,— озвавсь нарешті Зінько,— я до вас прийшов з однією новиною... Не знаю, як вам іздасться, а мені вона віщує щось недобре.

— Молодице, нашорошуйте вуха, бо новина буде: є з чим по селу побігти! — гукнув Васюта на Катрю.

— Ну, ця молодиця не з таких,— одповів йому Зінько.

Катря справді була дивом на селі, бо ніколи не носила ніяких новин, і .за це найбільше і влюбив її Карпо.

— Ну, коли вона така, що свого жіночого діла не знає, дак я за неї розбрешу! — не вгавав Васюта.

— Ха-ха-ха! — не вдержалась Катря.— З тебе б і глухий засміявся, Васюто.

— Де там сміються — сердяться! Я вчора приходжу до свого глухого сусіди, а він ворота на току лагодить. "Здорові, діду, були!" — "А то ж чиї, коли не твої, воли? — каже.— Уже вдруге на току! Я їм роги позбиваю!" — "Та я не про воли, я кажу: "Добридень!" — "Сам ти,— каже,— злидень, а я хазяїн!"

Катря знов засміялась, а Карпо аж розсердився:

— Та годі-бо вже тобі штукарити!.. Тут чоловік про діло, а ти... Слухаймо краще Зінькової речі!

Васюта замовк і тільки поглядав чудно на Катрю та силкувався крутити білявого вусика, хоча з тим йому й менше щастило, як із жартами.

Карпо сів на лаві, зіпершися ліктем на стіл, а головою на руку — спрацьовану й худу руку, велику й кощаву,— і налагодився слухати, втупивши очі вниз.

Зінько розказав про свою вчорашню розмову з тестем і виявив, через віщо справа здається йому непевною.

— Що непевна, то непевна! — промовив Карпо.— Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих,— добре ти учинив, що до їх не пристав.

— Та не в цьому тепер сила,— відказав Зінько,— а в тім, що вони щось заміряються робити.

— Лихий чоловік і вдень і вночі лихе заміряє,— сказав Карпо.

— А я вам іще одну штуку доточу,— озвався Васюта.— Твій, Зіньку, брат Денис заходжується купувати ту землю, що пересельці, виїздячи, громаді поздавали.

— Невже? А звідки ж то ти знаєш?

— От штука знати! Я ще вчора хотів сказати вам... Вони вже й Захарка пустили, щоб людей до того нахиляв.

Захарко був собі такий немолодий чоловік, п'яниця пропащий: за чвертку горілки вигукував у громаді, що йому звелено.

— Боїться моя душа, чи не хитріша це штука ще й за Горянського землю,— промовив Карпо.— Денис і так уже вбився у силу велику, а скоро купить пере-сельську землю, то запанує тоді він із своїм товариством нечестивим так, що й шиї нам крутитиме, мов волам у ярмі.

— Не треба попускати йому цього,— відказав Зінько.

— А як вони кусаються, та й ще більша їх сила в громаді? — сказав Васюта.

— Треба, щоб нашої було більше,— обстоював Зінько.— Вони Захарка п'яного послали людей збивати, а ми самі будемо виявляти людям, яка з цього шкода, та прихиляти їх на свій бік.

— Ай справді, братця,— скрикнув Васюта,— не можна ж давати їм собі на шию сідати! Давайте з їми, чортовими синами, воюваться.

— Знову ти почав того згадувати! — докорив йому Карпо. Він не любив, як хто згадував "чорта", а надто в хаті, а балакучий Васюта раз у раз про це забував.

— Не буду вже, їй-бо, не буду! — присягався він.— Хай йому чорт, тому чор... Ой!.. Ну, скажи на милость божу,— так тобі на язик і лізе!

— Правду кажеш, Зіньку, що годиться нам за своє обстоювати,— загомонів Карпо, облишивши Васютині присягання.— Та лихий то розум у воїна буде, коли війну починає, а як подужати — не відає.

— От штука! — не втерпів Васюта.— Сам же все кажеш, що господь і младенці вмудряє, не то що, а ми ж таки здорові лобуряки!

Зінько засміявся, але Карпо озвався поважно:

— Не перекручуй святого письма, коли не тямиш, бо й до рук ніколи його не береш! Не знаю вже, нащо ми вдвох із Зіньком, і читати тебе вивчили! Тільки й знаєш, що казочки гортати.

— Давай людей до себе прихиляти,— перепинив Карпову науку Зінько,— турчатимем їм у вуха, умовлятимем їх,— вони ж повинні побачити, що їм краще.

— Сліпі, вони мають очі, глухі, вони мають вуха,— відказав Карпо.— Прихиляються вони тільки до лихого,— немає доброї стежки до голови нерозумної. Одначе не можна й так покидати. Робитимем, як кажеш, маючи надію в бозі.

— Неминуче це треба! — казав Зінько.— Бо в нас багато такої бідноти, що їй хоч і зараз давай тієї землі, а як попустимо її в багацькі руки, то тоді вже вдруге не наживемо.

— Не попустимо! Подавляться вони нею! — підбадьорював Васюта.

Товариші ще довгенько про це розмовляли, а другого ж дня справді почали всім розказувати про Денисові заміри та підбурювати людей, щоб не поступалися тією землею. Всі люди лаяли й Дениса, й його товариство, але як хто з трьох приятелів запитувався такого чоловіка, чи він озветься проти цього заміру в громаді, то звичайно чоловік виляв на всі боки і силкувався нічого на це не відказати. Наші приятелі дуже добре розуміли, через що це так: один винен був щось самому Денисові чи кому з його товариства; другий — мав у їх позичити; третій — узяв чи думає брати землю... І кожен не' хотів проти тих людей навпростець виступати. Тільки сам Грицько Момот сказав Васюті по щирості:

— Що ж, братику, я б із дорогою душею до вас пристав, да коли .ж несила моя. Ти ж сам знаєш: пропав у мене віл, пропала й коняка... Напозичався я по самі вуха, що вже й нікуди далі. У Дениса я позичив двадцять карбованців на коня, і оце мені за тиждень виходить їх оддавати. А в мене ні копія. Як не зласкавиться Денис, не відсуне строку, то що я робитиму? Забере він у мене коня за ті гроші, та ще й тим не оплачуся... У мене ж діти дрібні! Якби я міг оддати ці двадцять рублів,— обстоював би за вас, а тепер мовчатиму.

Васюта почув, що Грицько правду каже, і не знав, що йому й відказати.

Але були люди й зовсім незалежні від Денисового товариства. Такі казали, що стоятимуть у громаді проти Дениса, і їм можно було вірити. Та таких було небагато, і мала поки була надія на перевагу.

Зійшовшися Карпо з Васютою до Зінька, почали один одному переказувати, як ведеться справа. Васюта розказав і за Грицька. Зінько замислився, мовчки.

— А що, братця,— озвався врешті,— якби ми Грицькові та пособили?

— Як то? — спитався Карпо.

— Та так, скинулись би грішми та й позичили б йому, щоб він міг Денисові гроші вернути. Бо, бачите, раз, що чоловікові пособити — завсігди добра штука, а друге, що нам тепер кожен новий прихильник дуже дорогий.

— Отже, їй-бо, правда! — скрикнув Васюта.— Щоб я здох, коли він не добре радить!

— Розумна твоя рада,— промовив і Карпо.— Та чи стаче ж у нас на теє грошей?

— Якось скинемось! Уже ж для такого діла гріх не стягтися, бо воно таки справді добре діло буде, куди не глянь,— упевняв Зінько.

— Скільки ж йому: двадцять карбованців треба?

— Еге ж. Карпо подумав.

— От що вам казатиму! — промовив нарешті.— Малі в мене тепер гроші: немає спромоги більш як п'ять, карбованців позичити.

— І то добре! — сказав Зінько.— А ти, Васюто?

Васюта хоч і парубкував, та був дома за хазяїна, бо в його батько вмер, а сам він був найстарший у сім'ї.

— Та що ж? Уже ж і я більш як п'ять не нашкрябаю.

— Ото десять. Ну, гаразд: у мене тепер десять карбованців знайдеться, то я й дам десять,— казав Зінько.— Усього й буде двадцять. Так і скажемо Грицькові, що це йому гуртова запомога, щоб він міг там оплатитися і до нас пристати.

— А не одурить же він? — спитався Карпо.

— Похоже, що ні, бо то щира душа,— відмовив Зінько.— А ти, Васюто, як думаєш?

— Хі! Та я Грицькові йму віри більше, ніж собі! Коли мені вірите, то йому й поготів! — одказав той.

— Коли так свідчите, то й оддаймо йому гроші ції,— сказав Карпо.— Підемо всі втрьох до його, певніше воно й поважніше буде, як усі з їм говоритимемо. Видно, й йому тоді буде добре, що не сам Васюта за це стоїть, а товариство обстає.

— Правда! — згодився Зінько.

Не гаявшися й пішли.

Увійшовши троє товаришів у вбогу хатку Грицькову, освічену поганенькою тьмяною лампою на стіні, побачили там усю сім'ю. Четверо дітей лагодилось уже лягати спати на полу, а Івга слала їм. Грицько сидів за столом. У хаті було нечепурне, сорочки на блідих дітях та на Грицькові були чорні, повмазувані, а Грицькова жилетка — лата на латі. Сам Грицько, трохи вже згорблений від тяжкої праці, з худим обличчям, поритим зморшками, зарослим темною бородою і з глибоко позападалими сірими очима, здавався старішим, ніж був справді: не було ще йому й сорока років, а видавалося, що мав їх із півсотні. Здавалося, мов щось пригнічувало і цю тісну хатку, і людей, що в їй жили. Сама Івга не пасувала до цього темного закутка вбозтва й пригніченості. Висока, гарна з себе й здорова, вона була і вбрана краще, і по хаті ходила, мов чужа, мов гістя. Вона не любила Грицька і пішла за нього, аби де прихилитися з дитиною, а тепер шкодувала, що так ізробила. Ця понура хата, цей похилий Грицько і четверо галасливих дітей очортіли вже їй без міри,— якби могла, то й не зазирнула б сюди!

Привіталися гості, посідали. Грицько зараз почав розказувати про свою суперечку з братами за землю. Він ходив до суддів, казав, що брати нахваляються його жито покосити на тій десятині. Дак судді кажуть: "Ще ж не покосили, дак чого ж ти нам і голову морочиш? От ти їм і пожалійся!" Тепер він бачить, що вже правди не шукай. Буде сам оборонятися, як ізможе.

— Оборонишся! Де ж пак! Їх двоє, а ти сам! — промовила Івга неприхильне і мов радіючи, що такий безсилий був Грицько. Вона перемивала на лаві біля мисника ложки і весь час, поки Грицько довго розповідав про свою сварку з братами, все мовчки поглядала на Зінька, блискаючи на його своїми смілими звабливими очима,— він-бо сидів на лаві крайній, біля неї. Слухаючи Грицька, не бачив її поглядів, але тепер, як вона озвалася, глянув на неї, і їх очі ззирнулися.

— Знаєш ти там! — одказав їй сердито Грицько. Але вона вже його не слухала, а дивилася все на Зінька. Він їй подобався.

Грицько знову провадив своє, Васюта з Карпом розпитувалися його, а вона тимчасом стиха озвалася до Зінька:

— Чом ти до нас ніколи не заходиш?

— Я? — спитав, трохи дивуючись, Зінько.— Та так... діла не було.

— Та ти ж так недалеко живеш,— казала вона так саме півголосом, мов співаючи, а очі так і грали, так і променилися до Зінька.— Близенько живеш... Заходь, то й мені веселіше буде.

— Добре! спасибі! — відказав Зінько й зараз же пристав до гуртової розмови.

Грицько, розставляючи порепані чорні руки, казав:

— Я й сам бачу, які вони дерилюди. За їми ніде правди не знайдеш. Ні до старшини, ні в суд — нікуди.

— Отже, бачите, дядьку,— озвався Зінько,— самі кажете, що через те нема й суду на ваших братів, що й судді на багатирський бік хиляться. Дак коли так, то не треба нам попускати їм ще в більшу силу вбитися. Бо тоді вони нас ще дужче в шори візьмуть, та ще й з усіх боків: і судом, і землею, і скотиною — всім. Через те й треба нам дбати, щоб не попустити цього.

— Та я б і радніший, дак же...— почав був Грицько, але Зінько перепинив його:

— Знаю, через що вам нема змоги. Дак цьому лихові й запобігти можна. От ми скинулись грішми та й принесли вам двадцять карбованців. Візьміть та й оддайте Денисові,, а нам вернете по спромозі і без проценту.

Зінько положив на стіл гроші. Грицько подивився на їх, помовчав.

— Дак як же це так,— спитався нарешті,— через що ж це ви мені даєте гроші?

— Через те запомогу цю вам подаємо,— відказав йому Карпо,— що як оддасте позичку свою Денисові, то можна буде вам у громаді проти його ставати, щоб не попустити йому землі громадської.

— Так...— якимсь непевним голосом тяг Грицько.— А вам же та земля як: ви її самі, чи що, хочете купити?

— Та що це ви, дядьку? — скрикнув Васюта.— Хіба ж я вам не казав?

— Що казав, то казав... я й думав собі, що й справді це аби тільки Денисові не дати... Ну, а тепер бачу, що ви й гроші приносите, то воно якось...

— Що — якось? — спитав Карпо, зовсім уже сердитий.— З щирого серця запомогу вам приносимо, а ви пеню на нас ізводите, що, замість Дениса, хочемо лукавим способом громаду одурити! Самі не ходите, мабуть, у правді, то праведного і на світі не хочете добачати. Мов і правди ні в кого нема — сама хапанина. Не терпить моя душа такого! Ходіть, братця, звідси! Блажен муж, іже не йде на совіт нечестивих!

Карпо встав з лави та й хотів уже був іти, але Зінько його припинив:

— Стривай, брате! Ви, дядьку, справді не гаразд кажете. Не про себе тут дбаємо, а про громаду. Та, коли хочете, й про себе: буде громаді легше жити — полегає й нам. Кожному поодинці важко чогось домогтися, то треба гуртом. І що більший гурт буде, то легше доможемося. Через те й вам пособляємо до нашого гурту пристати. Вам це краще, та й нам, бо нашої сили побільшає.

Карпо стояв серед хати з шапкою в руках, гнівний, ладен щохвилини вийти звідси. А Грицько, похиливши голову, думав. Враз підвів голову:

— Та невже це ви справді, братики, за громаду?

— Тю на вас, дядьку, їй-бо! — гукнув Васюта.— Чи нам землю їсти, чи що, присягаючись? Як так граться, то це вже й хатку краще розваляти!

Грицькове обличчя враз мовби сяєвом осяяло.

— Ну й добрий же ви народ! — скрикнув.— Їй-бо, таких людей я ще й не бачив! Та я з дорогою душею!.. Мені аби з Денисових рук, а то я!.. Ну, зроду і не згадав би, що це ви за громаду. Як принесли гроші, так і

думав, що собі землю хочете. Аж ви, бачу... Спасибі ж вам, братики, таке, що й хто його зна яке!..

Після цього всім стало весело, почали говорити про те, як і що вони в громаді робитимуть та кого ще можна на свій бік прихилити!.. Івга весь час сиділа в кінці лави, схилившись трохи на мисник, та дивилась на Зінька.

Пізно вернувся додому Зінько й пішов у садок, думаючи, що Гаїнка давно вже там спить. Але її не було. Пішов був до хати і стрів жінку на порозі.

— А ти ще й досі не спиш?

— Та я була лягла оце зараз спати, та й устала,— боюся.

— Чого?

— Щось ходе в садку над річкою... Ще й учора ніби щось ходило,— так мені здалося... Та думала собі: то так учувається... А сьогодні тільки лягла, коли воно трісь, трісь у саду,— по сухих гілках іде. Он, чуєш,— знову.

Вони прислухались. Справді чути було, що в саду щось є. Зінько шепнув Гаїнці, щоб зосталася тут, а сам швиденько й тихенько побрався поміж деревами вниз, де чути було ходу. Ніч була не місячна, хоч і зоряна, і треба було добре придивлятися, щоб побачити щось серед дерев. Зінько приглядавсь і нічого не бачив. Коли враз почув, що затріщав тин у той бік, де був Струків садок. Глянув і побачив, що хтось перелазить через тин. Велика темна постать на мить з'явилася над плотом і зараз же шугнула вниз, у Струків садок.

— А хто там ходить? — гукнув Зінько, але почув тільки, як хтось швидко затупав ногами по той бік тину.

Гаїнка спитала, як він вернувся:

— А що, бачив?

— Бачив,— щось у Струків садок плигнуло.

— А не пізнав?

— Де ж там! Темно, та й здалека. І чого б тепер ходити? Сказати влітку, дак хоч садовина, а тепер!..— дивувався Зінько.

— Дак, може, на кого воно скидається? — допитувалася Гаїнка.

— Де ж там розбереш! Так, нагадало мені чогось Микиту Тонконоженка,— мов такий здоровий, як він... да тільки чого ж йому тут ходити? Хіба до якої Струківни?

— Ай справді, може, до Струківни,— сказала Гаїнка й додала: — Ну, та й не люблю я цього Микити! Як стрінешся з їм де на вулиці, то так на тебе гляне, що аж гидко.

— Не люблю й я його,— відказав Зінько,— поганий парубок.

— І все як зострінеться зо мною, то раз у раз словом займе, а я не люблю його й голосу. І очі в його якісь такі, як... у Івги!..

Зінькові згадалися на мить Івжині очі — як вони на його сьогодні блискали. Але зараз же й забув за іх, почавши розказувати Гаїнці про те, що в їх було з Грицьком...

Проминуло ще кілька день, і вже десятник ходив і загадував на неділю в громаду. Лишилося нашому товариству тільки три дні. Вони

клопотались з усеї сили, щоб за той час нахилити якомога більше людей до своїх думок.

VI

ГРОМАДА

Вже вся громада зібралася коло волості. Деякі сиділи на колодках попід тином, деякі, сидячи й стоячи, купчились на волосному рундуку, а більше стояло навкруги, гуртуючись купками, переходячи туди й сюди та жваво розмовляючи. Говорили голосно про всякі новини, про надії на хліб та врожай та про інші свої справи, тільки не зачіпали справи Денисової, бо сам Денис був уже тут. Він крутився поміж своїми людьми, усміхався, та примилявся до них, та нишком іноді казав кому щось. Зінько вмисне прийшов у громаду дуже рано, бо при йому не так вільно було Денисовим прихильникам збивати людей. Одначе скоро він помітив, що десятник раз у раз нишком кликав цього або того дядька всередину до волості, де давно вже сиділи Копаниця, Сучок, Рябченко, а часто зазирав туди й Денис. Видимо, що вони там, усі гуртом, умовляли таких людей, яких іще не встигли або не змогли досі вмовити. Зінько озирав громаду і лічив, на кого можна рахувати, що обстануть не за Дениса, і виходило дуже мало.

— А бачиш, Зіньку,— озвався до його стиха Васюта,— ні Павла, ні Оксена, ні Юхима нема.

Справді, кілька чоловіка таких, що подали слово стояти вкупі з Зіньковим товариством, зовсім не прийшло в громаду, побоявшися виступати проти багатирів.

— Лукаві душі! — промовив Зінько.— А чого ж це досі Грицька нема?

— Он іде,— відказав Карпо.

Грицько підійшов і став просто біля їх. Віддавши позичку Денисові, він тепер не боявся його і ладен був змагатися з їм з усієї сили. Він подивився по громаді й промовив:

— Мало наших!

— Мало,— сказав Зінько.— А все ж треба змагатися.

— Глянь, Грицьку,— промовив Михайло,один з молодших господарів, що стояли при Зіньковому боці,— глянь, як твій братик з Денисом!

Справді, Панас був у тому гурті й ходив слідком за Денисом.

— Чи ти ба, який багатир винявся! — сказав другий чоловік, Савка.— Туди ж пхається!

— Не диво,— промовив Грицько.— Сподівається, що ті пособлять одняти в мене поле.

— А гляньте, де Кирило! — промовив Карпо. Всі глянули й побачили, як Кирило виходив з волості.

— Кириле! — гукнув Васюта.

Але він, мов не чуючи того, дивився в другий бік, збіг швиденько з рундучка і зник у Денисовій юрбі.

— Оце ж ізрадник! — сказав Карпо.

Ця зрада була дуже прикра: і Зінько, і його товариші дуже рахували на Кирила, бо був чоловік не дурний, проречистий та сміливий. За їм потягло б руку й багато інших, а тепер вони або підуть слідком за їм у той гурт, або мовчатимуть.

Тим часом Захарко, у новішій, полатаній, а не драній, чинарці, ще не п'яний, тільки трохи випивши, крутився серед людей, скрізь показуючи свою одутлу, з червоним носом пику. Він махав руками, моргав очима і щось істиха казав то тому, то тому. Васюта нишком зайшов до нього ззаду і прислухався.

— Держіться, хлопці, за Дениса Пилиповича! — умовляв п'яниця.— Бо це, знаєте, вигода громаді... Ну, й пошанує вас Денис Пилипович: дві відрі, сказав, поставлю. Зараз із сходки пожалуйте!

І йшов далі, всім, кому треба, кажучи про "дві відрі" горілки могоричу.

— Старшина! Старшина! — загомоніли навкруги. Розмови стихли, всі глянули на рундук і поскидали шапки, здоровкаючись. Там стояв Копаниця із знаком на шиї, а біля нього писар, держачи в руках якісь папери, та староста. Громада зовсім ущухла, дожидаючися, що скаже старшина.

— Ну, сходка починається! — промовив Копаниця голосно.— Семене Семеновичу, читайте бумаги!

— "Предписание уездной земской управы от 19-го апреля сего года за № 1829. В виду появления на рогатом скоте эпизоотии ящура озаботиться..." — читав писар щось мудре, а громада слухала.

— Розшелепали? — гукнув Копаниця.— Хвороба, дак щоб береглись!

— Яка ж хвороба, коли про ящірок? — питався хтось серед людей.

— Дак ото ж і звелено, щоб не їла скотина ящірок, а то буде така хвороба, пизотія називається,— розказував хтось мудріший.

— Та де ж це видано, щоб скотина ящірки їла? Таке вигадають! — сказав якийсь дід, махнувши рукою.

— Ат! Які там ящірки? — не згоджувався один дядько.— Хіба не чуєш? Про я щ у р а, а не про ящірок написано. Щоб дівчата й парубки не гуляли повесні в ящура, а то на скотину моровиця буде.

— Пху, чорт батька зна що! І за дідів, і за прадідів наших гуляли в ящура, та й не було нічого скотині, а тепер маєш: уже й того не можна! Що ж це за напасть така? — сердилися люди.

— Не розсуждай! Коли пишуть, спольняй, і більше нічого! — гримнув старшина.— Продольжайте, Семене Семеновичу!

— "Предписание господина станового пристава первого стана от 15-го мая сего года за № 2734 о немочении конопли в реке... под угрозою штрафа в два рубля, для чего копать бассейн, собрав на этот предмет по двадцять коп. с двора".

— Чуєте? Щоб конопель не мочили в річці, а то штрапу два карбованці!

— Та де ж ми будемо мочити? Оце лихо! Хіба ж нам без конопель жити? — почулися голоси.

— Не вигадувать! — гукнув старшина.— Сказано не мочить, дак не мочить! Спольняй, і більш нічого! Як зберете по двадцять копійок з двора, то тоді волость дозволить мочить, де хочеш.

— А що там іще сказано копати? — допитувався хтось.

— Нічого не копати: знеси на волость по двадцять копійок з двора та й мочи, де хоч, а не принесеш — штрап і в холодну! — відказав Копаниця.— Продольжайте, Семене Семеновичу!

Семен Семенович іще чимало "продольжал", вичитуючи і про те, щоб заплатити земству гроші за пожарку, і про те, що "розіськуються беглі рештанти", і про всячину іншу, але всі слухали це мало, більше пускаючи крізь уха, бо добре знали, що не про це їх сюди покликано. Врешті, як уже все попрочитувано. Копаниця спитав писаря:

— А що, Семене Семеновичу, більше нема ділов?

— Нема, усе.

— Ну, дак і додому можна... А втім, стривайте! — припинив він громаду, мов тільки тепер ізгадавши те, що хотів казати.— Ще одно невеличке діло є... От ви знаєте, що у нас є пересельські наділи... Ми за їх громадою платимо поземельне і всі відбутки відбуваємо, а за що? Бог його святий знає! Чи не краще було б нам узяти та продати?..

— Продати! продати! — зарепетували з усієї сили Денисові прихильники, але зарепетували занадто рано, бо Копаниця зараз же гримнув на них:

— Цитьте ви! Дайте сказати!.. Бачите: якби найшовся добрий чоловік та продати йому, то був би нам бариш, а тепер маємо саму втрату. Ми б на ті гроші могли що добре зробити. Як ви про це думаєте, люди добрі?

— А яку ж. ми маємо втрату,— задзвенів із громади Зіньків голос,— коли ми тую землю наймаємо і тими грішми і всі оплатки відбуваємо, ще й зостається?

— Хто це говорить? — зикнув Копаниця.

— Я! — промовив Зінько, виступаючи з громади.

— І я! — виступив за їм Карпо.

— Та й я! і я! — озвалися один по одному Васюта, Грицько, Дмитро, Михайло, Савка і ще кілька голосів із стовпища.

— "І я! і я!" — перекривив старшина.— Роз'якались як! А ви ж по чому знаєте, що ще й зостається? А може ж, іще й не стає?

— А по тому, що Денис платить за десятину більше, ніж із тієї десятини оплатків іде,— сказав твердо Зінько.— Хіба не так! Хіба цього не записано в книгах? Коли не записано, дак треба довідатися, куди ті гроші йдуть.

Старшина побачив, що наскочив на слизьке, і зараз звернув убік:

— Гроші всі цілі і записуються куди треба,— ти мені того не розказуй! Як ти можеш казать, що гроші кудись діваються? Мені вся громада вірить, мені все начальство вірить, а ти мені смієш казать, що в мене гроші пропадають! Та я тебе зараз у холодну закину!

— Стривайте-бо, не так швидко закидайте! — відказав спокійно Зінько.— Я не казав, що у вас гроші пропадають, а це ви сказали, що не стає грошей на оплатки, дак я й хочу знати — куди ж вони йдуть?

— Я кажу тільки,— перепинив йому старшина,— що вигодніше громаді ту землю продати та мати з грошей процент.

— Вигодніше! Вигодніше! — зарепетували Денисові прихильники.— Продати!.. Аби чоловік добрий знайшовся!..

— Та є такий чоловік,— гукнув старшина.— Он Денис Пилипович, мабуть, купив би.

— Гаразд!.. От і добре!.. Продати Денисові Пилиповичу!.. Продати!..

— Не продавати! — гукали з другого боку.— Не хочемо!.. У нас скільки безземельних!.. Краще їм частками роздати... Не хочемо й наймати більше Денисові, не то продавати!..

Зчинився такий галас, крик, що мало що можна було й розібрати. Справа була вельми важна й пекуча, і через те всі були дуже роздратовані. Говорили всі враз, то до гурту гукаючи, то двоє-троє сперечаючись проміж себе. Денис тим часом опинився вже на рундуці біля старшини. Там уже стояли і Остап, і Рябченко з Сучком, і все інше їх товариство. Вони говорили до старшини та до тих людей, що поблизу їх стояли. Карпо, Васюта, Грицько ходили поміж людьми, підбурюючи їх, щоб не продавати. Зінько тим часом протиснувся до рундука й помалу, серед натовпу, зіходив на східці.

— А годі вже вам галасувати! — гукнув старшина.— Слухайте, що скаже Денис Пилипович!

— Цитьте! Цитьте! Слухайте! — почали люди спиняти самі себе, але інші кричали навпаки:

— Не хочемо його й слухати! Не треба!.. Так позмагалися ще якийсь час, аж поки таки все втихомирилось. Денис викашлявся й почав:

— Господа хазяїни! Я не набиваюсь із своїми грішми. Це як ви собі хочете: хочете — продавайте, хочете — ні. Я ту земельку купив би, а не схочете продати — я за свої гроші й іншу знайду. Гроші така штука, що за їх скрізь, чого хочеш, знайдеш. Я тільки через те й купую, що думаю собі: однак мені купувати, а як у громади куплю, то це ж я їй поміч дам. От що! Ціну мою ви знаєте за десятину — ціна добра,— і гроші зараз же приставлю в волость. Отож як знаєте.

Тільки він договорив своє, іще ніхто не встиг нічого й сказати на те, коли це несподівано перед громадою, заступивши Дениса, став Зінько і озвався голосно:

— Люди добрі, панове громадо!

— А цей чого тут? — скрикнув старшина.— Геть ізвідси!

— Денис казав, казатиму й я!..— відповів Зінько.— Чого ж це так, що йому можна, а мені — ні? Вільно кожному.

— Денис землю купує, а ти що?

— А звідкіля ж ви знаєте, що я не хочу її купити? Може ж, і я купуватиму! Я такий хазяїн, як і Денис,— одказав Зінько, не повертаючись до старшини і не вступаючи із свого місця, а тоді знов озвався до громади: — Панове громадо! Коли я що не в лад скажу — простіть мене і навчіть, чим помилився, бо я ще чоловік молодий, треба мені розуму від старших учитися. Може б, я й промовчав, дак не можна ж і не сказати: як ідеш проз хату та бачиш, що вона займається, а хазяїн спить, то чи годиться ж не побігти та не збудити його? А наша громадська хата займається!

Всі слухали уважно, цікаві, що буде далі. Тільки дехто пошепки питав у сусіди, штовхнувши його ліктем:

— Про яку це він хату говоре? Де займається?

— Слухай уже! — відказував сусіда.

— З іскорки малої починаються пожарі,— казав далі Зінько,— а тоді вже стає полум'я. От і в нас така іскорка прокинулась. Щороку народу більшає, а землі — ні. Тепер на душу припадає вдвоє менше землі, ніж було спершу. У нас і тепер безземельні зараз би порозбирали ту землю, а ви її продаєте одному. Чи то ж по правді? Продайте чи дайте по десятині, по дві тому, в кого землі мало або й зовсім нема, а не збагачуйте того, хто й так багатий. Чи громаді буде добро з того, що

один буде дуже багатий, а другий дуже бідний? Тоді громаді добре, як у с і в достатках.

— Правда! Правда! —озвалися навкруги голоси.— Наче в око вліпив!

А Зінько, насмілений хвалою, казав палко далі:

— Кажуть, громада — великий чоловік. Треба ж, щоб у великого чоловіка й сила велика була, а то він буде малий. Хай же він не збувається своєї сили. Наша сила — земля. Коли вона буде в громади — буде й сила; коли ж громада її віддасть комусь, то свою силу змалить, а чужу вбільшить. Тоді великим чоловіком буде не громада, а хтось інший, а громада буде в його попихачем. Хто хоче зробити громаду попихачем — хай продає землю, хай підпалює громадську хату! Оце й усе!

Зінько зійшов із східців у стовпище. Громада мовчала, на хвилину притихши. Всіх уразили Зінькові слова. Помалу почав озиватися то той, то цей:

— А що ж, хіба й не правда?.. Вони на нас скоро верхи їздитимуть!.. Не можна їм попускати!.. Не треба продавати!.. Не хочемо!..

Озивалося все більше й більше. Вся громада вже гула, як бджоли в улику. Тим, хто за горілку згоджувався стати за Дениса, тепер сором було згадувати про це. Та й хто сидів у неволі в Дениса чи в його полигачів, забув на ту мить про те. Кожний почувався громадянином. Кожний розумів, що він тут має силу, і любо йому було це почувати. Денисові полигачі мовчали, а голосно озивалися прихильники громадські. Зінько й товариші ходили проміж людьми і додавали їм ще до того, що вже було казано.

— А цитьте ви! Слухать! — зикнув з усії сили старшина.

Громада вщухла, дослухаючися, що він іще скаже. Але загомонів не він, а Денис:

— Коли не хоче громада продавати, то я за свої гроші й деінде знайду,— плакати не буду. Тільки вже як громада до мене, так і я до громади. Нехай уже тепер ніхто не ходить до мене по землю, та й тим не буду далі ждати, хто мені гроші винен. От що!

Проказавши це, відійшов назад і сів на рундуці на ослінчику. За ним виступив Рябченко:

— І по-моєму, громада не по правді робить з Денисом Пилиповичем. Коли так, то й я слідком за їм: землі нікому не дам і з позичками царамониться не буду.

— Та вже й я не інак робитиму,— озвався Остап, а за ним і Денисів тесть Манойло, а за Манойлом — Сучок.

Всі ті похвалки падали на громаду, як довбня волові на голову. Голова запаморочувалась.

— От так, як зараз казано,— так і я робитиму з вами! — гукнув Копаниця.— Чули?

А вони це так добре чули, що відразу не знать де й поділася вся та сміліст, той громадський запал, що тільки оце зараз охопив їх. Стояли похнюпившись, і кожен думав про те, скільки він винен Денисові чи кому з його полигачів, де він візьме грошей, щоб вернути ту позику, в кого він братиме восени землю, куди віддасть на пашу товар...

— Чули? — гукав Копаниця.— Коли не позакладало, то тепер бачите, куди треба завертати! Отже, хто хоче продати Денисові Пилиповичу Сивашеві землю — зоставайся там, де стоїш, а хто не хоче — виходь ліворуч за колодки.

Зінько, Карпо, Васюта, Грицько та ще чоловік десять, а серед них Дмитро, Михайло та Савка, перейшли ліворуч. Всі інші, величезна більшість, стояли мовчки, похнюпившись.

— Люди добрі! — скрикнув до них Зінько.— Та що ж це ви робите? Ви ж самі себе продаєте!

— Мальчать! — крикнув старшина.— Що ти мені тут бунт заводиш? Я тебе в холодну закину! Я тебе в стан одішлю!

— Годі! — відказав Зінько.— Що це ви так з холодною розносилися, що все мене закидаєте? Я не бунтую, я правду кажу. Панове громадо! Сором вам, що ви такі боязкі! Невже ж ніде нема правди на світі, тільки в багацькій кишені?

— Десятники! Беріть його в холодну! — репетував старшина.

Десятники нехотя підійшли до Зінька.

— Братики,— промовив до їх Васюта,— не будьте свиняками! Бо щоб я здох, коли першому, хто до його торкнеться, не погладжу його свинячу морду оцією штучкою! — І він підняв свого здоровенного кулака.

Десятники стали, не знаючи, що їм робити. Але й старшина, бачачи, що вже починається щось непевне, облишив Зінька, мов забувши за нього, і гукнув на писаря:

— Семене Семеновичу! Пишіть приговор о продажі обчеської землі Денису Пилиповичу Сивашу!

— Ще вчора написав! — одказав писар.

— Одбирать руки! — звелів старшина. Двоє письменних пішло у стовпище відбирати в неписьменних руки. Звичайно підписувались за їх і без цього, але що тепер було таке карлючкувате діло, то старшина звелів зробити й це. Двоє людей штовхалося серед стовпища, а стовпище стояло похнюплене, понуре...

Зінько мовчав, не знаючи вже, що діяти, бачачи добре, що тут уже ніщо не поможе. І враз мов полум'ям обняло йому голову, і він, сам не знаючи, нащо це робить, кинувся до Дениса і, стискаючи кулаки, скрикнув:

— Дерилюде! Всіх проглинути хочеш? А бодай би ти подавився на цьому місці!..

Ще одна мить, і Зінько вдарив би Дениса, збив би його додолу, під ноги... Але Денис, ізроду не бачивши Зінька такого роздратованого, злякався й скрикнув:

— Господин старшина! Я протестуюсь... Він мене вб'є!..

Це перелякане обличчя, цей повний страху голос одразу спинив Зінька. Він спустив руки.

— А, так! — скрикнув старшина.— Десятники! Роти пороззявляли, стоять, як стовпці... Беріть його!..

Але поки десятники наблизились, Карпо взяв Зінька за руку і вивів його з громади.

— Ходім, брате! Нема вже чого нам тут робити!.. Вони пішли.

— Ну й падлюки! — лаяв громаду Васюта.— От свиняча порода!

— Вивішав би всіх! — похмуро й прикро сказав Карпо.

— Таку землю, таку гарну землю та й віддати! — бідкався Грицько.

— А ми ще клопочемось за їх, за громаду! — казав Карпо.— Та наплювать на цю громаду,— вона доброго слова не варта.

Зінько нічого не сказав, тільки важко дихав, стискаючи зуби.

— Усі в їх у руках, як риба в волоці в матні, от що! — казав Грицько. — Схоче — випустить, а схоче — в юшці з'їсть.

— Були там такі, що й не в матні, та й ті в свинячий слід побігли,— відказав Васюта.

— Праведний чоловік ніякого лиха не злякається, а злочестивий і без лиха лихо діє,— правив своє Карпо.— Чого ж ми будемо за їх клопотатися, турбації собі завдавати? Не дурно сказано, що покиньте мертвих свої мерці ховати,— отак і це.

— Ат, облиш-бо, Карпе! — відказав гірко Зінько.— Неправду ти кажеш, та нехай іншим разом, а то тепер...

Він не доказав, що йому було тепер так тяжко й гірко, що не хотілось і розмовляти.

Похмурий вернувся він додому, і Гаїнка не могла його звеселити ніяким своїм примиленням та щебетанням.

Довго не спав тієї ночі Зінько за думками. Не раз та й не двічі доводилось йому нещасливо ставати в громаді проти тих людей, що й сьогодні, але ніколи не було йому це так тяжко, як цього разу. І не через те тільки, що саме діло було не маленьке, задля громади важне. Ні,

дедалі все дужче й дужче опановувала Зінька одна думка й не давала йому спокою: думка завести в громаді такий лад, щоб по правді все робилось, хотілось бачити свою громаду в усіх справах розумною, правдивою та дружною. Тоді б усім було добре, всі щасливо та гарно жили б. Багато вже думав Зінько про те, яким робом це зробити, та не міг ні до чого путящого додуматися, до такого, щоб одразу воно взяло та й повернуло всіх людей на кращий шлях. Додумався тільки до того, що йому самому треба завсігди робити так, як він хотів би, щоб усі робили, та й інших нахиляти до того. Та цього ж, мабуть, мало. Бо от же й він, і товариші його того додержували, а нічого сьогодні не вдіяли...

А якби він із своїм товариством цього разу подужав у громаді, то це великого важило б! Тоді б сміливіше було б усім стояти проти тих, хто хотів сідати на шию. А тепер буде гірше, дуже гірше!.. І надія на те, що в громаді покращає, поладнішає, відсувалася ще далі.

Та все ж Зінько не хотів зрікатися тієї надії, не хотів покидати того, чим повна була вся його душа. Повинна таки правда подужати кривду! Хоч не скоро, а подужає,— це Зінько добре знає. І як знає, так і робитиме,— якось уже воно буде...

А там, далеко, на майдані, галасував народ, і той галас долинав і до Зінька. То громада пила Денисову горілку. П'яніючи, галасуючи, точачись і лаючись, вона забувала про те, що сама себе віддавала в попихачі кожному, хто хотів нею попихати...

Частина друга

Зажурився соколонько:

Бідна моя головонько, Що я рано з вир'я вийшов.

Ніде сісти, гнізда звити,

Малих дітей розплодити,

Бо по горах сніги лежать.

Народна пісня

I

ГАЇНКА

Гаїнка гнівалася:

— Поганий, поганий, поганий,— казала, одвертаючись од Зінька.— І не кажи, що гарний,— ти поганий!

— Я й не кажу, що я гарний,— усміхаючись, одпо-відав Зінько, лежачи в своєму садку під гіллястим дубом та дивлячись на делікатні риси чепурного жінчиного обличчя, на її тонкий, мов дитячий, стан. Вона сиділа на траві біля його, повернувшися боком, надимала губки, випинаючи їх наперед, і через те її обличчя здавалося Зінькові таким чудним, що він зареготався.

— Чого ти смієшся? — швидко повернулася вона до його.— Ну, скажи, чого ти смієшся?

— Того, що ти сердишся.

— А, дак так!.. Дак так!..— скрикнула.— Я серджуся, я гніваюсь, а він сміється, а йому смішки! Ну, дак я ж піду від тебе, піду!

І вже була схопилася, щоб бігти, та зараз же і спинилася:

— Злий!.. Недобрий!.. Глузує!.. От я ж тобі дам!.. От я ж тебе... битиму!..

Кинулась до його, вхопила за плечі та й почала з усієї сили трусити і товкти його своїми маленькими рученятами.

— От тобі!.. От тобі!.. Щоб не глузував!.. Щоб не сміявся!..

А він реготав іще гірше, вхопив її дужою рукою за стан і пригорнув на груди та й почав цілувати в очі, в щоки, в уста.

— Геть! геть!.. капосний!.. Не хочу!.. Не займай!.. Вона відбивалась, не давалася, але згодом затихла, заплющивши очі, знеможена його поцілунками, аж поки враз вихопилась із рук, одбігла трохи, стала і подивилась на його: чи не гнатиметься за нею. Він не гнався.

Вернулась, сіла біля його на траву, а він, лежучи, зіперся на лікоть і дивився, як вона ховала пальчиками під очіпок неслухняне русяве волосся, що оточало вже все її рожеве личко.

— Ат, це мені волосся!..

— Ну, і чого ж ти на мене сердишся? — спитав Зінько.

Вона почала докоряти:

— Бач, примиляєшся, а сам який зробився? Мало коли й дома сидиш — як те перекотиполе, все гуляєш. Я за тобою й дух роню, а ти за мене забуваєш.

— Дурненьке моє! Як же я за тебе забуваю?

— А так, що то було як вечір, як неділя, як свято, то ми все вдвох, як орішки-близнята,— або говоримо, або читаємо, або співаємо... А тепер!..

— А тепер?

— А тепер ти і ввечері, і в свято або сам ходиш то до Васюти, то до Грицька, то до себе наведеш їх повну хату!

— І яка ж то й повна хата, як двоє або троє! А хіба ти їх не любиш?

— Чому? Васюта такий гарний, добрий... та чудний-чудний!

— Ну, от бачиш! А Карпо?

— От, Карпо твій!.. Катря гарна, а Карпо твій як почне вичитувати, мов з книжки: "Пам'ятай, жено, і встаючи й лягаючи, і за стіл сідаючи, що гріх тебе вловлює, і во уста вступає, і з уст виступає, і до носа приступає!.." Ха-ха-ха!..

Вона так чудно вдавала Карпа з його навчальним голосом, що й Зінько засміявся:

— Що ти вигадуєш?! Коли ж таки Карпо казав на Катрю — жено?

— От же казав,— я сама чула... А ми з Катрею як зарегочемось!.. А він розсердився та грюк дверима, та з хати!..

— Ну, а Грицько який тобі?

— Я Ївги не люблю! — відрубала Гаїнка швидко.

— Дак я тебе не про Ївгу, а про Грицька.

— А Грицько... Грицька... мені його жалко... Та вони всі гарні, а тільки я не люблю, що через їх та ніколи й поговорити з тобою, мов у жнива!..

— Не з-так то вже й ніколи,— засміявся Зінько.— Хоч воно, може, трохи й правда, бо останніми часами було стільки клопоту: то з товаришами треба було радитися, то в город їздити, то ще що...

— От бач! От бач!.. А я все сама, як вербиченька в полі.

— Та ти ж із матір'ю... І добре ж знаєш, що я не з примхів те роблю, а задля громадської справи так треба...

— Задля громадської справи...— почала була щось непевне Гаїнка, але Зінько перепинив її, кажучи своє далі:

— А ти ж у мене розумна, ти ж не така, як інші жінки, що їм байдуже, що там поза хатою робиться; ти розумієш, що кожному громадянинові треба за добро громадське дбати.

В гарненькій голівці Гаїнчиній оця штука — громадське добро — була якась занадто невиразна — от як туман: біліє, а підійдеш ближче — нічого нема, розвіявся, чи що. Але що Зінько її хвалив (вона так любить, як він її хвалить), то й вона подобрішала задля того премудрого туману, задля громадського добра і зараз же знову сіла біля самісінького Зінька, взяла його голову і положила собі на коліна. Сама ж споважніла й промовила:

— Воно звісно, як громадська справа, то треба... Тільки знаєш, Зінечку, якби так, щоб громадському доброві манюпусінька часиночка, як ніч у жнива, а нам удвох — велика, як день улітку.

Зінько засміявся:

— Моя ясочко! От упораємось якось із тією землею, то й буде все гаразд. Моя ти щебетушечко!

Вона голосно засміялась і засипала йому все обличчя й голову дощем квіток, тільки що нарваних унизу на леваді.

— А сьогодні ж ти недовго будеш у Грицька? — спиталася.

— Ні, недовго.

— Гляди ж! Не сиди до півночі! У! Я через тебе тільки квітки мої порозсипала! Бачиш, от братик та сестриця: це брат із .сестрою побралися... Боже ж, гріх який! А тоді як розпиталися, хто вони!.. Дак брат і каже:

Ходім, сестро, горою,

Розсіємось травою:

Ой ти будеш синій цвіт,

А я буду жовтий цвіт...

Будуть дівки квіти рвать,

Нас з тобою споминать...

Оце я кажу, а може, вони чують мене!..

— Хіба ж квітки чують? — спитав, сміючися, Зінько.— Адже вони неживі.

— Атож, неживі!.. А чого ж то, як садовина не родить, то на святий вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахваляються, що рубатимуть: "Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю!" Дак воно злякається та й родить.

— Та це байка! От заговори зараз до цього дуба, то нічого не розбере.

— А, може ж, і розбере! Береза хвалилася своєю корою та й каже дубові: "Давай мінятися!" А дуб каже: "Не хочу — мене тільки кора в світі й держить".

— Дак вони ще й розмовляють?

— А то ні? Воно все говорить проміж себе. Один чоловік та знав розбирати і звірячий, і пташиний, і травиний, і всякий голос... дак, було, йде, а вони, зілля, проміж себе розмовляють. Я,— каже одно,— від того. А те: а я від того... я від голови... я від любощів... Так і розмовляють... Найбільше вночі... Зіллечко до зіллечка прихиляється, зіллечко до зіллечка озивається... І-і! Аж дивно й страшно, як подумаєш!

Вона аж іздригнулася.

— Чого ж тобі страшно?

— Воно не страшно... а так... як от на Великдень усі люди і батюшка перед церквою стоять, перед дверима зачиненими, та: Христос воскрес! А воно відтіля, як з того світу: воістину воскрес!.. Та й одчиниться!.. Ой!.. І дивно, і страшно, й весело!.. Усяка травинка на світі жива... От ходиш так, думаєш,— воно так собі, як камінь, аж воно — живе, і чує, і розбирає... І земля чує, і трава чує, і дерево чує... А ми не чуємо їх... Може, й вони мене не чують, тільки себе... І я серед їх, як травинка, манюсінька травинка...

Вона заплющила очі і знову здригнулася:

— Ух!..

— Чого ти?

— Мені вже здалось, що я травинка.

— Серденько моє, це все казки. Воно не так на світі, як ти думаєш.— І Зінько почав їй розказувати, що він у книзі читав про те, як рослини живуть. А вона, втупивши в його свої мрійні оченята, слухала мовчки, і їй уявлялося, що вона така травинка-травиночка дріб-нюня-дрібню-усінь-ка на цьому широкому світі!.. Така манюня!.. І хтось прийде та й зірве її, а їй буде боляче-боляче!.. Ох, може, їх і рвати гріх, ці билиночки-квітиночки?.. Ці билиночки, ці квітиночки, що ростуть-цвітуть серед долиночки.

— Зіньку, скажи, чого це так: іноді нічого не заспіваєш, а іноді саме складається?

— Що складається?

— Пісня... От, кажуть, на морі е такі морські панни — співають так гарно... повипливають на хвилі — самі гарні-прегарні — та як заспівають, то й море стихає... слухає... А люди ходять понад берегами та дослухаються тих пісень, та й собі переймають... З того й пісні, кажуть, на світі... А от я тих дівчат морських і не чула, а пісні складаються...

— Та як же то?

— Та... от... Ну, от дивишся на щось... або от згадуєш щось, а воно одно до одного й тулиться... і співається...

Вона заплющила очі й почала стиха співати:

Ой билиночка до билиночки прихилялась,

А до милого та милесенька пригорталась.

Травка хилиться та синенькими квітоньками,

Мила дивиться та ясненькими оченьками.

Удвох будемо, он билинонько, процвітати...

Удвох будемо, ой милесенький, пробувати!..

— От ба: це про тебе та про мене пісня!..

— Дак ти ще й пісні складаєш?

— Хіба я її складала? Воно саме... От так почне, почне тулитися... нижеться, як разок намиста... а тоді щось і вийде...

Зінькові сподобалось це. Він почав прохати Гаїнку, щоб іще щось заспівала. Але вона схопилася з місця і замахала руками:

— Ні, ні! Не хочу!.. То так, як саме набіжить...

— Гаїнко! Гаїнко! — почувся голос у садку.— Де ти?

— Мати кличуть,— промовила Гаїнка й побігла до хати.

Зінько зостався сам. Була неділя, і він одпочивав. Лежав нерухомо й дивився поперед себе. Його хата й садок були на горі, і звідси видко було йому за малим не все село. Біленькі хатки з темними й жовтими

солом'яними покрівлями визирали, весело всміхаючись, з невеличких садочків, що зеленіли мало не в кожному дворі,— мов дівчата позаквітчувались та й повиходили на вулицю всім гуртом. Біля хаток де-не-де ворушилися люди, по дворах вештались, вулицею помалу йшли або сиділи під хатою, розмовляючи. За все вищі були великі верби гіллясті; вони широко розкидалися вгорі і над хатками, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі. їх так багато було, що вони затуляли частину хат, і все село здавалося якимсь садом-гаєм, що серед його побудовано було оті маленькі людські оселькн.

Було надвечір. Сонце не пекло вже, тільки гріло ласкаво, вітрець ніде не прокидався, ні один лист не ворушився.

Тихі дерева стояли нерухомо, похилившись над селом, мов замислились-задумались про щось. І все село обіймав упокій, тихий святковий упокій-одпочинок, такий любий робочому селянинові.

— Як любо! Як тихо...— думав собі Зінько.— Як верби гарно похилились. Так, мов дивляться — що там робиться внизу, по тих хатках та по вулицях, та й собі радіють, що люди відпочивають, що їм затишно та гарно. Добра штука дерево: аж веселіше стає, як воно над тобою схиляється! І добре жити під тими тихими вербами, усмак наробившись, усмак і відпочивши!

— Зіньку! Хочеш полуднувати? — гукнула Гаїнка десь із-за дерев.

— Не хочу, зараз піду.

Підвівся, став і глянув у другий бік.

Внизу, під садком, широко простилалась велика зелена лука, по ній вузенькою стежкою звивалася річечка, то поблискуючи ясно проти сонця, то ховаючись під похилими вербами... он завернула коліном, уже й зникла з-перед очей, тільки очерети значать її шлях — геть-геть

потяглися сіро-зеленою стінкою, аж туди, вдалину, де аж на крайнебі хмарою темніє великий ліс. Широко, й гарно, й любо глянути!..

Та треба ж і йти!

Він підняв із землі й накинув на плечі чинарку, взяв бриля й пішов. Не заходячи в хату, перейшов у двір і вийшов на вулицю. Зачиняючи ворота, зупинився на мить, глянувши на свій двір.

Добрий двір, великий! Ще батько побудувався на ньому, а Зінько тільки додав дечого. Праворуч тік із стодолою великою, ліворуч біля його комора добра, а коло неї хліви й повітки; ще лівіше, трохи віддалік, хата, а зараз од неї починався і йшов аж униз сад. І скрізь по двору попід плотом зеленіло дерево, хоч уже й не садовина. Багато з усього того Зінько понасаджував ще за життя батькового і тепер дивився, радіючи, на свою працю. А квітник біля хати — це вже Гаїнчине діло. Стільки квіток, що й ступнути скоро ніде буде. Не дає й близько возом під'їхати: ставай оддалік! Цвіт королевий, нагідки жовті, барвінок хрещатий стелеться, високими стеблинами рожа червона стоїть, а синенькі паничі кручені круг неї в'ються... он зірочки червоніють, а он троянди кущ... Щоб не пошкодити квіткам, Зінько вже загородив Гаїнці перед хатою заборонку маленьку, плотик такий низенький чепурненький... А оце вже сам посадив хміль біля піддашшя, що над дверима; розрісся хміль так буйно, що й піддашок укрив, і на хату поп'явся... Гілки від здорового клена та отой хміль так покрівлю затуляють, що хата зеленоверхою здається. Васюта каже, що в Сивашів хата і гілляста, і листата, ще й оката,— бо величенькі вікна.

Причинивши ворота, пішов улицею...

Не сиділа дома й Гаїнка. Скоро Зінько з дому, то й вона швидко накинула на себе юпчину та й побігла на Завалііївський куток до баби Мокрини. А баба Мокрина — то була собі така знаюча баба, на все село знахарка. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій

дівчині від любощів, чи до любощів треба,— всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. Стара вже була, а ще моторна й бачача на все така, що ну! І все як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо однак вона вгада, що брешеш,— тоді вже й пособляти не схоче. "Іди, іди! — скаже. — Я не пособляю таким, що мене дурять. Треба по правді, а неправди я не люблю, не дай, боже, як не люблю! І сама ніколи не кажу, та й мені ж нехай ніхто не каже".

І вже тоді, як розсердиться баба за брехню, то вже й пособляти не хоче, ніяк не хоче! Хіба вже, хіба як хто такий багатий та добре вже дасть їй, то тоді, може, зласкавиться...

Через те, хто йшов до баби Мокрини, то той уже їй усю правду повідав — як на сповіді. І як вона що казала, то так уже до кожного словечка її прислухалися, так вже їй вірили, що попові й з половини так не йняли віри, як їй.

І Гаїнка дуже їй віри доймала. Звісно, Зінько казав, що баба Мокрина нічогісінько не тямить, тільки людей дурить...

Гаїнка знала, що Зінько розумний... дуже розумний!.. Як на її думку, то навіть і на всьому селі розумнішого не було, бо вона сама бачила, що Зінько з ким схоче може зговорити: чи з писарем, то й з писарем, чи з попом, то й з попом... і з паном... і з кожним... А розумно говорить, так аж страх! І ніхто так гарно книжок не читає, як Зінько... Це так, правда тому всьому... ну... ну, а вже що про ворожок та про відьом, що він не вірить, то то вже помиляється... хоч як, а помиляється!..

Де ж таки! Це ж усьому світові звісно, що відьми корів доять, і з сохи молоко доять, і в комин літають,— пе ж кожне знає, хоч кого спитай!.. А хіба мало людей бачило, як вони перекидаються то собакою, то свинею, то копицею... Це ж і дядько Охрім бачили, і Петренко... А в Чорновусі йшов один парубок, а вона, така здорова біла собака, та лапи йому на плечі... А він її за лапи, та в хату притяг, та й повідрубував їй лапи... Ой

боже, який же й немилосердний!.. Тоді пустив... Аж уранці глянуть, а у вдови-сусіди пальці понадрубувано... Та що тут і казати!.. Це ж усяке знає!.. І про ворожок звісно, що правду кажуть і пособляють... Ні, це вже Зінько помиляється!..

Та хоч і помиляється, а все ж вона боїться йому признаватися, що до баби Мокрини бігає. Та він би її засміяв, та він би їй такого наказав!.. Ой-ой-ой!.. Та їй і самій сором іздумати!..

Сором... ні, воно не сором... а так... якось... Вона сама не дуже й хоче того... Чи то пак так: раз хоче, а вдруге не хоче. Звісно, як побачить вона Карпову Катрю,— це ж її й приятелька,— як та дитинку пригортає та вчить її ходити, то, їй-бо, так чогось і Гаїнці схочеться, щоб учити дитинку ходити, свою дитинку, не чужу... і цілувати його... такого маленького... Цілувати його в щічки, в носик, в оченята, в ніжки, в ручки... і тулити його до себе — так дуже-дуже!.. А воно пручається — ніжками й ручками...

Пручається рученьками,

Всміхається оченьками,

А озветься губоньками...

Таке гарне!..

Ну, а вже як ото кричить та вмажеться, та треба його мити та чепурити,— ну, ото вже й не гарно!..

А Зінько дуже хоче сина!.. Так хоче, так хоче — "хоч поганенького", каже сміючись. Поганенького! Ні, вона поганенького не хоче: коли вже син, дак щоб гарний!.. Та де ж вона йому візьме, коли нема?

А хочеться дружині догодити!.. Вона й почала питати людей, дак її Катря ж таки й нараяла: "Піди,— каже,— до баби Мокрини — пособляє". — "А ти хіба ходила?" — "Ні, мені не треба було... люди кажуть..."

Ну, вже ж, щоб Зінькові догодити, то треба піти... хоч він би й сміявся, капосний, коли б довідався!.. Ой, сміявся б!..

Та дарма! Вже їй знахарка казала, що пособиться. Вона вже їй давала такого зілля пити і звеліла: як вип'є— прийти, то ще дасть. Оце ж вона і йде. Уже ж щось та буде, щось та буде! Тоді вже не Зінько з неї посміється, а вона з Зінька. "А що,— скаже,— не віриш ворожкам, а от тобі син!.."

Щоб ближче йти, Гаїнка перескочила через пліт, тільки намисто брязнуло, і пішла городами й левадами. Закувала зозуля.

— Зозуле-зозуле! Скільки мені год жити? Зупинилася і стала лічити. Зозуля накувала п'ять, десять і кувала далі, не перестаючи, аж до тридцяти і трьох.

— Ой-ой-ой! Як багато! Це добре! Бо на світі гарно жити! А от тій, мабуть, не гарно було, що з неї зозуля. Як-бо це воно? Князівна та закохалася в козака. А князь того не знав, бо якби знав, то і в темницю дочку завдав би...

Он завдав би у темниченьку

Свою дочку-єдиниченьку.

Дак вони зійдуться в гаю нищечком та й сидять там, цілуються-милуються... То сміються, з закоханнячка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А самі такі — як сонечко... А батько-князь ішов гаєм як чорна хмара... Вже довідався!.. А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: "Ти ж моя зозуленька!" — та й пригорнув. А князь

як кинеться туди. "Будь же,— каже,— ти, проклята, навіки зозулею!" Дак вона — пурх! — та й полетіла з рук у козака... І літає тепер пташкою-сиротою та й плаче... Боже ж, нещаслива доля! Чому про все пісень співають, а про це — ні? От якби й про це пісню співати!..

Не всі тії сади цвітуть,

Що весною розвиваються,

Не всі тії заміж ідуть,

Що любляться та кохаються!

Одна така та князівночка

Та в козака закохалася,

У гайочку та в зеленому

Цілувалась-милувалася...

"Ой боже мій! Що .ж це я? — припинила сама себе Гаїнка.— Чи не дурна? Серед чужої левади стою й .пісню співаю. Та й забарилася як!.. Треба бігти мерщій!.."

Перебігла леваду, доскочила до струмочка дзюркотливого. Десь, мабуть, хлопці затягли кладочку, що через його була. Гаїнка спинилась:

— Як же ж і дзюрчить весело!.. Водо-водичко святенька! Скажи мені, чи гарно тобі жити в твоїй хаті підземній? Озвись!.. Мовчить, не озивається!.. Мабуть, я грішна, що до мене вода не говорить.

Скинула черевики й побрела через неглибоку, чисту, як сльоза, течійку, що бігла попід вербами рясними та осокорами високими. Осокори гордо знімались до неба, а, верби, нахилившися над поточком, стиха зазирали в його.

— Хі, як видивляються в воду на свою вроду — мов дівчата... Гарні, гарні!.. Годі вже видивлятися! — озвалася до їх Гаїнка, знов узулася та й подалася далі.

Незабаром була вже знову на вулиці. Он уже й хату бабину Мокринину видко.

Ой! Що то вона Гаїнці скаже? Гаразд, як добре, а як же ні? А неминуче, неминуче треба Зінькові сина! Бо як же він, бідний, буде без помочі? Неминуче!..

II

СПОКУСА И ПРАЦЯ

Зінько йшов до Грицька Момота.

Звичайно товариші зіходилися в Зінька, але трапилося несподіване лихо: Грицько вибив собі ногу і мусив сидіти дома. Це сталося так: Панас та Іван Момоти все нахвалялися забрати жито з тієї десятини землі, що за неї сварилися з Грицьком. Одначе не поспішилися цього зробити. Грицькові дало поміч товариство: Зінько, Васюта, Карпо та сам Грицько як заходились учотирьох, то так і перелетів хліб з поля на тік до Грицька. Панас тільки тоді оглядівся, як уже сусідин хлопець убіг у хату та йому сказав. Вискочив з хати, вхопив дрюка та вулицею до Грицькового двору. Прибіг, як останні вози вже до воріт під'їздили. Став на воротях, підняв ломаку:

— Назад! Назад!.. У мій двір!.. Моє жито... Голову розвалю!

Махає ломакою, що й справді страшно приступити. Позбиралися люди, почали його вмовляти, а він одно:

— Не підходь!.. Уб'ю!.. На гамуз псину поб'ю, щоб і на світі не смердів!..

Кинувся з ломакою за Грицьком, а Грицько поза возами; бігають круг возів,— той не втече, а той не дожене. Коли Грицько спіткнувся та й упав. Панас підбіг, замахнувся ломакою... Всі так і похололи: от уб'є!.. На щастя, Васюта підбіг ззаду, вхопив Панаса та й звалив, а тут люди наскочили, відняли в нього дрюка, самого відвели геть. Він пручався й репетував:

— Пустіть!.. Я їм голови позриваю!.. Повбиваю!.. Потрощу!.. Пустіть!

Далі вже й слова не міг сказати, тільки харчав. Зо злості аж трусився.

Тим часом вози проїхали, люди одвели Панаса додому.

Дак ото, падаючи, Грицько вибив собі ногу, і довго вона в нього боліла — все не міг ходити.

Тим Зінько йшов до його.

Поминуло вже три місяці, відколи завелася суперечка за ту пересельську землю, а справа ще й досі ніяк не розплуталася. Зараз же другого дня після громадської ради Зінько довідався, що сам писар ходить із десятником по хатах до таких письменних, що не були тоді в громаді, та й примушує їх підписувати громадську постанову. У волості служило писарча, що доводилось якимсь родичем Зінькові і зазнало колись од його, при лихій годині, доброї запомоги. Вдячне писарча списало тепер задля Зінька тую постанову і всі підписи громадян. Серед тих підписів Зінько знайшов кілька таких, що люди ті не жили на селі

вже здавна, а одного вже й мертвого... ще й за кількох письменних Рябченко розписався, мов за неписьменних. Зінько бачив, що це вже якесь крутійство, але нащо його зроблено — спершу не зрозумів. Не розумів і того, нащо замісто однієї постанови написано аж три і землю Денисові продавано мов не всю враз, а якось частками, і мов не в один день. Зінько поїхав у город і купив там собі книжку з законами. Довго її гортав, шукав, мало що розбираючи, але нарешті таки дошукався, через що так зробила волость. Треба було, щоб аж дві третини всієї громади згодилися продати землю, а коли до двох третин не ставало, то й не вільно продавати. Ото ж і попри писувано тих мандрованих та мертвого, щоб більше було людей, а як не ставало ще, то приписали й письменних — таких, що не хотіли розписуватися,— за їх Рябченко черкнув, мов за неписьменних. Тепер з погляду постанова була законна, але це тільки тому, хто не знав, кого там попідписувано. А що на три частини волость поділила землю, так і це була мудра штука: як на великі гроші продати громадської землі, то треба дозволу аж до міністра з Петербурга, а як поділити на три частки, дак виходила кожна на малі гроші, то й не треба було посилати справи далі губерні. Певне, що Копаниця з товариством не сподівалися тут ніякої зачіпки, бо зверху все було гаразд, по закону.

Додлубавшися до того всього, Зінько розказав про його й товаришам. Погомонівши, вра дили подати жалобу до начальника і про все, як треба, в тій жалобі списати. Як уміли, так і списали. Зінько сам одвіз у город, сам і подав її начальникові. Той розпитався про все, сказав, що всю справу розбере, і звелів Зінькові з товаришами сидіти тихо й дожидатися. Після того товариство чуло, що старшину кликано в город до начальника, а Дениса чи теж кликано, чи сам він їздив. Як і що там робилося, Зінько того нічого не знав, аж трохи згодом теє ж таки прихильне писарча нищечком дало йому копію з паперу, що волость послала начальникові про його, про Зінька. У папері було написано, що Зінько баламутний чоловік, що він чинить у громаді всякий нелад, підбурює молодіж повстати проти статечних людей і раз у раз бунтує народ; начальства не поважає і нібито часто каже: "Наплювать мені на ваше начальство!" "А оное неуважение к начальству,— сказано було в

папері,— не только в исказании вышеупомянутых ругательств оказуется, но даже и в многих других поступках развратных и соблазнительных, о которых даже неудобно и поносно в служебном репорте выражать. Которая его жалоба на общественный приговор не от чего, только от вышеупомянутой развратности и поносности поступков произошла".

Порадившись з товариством, Зінько наважився поїхати просто до начальника, щоб вияснити всю справу. Начальник допустив до себе, та зараз же почав на його гримати:

— Ты народ бунтуешь! Ты развратничаешь! Тебя под суд!

Кричав таки довгенько і багато говорив, а Зінько все слухав. Як утомився вже начальник, тоді Зінько й собі озвався:

— Чи під суд, ваше високоблагородіе, то й під суд, аби було за що. А що ж, як, ваше високоблагородіе, під суд мене завдасте, а виявиться, що то все брехню старшина на мене написав?

— Як брехню? Як брехню? Він присяжний чоловік, він не може збрехать!

— От же й чорновусівський старшина був присяжний чоловік, а пішов на Сибір за покрадені громадські гроші,— відказав спокійно Зінько.

— Що? Як? — скрикнув був начальник, а тоді зараз істих, одвернувся й пробубонів: — Ну, то друге діло!..

— Та найлучче,— казав далі Зінько,— прошу, ваше високородіє,— зробіть слідство. Нехай усі старі люди, вся громада скаже, чи воно тому правда, що про мене написано. Нехай докажуть, коли й кому я що казав або робив погане. Тоді й видно буде, чим я завиноватів.

Начальник подивився на Зінька, подумав...

— Ну, гаразд,— каже,— от скоро у вас буду — все зроблю.

І справді, незабаром приїхав. Зібрав громаду і роз-. питував про Зінька: чи він бунтує народ і чим, і як він живе, і що він за чоловік. Рябченко та Манойло почали були лаяти Зінька, але інші зараз же припинили їх. Громада сама почувала, що розминулася з правдою, продаючи Денисові землю, що Зінько був правий, і їй було сором ще й вигадувати на чоловіка щось негарне. Всі озвалися за його добре, а Рябченко з Манойлом хоч і лаяли його, та ніяких поганих діл Зінькових не могли показати,— то так це й зосталося. Поїхав начальник, нічого Зінькові не сказавши.

Наші товариші думали, що оце вже й справа з землею піде тепер куди треба, аж ні. Не чуть із города нічого. Денис та старшина ще кілька разів їздили туди,— уже ж не без того, що коїли все лихе та недобре та на свою руч навертали справу. Але що саме вони робили, Зінько з товариством не міг довідатися. Видимо тільки, що поступатися й гадки не мали.

Зінько йшов тепер помалу вулицею і все морочив собі голову думками про те, що його тут робити. Думати було коли, бо він пішов не просто до Грицька, а мав спершу зайти до свого родича писарчати, розпитатися, чи не знає той чого нового. Розпитався, аж і той нічого, не відає. Тепер вертався аж із другого краю села знову на свою вулицю до Грицька.

Зненацька почув здалека якийсь галас, спів, музики. Прислухавсь.

"Це ж, мабуть, весілля Хоменкове",— подумав собі.

Пройшов ще трохи і побачив, що справді весілля. В дворі й під двором була сила народу. Які дивилися, товплячись, які сиділи на

призьбі під хатою. На призьбі ж сиділи й троїсті музики та й тяли з усієї сили до танцю. Дві пари швидко рушалися серед натовпу — то вони танцювали. За людьми Зінько бачив тільки їх голови й плечі, але ось 'люди розступилися чогось, і йому стало видко танцюрів. Серез їх він зараз побачив високу чепурну постать — то Ївга була, Грицькова жінка. І вона, повертаючись, угляділа його і мов на мить спинилася.

Чимало п'яних вийшло з двору і, точачись, попленталось улицею. Щоб обминути їх, Зінько звернув до знайомого чоловіка в двір: звідти можна було пройти городом аж на луку, а лукою вийти або до своєї хати, або хоч і просто на край села, до Грицькової. В дворі зустрів хазяїна і затримався з ним трохи, розмовляючи,— ще той провів його й через свій сад. Попрощавшися, перескочив Зінько через пліт, стрибнув на луку та й пішов поза городами трохи вже протоптаною людськими ногами стежечкою.

Ішов замислений, похилившись, не дивлячись навкруги. Коли враз почув:

— Зіньку!

Глянув, зупинившися, і побачив перед себе Ївгу.

Кілька верб, вирісши над криничкою, оточивши її навколо, чинили з себе маленький захисток, недоступний людському окові з луки. Через цей захисточок пробігала стежка, і на їй тепер стояла перед Зіньком Ївга. Її висока струнка постать, гарно вбрана, з повною шиєю блискучого намиста й дукачів, мигтіла ясними кольорами на сіро-зеленому вербовому листі. Зачервонівшись од бігу, а потроху й од чарки, стояла перед їм уся рум'яна, дихала швидко, аж тонкі ніздрі роздималися і високо зводилися з-під розхристаної керсетки груди. Великі сміливі очі дивилися ще сміліше, ніж звичайно, своїм палким звабливим поглядом.

— Зіньку! — промовила знову, і Зінько почув, мов його проняв той погляд пекучий.

— Чого? — спитався.

— Ой не передихну!.. Бігла... побачила, що ти сюди пішов... хотіла перестріти...

— Хіба яке діло є? — спитав Зінько, почуваючися невпокійно...

— Діло!.. Ой, є, ще й велике! — і вона приступила до його ще ближче.— Хіба ти не бачиш, яке діло? Хіба ти сліпий?..— Вона спинилася на мить,— їй увірвався голос.— Хіба не бачиш, що я за тобою гину?.. Що я... і день, і ніч тебе перед себе бачу!.. Твої очі, твої брови бачу!..

Вона нахилилася до його, шепочучи ті слова несамовитого запалу, і від усього її молодого дужого тіла повійнуло на Зінька тим пекучим запалом.

І враз вона обхопила його за шию рукою і припала до його грудьми, вся тремтючи, і впилася в його уста своїми устами. Він почув, що в його туманіє голова... На мить... а тоді, вхопивши її обома руками за плечі, відштовхнув од себе, скрикнувши:

— Ївго! чи ти не збожеволіла? У тебе ж чоловік!..

— Що мені чоловік?! Я його ненавидю, я тебе люблю! — і вона знов простягла до його руки.

Але він дужим рухом одхилив її набік і обминув, промовивши:

— Гріх тобі, Ївго, таке казати! Не буде цього ніколи!

І пішов швидко, і вже був поза вербами на луці. А вона дивилась йому вслід, вся тремтячи, простягши до його руки.

— Зіньку! — скрикнула.— Вернись!

Він і не озирнувся.

Вона постояла мить, мов сподіваючись іще, мов думаючи, що, може, й вернеться. А тоді стиснула руки в кулаки і, сварячись на його, скрикнула:

— Ну, стривай же ти!.. Я ж...

Ту ж мить їй стиснуло горло, перепинило мову,. і вона як стояла, так і впала на землю і, притиснувши руки до грудей, заридала тяжко...

Стиснувши зуби, не подавала голосу, тільки хлипала, усім тілом здригаючись...

Врешті почала затихати, притихла...

Не одного вона любила вже, та ні за одним не пропадала так, як за Зіньком.

От і недавно — Микита Тонконоженко, яким гарним він їй здавався, поки цього Зінька не побачила... А тепер їй Микита просвітку не дає, переймає та нагадує старе цілування, а її аж верне від його...

Звикла до того, що на кого оком гляне, той і її. А цей один не глянув на неї ласкаво, не прихилився ніколи до неї, і, може, через те й покохала його так, як ще нікого не кохала.

Вже не вперше займає вона його потроху, закидає йому словами, а він мов не бачить, мов не чує, мов не розуміє!..

А сьогодні... Вона сама не знає, як це сталося... Вона не могла вдержатися, її всю обняло божевільне почування, жадоба кинутись до його і цілувати... цілувати!.. скоро побачила його там, на вулиці... І ось тепер!..

Невже ж вона його причарувала так, тая недоросла Гаїнка, і він не бачить, що вона, Івга, краща, чепурніша за неї? Чи він боїться жінки? Ні, він не з боязких... То це любить її так!..

Вона знов застогнала, стиснувши зуби...

Коли любить, то що ж із їм зробиш!

Та невже ж так і покинути? Та вона ж пропаде!

Коли не привернула вона його своїми очима, то приверне чим іншим. Є ж зілля... Піде до баби Мокрини — та їй дасть.. дасть такого, що як вип'є він, то від Гаїнки так і одверне, а до неї, до Івги, прихилить. Бігатиме він за нею так, як і всі інші бігали... От тоді вже не відіпхне так, як сьогодні відіпхнув! Тоді вже вона попанує над їм!..

І дедалі вона думала, то все більше й більше здавалося їй, що це добре буде до баби Мокрини піти. А що Зінько буває в їх у хаті, то легко буде й дати йому — чи спити, чи з'їсти.

Ця думка розважала її.

Устала, обтрусилася. Тоді підійшла до кринички і вмилася холодною водою, щоб не знати було сліз. Ще причепурилася трохи й пішла. Виходячи з верб, побачила здалека на луці якогось чоловіка — ішов

дорогою. Здалося, що Рябченко. Байдуже їй було до його. Перескочила через тин та й подалася ізнов на весілля.

Зінько прийшов до Грицька, як уже всі позбиралися: Грицько лежав на полу з вибитою ногою, а на лаві сиділи Карпо та Васюта. Почали розмовляти зараз же за Денисову справу.

— А бачили? — попитав Карпо.— Денис уже оре пересельську землю.

— Невже?

— Сам бачив. То дожидавсь, боявсь, мабуть, а тепер уже зоеміливсь.

— Це ж виходить — він уже впевнився, що справа на його руч повернеться,— сказав Зінько.— Бо коли б певний не був, то не орав би навмання.

— Ге-ге! Він тепер, з'їздивши в город, так підняв морду, що й кочергою не достанеш! — сказав Васюта.— Тільки треба йому назад її нахилити.

— Провчити їх треба,— промовив Карпо,— провчити наукою доброю, бо порозсобачувалися без міри, немов ті пси.

— Еге, провчиш їх! — одказав Грицько.— Коли в їх отой клятий Рябченко такий мудрий на вигадки, що крізь сито й решето пройде.

— Ну, людина! — крутнув головою Васюта.— Мав вилупиться чорт, та півні заспівали — вродився чоловік. Так тобі й риє, так тобі й крутить, мов той рогатий анциболот у чорторії.

— Васюто!..— гарикнув Карпо.

— Не буду... їй-бо, не буду!.. Хай йому всячина!.. Васюта замовк, сів і почав крутити білявого вусика.

— Кажи, Зіньку, ти що думаєш? — питався Грицько.

— Як на мою думку,— відказав Зінько,— то підождемо до покрови: у той день йому строк виходить. Коли тоді не здасть землі громаді, то зараз пошлемо жалобу до губернатора.

— А як і губернатор нічого? — спитав Карпо.

— Тоді далі... у санод!..— одказав Грицько.— Хоч до царя!.. Нехай Зінько пише!

Карпо, сидячи кінець стола і зіпершися на свою кощаву руку велику, похитав головою:

— Ні, не такої їм треба науки, не такої!

— А якої ж?

— Кажіть і робіть уже ви, а як вам не поталанить, тоді і я з своїм словом серед вас озвуся.

Почали гуртом говорити про тую жалобу і таки договорилися, щоб списати її й готову мати, а зараз після покрови, не гаючись, і в губерню.

По цій розмові озвався Грицько:

— От що, братця: позичив я в вас двадцять карбованців... Спасибі вам, що такі добрі, зарятували мене дуже!.. Тепер я трохи заробив, трохи хліба продав, то спроможен вам оддати.

Витяг гаманця, розшморгнув, добув іззвідти два червінці і положив біля себе на полу.

— Візьміть, спасибі вам, бо сам не встану!.. Візьми, Васюто!

Васюта взяв гроші.

— Е, братику! — скрикнув.— Так не годиться! Ми тобі давали все такими здоровими та білими, та скільки їх надавали!.. Що поки я доніс, так і поперек у мене замалим не луснув! А ти даєш тільки дві маленькі жовтенькі кружалочки! Я так не хочу.

— Бери, яке дають! — одказав Грицько сміючися.

— Ні, не хочу!

— От же й я не хочу! — озвався Зінько.— Щось я надумав,— не знаю тільки, чи до ладу буде моє слово. Нам тепер не так уже сутужно на гроші; хліб зародив, то не будемо бідувати. Мабуть, можна буде нам так обійтися, щоб не брати зараз оцих двадцяти карбованців, а повернути їх на одну добру дуже штуку.

— Ану-ну, на яку? — зацікавилися товариші.

— От ви самі бачили,— казав далі Зінько,— що ці гроші не погане діло зробили: і чоловікові запомогли, і дали йому спроможність, не боявшися глитаїв, за громадську справу обстати. Тепер-то в нас нічого собі, закривилися ми на людей,— ну, а, може, так трапиться, що нам на гроші буде сутужно і треба буде помочі так саме, як от Грицькові треба було. І добра б річ, коли б завсігди ми могли в пригоді товаришеві пособити, щоб він не йшов кланятися глитаям.

— Дак що? І пособимо, коли буде на той час чим пособити,— сказав Карпо.

— Отож-то й то: коли буде! А треба, щоб завсігди було, повсякчас. Нехай оці гроші та до нас і не вертаються, а будуть у нас товариськими грішми. Кожен нехай кине п'ять карбованців, і положимо ті гроші в касу в городі... Є там така зберегательна каса, що як гроші в їй лежать, то й процент на їх іде. От і на ці гроші буде процент іти. А скоро кому з нас треба буде якої запомоги, то хай візьме їх або всі, або скільки потреба.

— І нехай він той процент, що й каса, платить: тоді в нас грошей не меншатиме, а більшатиме,— порадив Карпо.— Як з процентом, то чоловік і гроші швидше вертатиме.

— Ні,— відповів Зінько,— може, й не той, а трохи менший.

Усім ця вигадка дуже вподобалась. Грицько сказав, що й він пристане до цього. Зараз у його грошей нема, дак він просить Зінька: нехай підожде йому п'ять карбованців, а з тих десятьох, що він йому вернув, п'ять заложить за його в касу. А Грицько, скоро розстарається, зараз йому верне. Зінько пристав на те.

— Шкода тільки, що мало в нас грошей буде: тільки двадцять карбованців,— сказав Зінько.

— Дак же нема з чого нам побільше й давати,— відмовив Карпо.

— Це так,— згодився Зінько.— То треба, щоб товаришів у нас більше було.

— О, дак у мене зараз є такий товариш! — скрикнув Васюта.— Гарний чоловік, кращий за мене — куди! Дмитро Василенко — він мені й родич... такий собі: нашого коваля в перших слюсар. Та те дарма, а тільки чоловік гарний... і отого, що з хвостом, не любить ізгадувати... (Васюта моргнув на Карпа). Він уже давно мене питає, чи не пускали б ми його слухати, як книжки читаємо, та я все забував сказати, бо в мене

така дірчата голова, як старе решето... І читати просить щоб навчити його.

— А що ж,— промовив Карпо.— Дмитро справді чоловік добрий,— він і в громаді за нас був.

— І я так думаю, що його треба прийняти,— згодився Зінько.

— Він і до каси пристане... От тільки скажу, то й дасть п'ять карбованців,— упевняв Васюта.

— А я читати його навчу,— сказав Зінько.

— А хіба такий старий навчиться? — спитав Грицько.— Йому ж так, як і мені,— год тридцять і п'ять, а мо', трохи й більше.

— А чому не навчиться? Аби схотів!

Грицько подумав трохи, а далі озвався несміливо:

— Дак, може б, теє... може б, і я? Може б і мене ти, Зіньку, прийняв та вже двох одразу б і вчив?

— І дуже радий! — зрадів Зінько.— Бо треба, щоб усі в нашому товаристві були письменні. Тоді не будемо темними стежками ходити, а добуватимемося собі ширшого світу та кращої долі.

Усім чотирьом товаришам стало якось весело на серці. Раділи, що так гарно складається, і подавали один одному слово не розлучатися, щиро гуртом за кожного обстоювати і в громаді завсігди за правду стояти. А гроші приручили Зінькові одвезти в город та й положити в касу.

Тоді Грицько почав розказувати про свій суд із братами — усе за тую нещасну десятину. Його справа повернулася добре. Панас позивав. Усіх трьох братів покликано на суд. І старшина, й судді дуже нахилялися, щоб у Грицька землю відібрати, бо їх Панас добре попереду могоричив. Дак що ж? Грицько каже їм: "Як присудите забрати в мене землю — жалітимусь далі". Вони покрутились-покрутились та й кажуть: "Не можемо вас розсудити, ідіть до вищих!" А то вони розсудити можуть, та тільки не хочуть. Бо вони, з братів Грицькових та взявши скуп, не хочуть Грицькові землю присудити; а знов же, бояться й того, що він жалітиметься далі, коли вони братам її присудять.

Цьому була правда, що Грицько казав. Копаниця, заплутавшись у справу з Денисовою землею, не хотів поки встрявати ще й у це діло,— через те хоч і взяв доброго хабаря від Момотів, а їм землі не віддав Грицькової. Момоти страшенно через те розлютувалися і на його, і на Грицька.

— Таке тепер на мене зло, що й годі! — розказував Грицько.

— Лютий рід і немилосердний,— промовив Карпо.

— Це такі, що зубами на світі живуть,— доточив Васюта.

— Що люті, то так,— промовив Зінько,— а то таки ще й те треба сказати: дуже сутужно вже на землю стало. От люди й сваряться за кожен клаптик.

— Так сутужно, так сутужно, що ой-ой-ой, та й годі! І нащо ті й люди плодяться? Уже б, здається, й годі! — вигадував Васюта.— А то, мабуть, скоро лани будуть такі куценькі, як заячий хвіст. Давайте краще читати абощо, а то вже й на мене суму нагнали.

— Та ні, вже пізно,— відмовив Карпо.

— Справді-таки пізненько,— згодився і Зінько.— Нехай уже в четвер — свято... Тільки знаєте що, братця? Треба так, щоб не самі ми сходилися читати, а й жінки наші. А то як у мене читають, то моя жінка слуха, а, скажемо, Карпової Катрі вже й нема. А як у Карпа читаємо, то моєї нема.

— Ну, моя така, що не піде!..— махнув рукою Грицько.

Зінько згадав, що йому трапилося з Євгою сьогодні, і подумав собі, що й добре, коли не піде.

— Вони того й читання не дуже розберуть, а ще ми раз у раз про громадські справи проміж себе говоримо,— не є то їх діло! Жіноча річ коло припічка,— казав Карпо.

Він хоч мав жінку дуже гарну людину, та якось ізгорда на жіноту дивився і казав, що в письмі святому написано, що з жінок усяке лихо встає, та ще й починав проказувати: "Реку горчайшу паче смерти жену, — благій пред лицем божим ізиметься от нея, а согрішая ят будет от нея".

— Нехай і те слухають! — відказав йому Зінько.— Треба й їм щось тямити про громадські справи.

— Та... нехай!.. Будеш ходити? — спитав Карпо свою жінку.

— А чому ж? Буду,— відказала та, почервонівши.

— Про мене!..

Вернувшися Зінько того вечора додому, довго розказував Гаїнці, що робилося й казалося на сходинах у Грицька. А Гаїнка розказала йому свою новину,— не про бабу Мотрину, ні,— про це вона ані згадала. Казала тільки, що була в матері і там при їй сталася спірка в діда

Дороша з сином, з Гаїнчиним батьком. Дід навідався додому з пасіки і саме нагодився на той час, як прийшла знову Марчиха, вже не сама, а з сином-парубком. Почала прохати, щоб Остап вернув їй ту землю, що забрав за позички; казали, що виплачуватимуть йому гроші помалу, частками. Остап одказував, що не верне, бо повинен був покійний Марко в строк заплатити всі гроші, .а коли б не заплатив, то мусить за те Маркова земля йому, Остапові, бути,— так у розписці написано. Марко не заплатив, то земля тепер його, Остапова. Шкода вже й говорити про це!

— А вони, бідні, плачуть — сльози, як горох,— та аж у ноги батькові падають, та просять,— розказувала Гаїнка.— А батько тільки відвертаються. А дідусь слухали-слухали, та як побіжать у свою хату, та зараз і назад. "Не просіть його! — крикнули.— Нате вам гроші, віддайте йому, а він нехай вам верне розписку!" Та й кинули Марчисі в руки гроші. Батько почервоніли та: "Не мішайтесь, тату,— це не ваше діло!" Тоді дідусь бліді-бліді зробилися, як стіна, та як закричать: "Оддай, я тобі кажу, оддай! Бо я тобі!.." Та й не доказали, тільки так і затрусилися... Дак батько вийняли розписку та й оддали, а гроші забрали... Марчиха з сином, плачучи, дякують дідусеві, хотіли руку їм поцілувати, а дідусь тільки махнули: "Ідіть, люди добрі, подякуйте богові та обминайте цей двір десятою вулицею, бо тут живуть не люди, а дерилюди!.." Та й вибігли з хати, а за їми й Марчиха з сином... Тоді батько як заходилися лаяти дідуся!.. Господи! І як то тяжко слухати!.. Я мерщій утекла...

III

ВОРОЖІ ЗАХОДИ

Яхрем Семенович Рябченко, вертаючися в неділю з Чорновуса, ішов собі помалу лукою. Дивився на сільські садки й городи, що збігали від хат униз до луки, дивився на ту купу верб, що поросла над криничкою. І враз побачив, що з тих верб хтось швидко вийшов. У Рябченка були добрі очі: придивившися, пізнав іздалека, що то Зінько. Не здивувався,

бо там була стежка і всі люди з Сивашевого кутка часто тудою ходили, бо було ближче, ніж вулицею. Ішов далі, про своє мізкуючи, і знов, згодом уже, уздрів, що з тих же верб, тільки вже з другого боку, вихопилась молодиця, перестрибнула через тин на Демченків город та й подалась угору. Був тепер уже ближче до верб і відразу пізнав, що то Ївга.

"А що ж то?—подумав.—Удвох там сиділи, чи як? Уже ж ніяк, як удвох, бо я не бачив, щоб вона йшла туди після його. Ге-ге! Дак он воно що! А я й не тудй-то, чого це наш праведник до Грицька вчащає, ще й грошей йому позичає! Аж воно Грициха!.."

Зрадів Рябченко. Та як же не зрадіти, коли виходило, що Зінько зовсім не такий праведний, як здавалося, що він хоча і кричить про правду, а сам робить так, як і всі грішні. Бач, де збігаються! Ну, хіба ж не направлю Микитку Тонконоженка з парубками!.. Той уже йому дасть! Бо він сам до Ївги підлабузнювався, а тепер вона його зрадила. Стривай же ти, братику!..

А куди ж цей братик пішов? Пейне, не додому, бо свій провулок проминув. Мабуть, таки до Грицька. Бач, як мудро: з жінкою в одному місці, а з чоловіком у другому. Мабуть, там зібралися всі та знов які каверзи вигадують. От якби послухати їх так, щоб вони не знали! Що вони там вимудровують? Ну й клятий народ! І чого в'язнути? Що цей паршивий Зінько дак на шовкових подушках спав би, коли б до їх пристав! Дак ні! Йому не того, йому чогось іншого заманулося! Кун панію з харпаками завів, товариство все більшає. Скільки клопоту з пересельською землею наробили, горлопани ідольські! Ну, тут іще так-сяк зарадили лихові... дак що ж? Пожаліється куди далі (і як це він і досі не догадався?), то й знов начувайся клопоту. Та хіба це саме? Скрізь уїдається! Намагається, щоб двічі на рік волость щитати! Якби він іще сам був, то не так би шкодив, а то горе, що в їх гурт, і гляди, що. Цей гурт дедалі більшатиме, набиратиметься сили. І, може, колись так ізробиться, що й їм, Рябченкові з товариством, увірветься бас у громаді. Не можна цього попустити, ніяк не можна — треба щось робити.

Та що саме? Уже й багато він про це розумував... та таки щодня думає!.. Думає, та нічого не вигадає. Він ото природумів дати донос на Зінька, що він і такий, і сякий. І ловко було б, дак коли ж начальник, замісто щоб просто поняти тому віри, та заходився ще громаду питати. Ну, все й ляснуло!

Після того був старшина в начальника, дак що ж? "Я,— каже,— знаю, що ти справний у мене старшина, а приговор таки не по хвормі. Коли б ніхто не жалівся, то я б і не знав, кого ти там понаписував, так би воно й пішло, а як пожалілися, то не можу ж я тієї жалоби затаїти, бо вони ще й далі жалітимуться". Старшина почав йому і те й се, що це жалоба — "пустяк униманія, бо то писав такий ябедний і нестоющий чоловік розуратний",— так що ж ти з ним зробиш, коли він каже, що громада про його, про Зінька, не так озвалася і нікоторого доказательства нема? Ну, старшина таки догадався, що йому сказати. "Пождіть,— каже,— ваше високоблагородіє, ще трохи: ми вам доказательства про його найдемо такі, що первий сорт". — "А не брешеш?" — "Буду стараться з усієї сили, ваше високоблагородіє".— "Ну, гляди ж: іще трохи підожду, а там уже як знаєш!"

Добре сказав старшина, та таки ж треба й справді тії доказательства вишукати. Що б же його вимізкувати? Якби так, що проти начальства щось робив або казав! Дак свідків же треба буде... а вони бач які: всі галасували, а як треба, то й поховалися в громаді!..

Ех, якби їх проміж себе посварити,, то б найкраще було! Тоді б їх гурт розбився і розлізлися б вони, як руді миші. Тоді пропала їх сила, бо вони поти страшні, поки в гурті, а кожного поодинці з'їсти легко — ого-го! Порізнити їх, каторжних!.. Та чим? Якого способу добрати?

Ішов Рябченко вже вулицею і проходив проз хату своєї родички, баби Мокрини-знахарки. Саме як він її проминав, із хати вийшла молодичка, а за нею, випроводжаючи її, баба Мокрина. Довела її до воріт, попрощалися, баба вернулася знову у хату, а Гаїнка,— бо це вона була, — пішла вулицею.

"Чого це вона до баби Мокрини ходить? — думав Рябченко.— Певне, якесь ворожіння абощо. Ой, хитра ця баба Мокрина!.. Так уміє видурити грошики! Та за що вона в цієї видурює? Що вона їй бреше?"

Рябченко думав про це так собі — от-бо думалося. Відразу спинився. Якась надзвичайна думка стрельнула йому до голови. Та невже? А що, якби справді? От би штука була! Тоді Зінько певне посварився б із Грицьком. Оце вже була б у їх у гурті одна сварка, то ще й'не маленька. А там і другу можна б притулити... хоч би і таку ж саму... Ні, про це треба поміркувати, гарненько поміркувати!..

Він пішов веселий, усміхаючись, а днів через кілька ввечері пізно застукав у віконце до баби Мокрини.

— А відчиніть, бабо!

Баба вже лагодилась лягати, та, зачувши Яхремів голос, зараз пустила.

— Здорові були, бабо!

— Здоров, синку, здоров! Сідай у мене!

— Як ся маєте, бабо?

— От, як там! Старому — аби день до вечора: однак скоро вмирати.

— Ну, ви, бабо, ще такі, що хоч і заміж!

Баба засміялася великим ротом, повним дебелих жовтих зубів. Вона хоч і стара була, та ще кремезна і ніколи не вживала ніяких тих ліків, що сама наділяла їми людей.

— А я до вас, бабо, за ділом.

— Скажеш, синку.

— Хочете заробити карбованця?

— От, чому б не хотіти?

— Да я вас питатиму, а ви мені кажіть. Якщо прийдеться до діла, дак тоді я вам і скажу, як заробити.

— Питай, синку; що можна, дак і скажу, а чого бог не велить, дак вибачай. Бо в мене так буває, що що можна, а що то й гріх казати.

— Знаю, знаю, бабо... Та це не гріх... Ану: чого ходить до вас Гаїнка Зінькова?

Баба глянула на Рябченка неймовірним поглядом.

— А тобі чого до Зінькової Гаїнки? — спиталася.

— От! Я казав, що я питатиму, а ви відказуйте, а тепер ви самі питаєтесь! Мені до Зінькової Гаїнки нічого не треба, а тільки кортить знати, чого вона ходить. Чи не того, щоб до себе Зінька привернути? Баба засміялася:

— Ні, не того. їй цього не треба. Коли за цим хто й ходить, дак не вона.

— Дак це до вас ївга за цим ходить?

— Ти вже й знаєш! — гостро глянула на нього баба.

— Я багато дечого знаю... Дак ходить?

— Була.

— Хіба Зінько до неї не привертається?

— Каже, що ні.

— Хм... А я думав, що вони вже теє... Ну, та дарма! А чи знаєте ви, бабо, що вони зіходяться на луці, у вербах над криничкою?

— Ні, не знаю.

— Дак я вам це кажу.

— А нащо мені його знати?

— А коли до вас Гаїнка прийде знову?

— Завтра ввечері я їй звеліла прийти.

— Дак ви їй розкажете про те, що у вербах над криничкою... Про те, що до вас Івга приходила, ви ні їй, і нікому нічого не кажіть, а про верби добре розкажіть — так, щоб вона побачила, що Зінько зовсім прилип до Івги.

— Ну?

— Ну, то й матимете за це карбованця.

— А тобі нащо це?

— От, бабо: ви такі старі, а ще постаріти хочете! Так мені треба! За це матимете карбованця — його вам треба.

— Гаразд, синку.

— Ну, а не чули про Гаїнку: вона сама ні до кого не нахиляє? До Васюти там чи ще до кого?

— Ні, не чула... Що не чула, то не чула,— не буду й грішити, ні!..

Баба аж головою закрутила, так не хотіла грішити.

— Ну, дак почуйте тепер, що Васюта до Гаїнки липне, а вона до його. Як би так ізробити, щоб про це Зінько довідався? Га, бабо?

Він прищулив одно око та й поглядав на бабу, хитро всміхаючись.

— Та воно... не знаю, чи не гріх тільки воно буде...— вагалася праведна баба Мокрина.

— Ні, бабо, який же там гріх? Це ж ви не самі вигадали, це ж ви од людей почули!.. А треба ж чоловікові знати, що його жінка ро'обить... а жінці так саме про чоловіка треба знати...

— Та воно... та тільки...

— Усе гріх? Та я вам дам аще й другого карбованця, то ви за його свічок до церквіаи купите, то й одмолите гріх.

— Хіба що так! — згодилавася баба Мокрина.

— От і добре! Тільки це так треба зробити, бабо, щоб Зінько і Гаїнка не від одкнієї людини про це чули, а щоб скрізь про це люди гомоніли... щоб пустити луну по всьому селу...

— Знаю вже, знаю!

— От як та луна й до мене докотиться, то зараз вам і принесу два карбованці.

— А не одуриш??

— Ні.

— Забожись!

— Побий мене хрест!

— Коли добре зроблю, так купиш надвище від плати ще й чорний платок у яріетмарку на Покрову?

— Схотілося платка. От тан.ки підуть баба заміж! Та вже нема що робити — куплю.

— А коли купиш, то й уске буде, чого хочеш.

Веселий пішов Рябченко ві.дд баби Мокрини. Та, бувши він чоловік обачний, зазиршнув ще й до Захарка. Той здорово знемагав на похмілляїя, не міг і голови звести горопаха. Був сам у хаті.

— А хочеш, Захарку, похмелитися?

— Ой!..

Рябченко дав йому злота. Той так був і метнувся з хати.

— Стривай, не біжи! Спершу послухай, що я скажу!

Наказав йому те, що й бабі Мокрині, і помінився, коли добре справиться, ще на півкварти дати. Цей був дешевший за бабу.

Усміхаючись, ішов Рябченкі:ко додому й думав собі: "Ну-ну, побачимо, любесенькі, як то ви тепер ладнатимете".

Другого дня ввечері Гаїнка прибігла знову до баби Мокрини: мала їй баба зварити зілля, дак прийшла забрати.

— На ж тобі, дочко,— казазала баба,— оце зілля та пий його щодня по півчарочквки натщесерце вранці, то воно й пособить. Пособить неминуче, аби тебе чоловік любив.

— О, він мене любить, бабусенько! Так любить!

— І добре, дочко, коли любить,— казала баба, завірчуючи в папірець якесь зілля і не дивлячись на Гаїнку.— І добре, коли любить! Я сама так думаю, що все те брехні, що по селу про його плещуть.

— По селу плещуть? — спитала, дивуючися, Гаїнка.— А що ж там про його по селу плещуть?

— А хіба ти й не чула?

— Нічогісінько!

— Так, так, дочко... Це правда, що кому треба найпершому знати, дак той звичайно останній довідається... Ох, бідолашна ти моя пташечко!

Баба вже загорнула свій верчичок, сіла на лаву і, підперши голову рукою, сумно покивала над бідолашною Гаїнчиною долею.

—Та ну-бо, кажіть уже, бабо, що там таке! — аж скрикнула Гаїнка.

— Ох, не поспішайсь, моя дитино, не поспішайсь! — казала баба з медом та з маком солоденьким голосочком,— бо, може, про таке довідаєшся, що й знати його не схотіла б, хай би воно собі йшло на очерета та на болота! Хай би воно каменем на дно в глибоку воду сіло!..

— Бабо!..— благала Гаїнка, притиснувши рученята до грудей.

— Та не знаю вже, як і казати... Трохи воно й ніяково... Ну, та вже я тебе, дочко, так люблю, що ти така до старих людей увічлива та приятна,— від тебе не втаюся... Хіба ж ти не чула, моя бідолашечко, моя горличко сивесенька, хіба ж тобі ніхто не казав, моє серденятко, що твій чоловік та до Ївги ходить?

— До Ївги?! Що це ви, бабо? Та то він до Грицька ходить — читають вони там та розмовляють.

— Так, так, дочко: і читають вони, і розмовляють, і говорить він, що до Грицька, а там Ївга йому так на шию й висне.

— Неправда ж бо! Неправда!.. Все це брехня!.. Я знаю, він не любить Ївги! Він сам мені казав це!

Гаїнка говорила це гнівно, дратуючись. Баба і собі вигадала образитися:

— Оце так, дочко!.. Спасибі тобі!.. Мені, старій, та брехню завдала! Шостий десяток доживаю, зроду мені й старі люди такого не казали, а тут довелося від дитини почути! Я їй як добрій, любивши її, а вона!..

Гаїнці стало сором, що вона так на стару крикнула. Червоніючи, промовила:

— Ні-бо, бабусю... Я ж не кажу того... То ж я не про вас, я про людей... що то люди брехні повигадували...

— А якби це брехні були, то я б тобі цього й не казала,— навчала баба Мокрина докірливим та поважним голосом.— Баба Мокрина знає, що брехня, а що — ні. Від баби Мокрини ні з чим не сховаєшся; вона, й не бачивши, все знає. І з цим твій Зінько не сховався. Він тобі каже, що не любить Ївги,— ото ж на те й каже, щоб лучче тебе дурити, щоб ти й не подумала... А ти йому віри не ймИ, ти пильнуй сама: як на його Ївга поглядає, а він на Ївгу... Та й придивляйся, чи він такий до тебе й досі, як був, чи ні... От що!.. Тоді й побачиш, чи баба Мокрина правду казала, чи ні...

— Ох, бабусенько! Та не можу ж я тому віри поняти!..

Бідолашна не сказала, а якось аж застогнала. А баба правила своє:

— От ти кажеш, що вони до Грицька читати та розмовляти збираються. А воно Зінько з Ївгою на луці, у вербах біля криниці, зіходяться... Там їх люди бачили, як вони відтіля порозбігалися...

IV

ЗРАДНИК ТА ЗРАДНИЦЯ

Як непритомна виходила Гаїнка від знахарки. Все в неї в душі, в голові путалося. Вона не вірила, не могла тому віри йняти, бо вона йому, Зінькові, йняла віру без міри, без краю... І сам би її зрадив? І він би говорив ласкаві слова, а сам би ненавидів і до іншої думкою линув? І він би зазирав їй у вічі, а йому б зоріли інші, чужі очі? І він би обнімав її, і він би цілував її, а сам би про іншу, про іншу думав?.. Ой, ні, ні, ні! Цього не

може бути!.. Бо... бо... не може!.. Бо як так, то як же його й жити?.. Ні! ні!.. Вона тому не йме віри, то все брехня, гидка брехня!..

Не йме віри...

А чого ж нема їй спокою? Чого ці думки не покидають її, печуть?

І так подумати: баба Мокрина не брехуха, та й з якої ж би речі вона стала їй, Гаїнці, брехати? Нащо їй це? До чого їй воно? Не з пальця ж і вона виссала те, що казала! Щось же воно та є, коли вже й люди загомоніли... Та й баба Мокрина: це ж правда, що вона знає таке, чого й не бачила... Хіба ж вона не знахарка?

Каже: пильнуй! А що ж їй пильнувати? Хіба Зінько не такий до неї, як був? Щоправда, він тепер заклопотаний, сумний часом, дак то ж через громадські справи...

Через громадські справи... А що, як ні? А що, як він сумний, заклопотаний через те, що живе з нею, а думає про Євгу? І думає, чого ця Гаїнка раніше не вмерла,— тоді б я з Євгою одружився?

І вона почула, як од цієї думки обняло її мов огнем усю, таким страшним пекучим огнем, що трохи не закричала. Ні, ні! Не треба про це думати,— так страшно!

Але як Зінько того дня пішов до Васюти, то вона подумала: "А що, як не до Васюти він пішов, а до..."

І не стямилась, як вибігла з хати та з двору та швиденько на край улиці до Грицькової хати. Убігла у двір, зазирнула в вікно: Грицько з Євгою дома, Зінька нема. Мерщій тоді назад! Ой боже! Гаразд, що ще ніхто не побачив її.

Сіла дома вдвох із матір'ю шити. Чи шила, чи не шила...

— Мамо, я води принесу піду!

— Та в нас же є вода.

— Та там трохи, я ще принесу.

Схопилася, та з хати, та за відра і опинилась на вулиці.

Чи не дурна ж вона? Чого це вона вискочила? З відрами знову буде до Грицькової хати бігти, чи що? От, вона зовсім стерялася, та й годі, за цими думками. Треба хоч води справді набрати.

Чи набрала води, чи не набрала,— на те не дуже дивилась, а дивилась уздовж улиці, чи не йде Зінько і відкіля: чи від Грицька, чи від Васюти.

Коли справді йде — і від Васюти!

Скочила мерщій у хату, а як увійшов... Ой, яка ж вона йому рада була! Ой, яка ж то все брехня, що баба розказувала! При Зінькових очах Гаїнка так добре це розуміла! І вона щебетала до нього щасливим щебетанням, сміялась так, мовби то був і сміх і плач, і дивилася в його добрі, ясні, правдиві очі, що ніколи не дурили!.. На його любі уста, що ніколи не казали їй неправди!..

Поминуло два-три дні. За цей час чутка про Зінька та Ївгу та разом і про Гаїнку з Васютою широко розкотилася по селу. Кумасі плескали язиками, аж одляски по всіх улицях пішли.

Микиті Тонконоженкові сам Рябченко про те розказав. Ну й лютував же парубок! Та й як же не лютувати? Йому ще з весни дуже впала в око Гаїнка. Він уже й на вулиці її займати хотів, і по саду в Сивашів уночі лазив,— думка така: а може, Гаїнку саму застукає. Де там! Нічого не пособилося! Не покидаючи думок про Гаїнку, зачепився з горя за Ївгу.

Ну, ця така, що довго не тупцявся, сама слідком бігала. Все літо з нею про-куйовдив, аж тут на тобі: почала від його тікати! Він спершу й не туди-то — чого воно, аж тепер уже бачить, що тут Зінько став на заваді. Що ж це воно таке? Ївгу в нього Зінько відбив, а Гаїнку Васюта... Ах же вони хамлети! Ну! Хіба вже він цього Зінька не попаде колись у руки! Дасть він йому доброї матланки! Та й Васюті!

А з Гаїнкою дедалі було гірше. Пішла до своєї подруги, Катрі Карпової.

— Що це ти, Гаїнко, мов ізмарніла? Чи не хвора?

— Ні... я здужаю...

— Дак чого ж ти така? Щось тобі є.

— Ні... ні... мені нічого... я... Та й заплакала!.. Аж Катря перелякалась, кинулась до неї, обняла, пригорнула, як малу дитину.

— Що це ти, боронь боже?! Чого це ти?

— Я... я... я не знаю...— казала, хлипаючи, Гаїнка.— Про Зінька...

— Що про Зінька?

Помалу-малу випитала в неї Катря все. Почала її тоді вмовляти:

— Не вір тому, Гаїнко! То все брехні, то хтось навмисне вигадує, щоб вас посварити. Твій Зінько так тебе любить, що він би й слідочок твій промітав. Та він же такий щирий,— він би тебе не дурив.

Ті слова мов сцілющою й живущою водою кропили бідолашне Гаїнчине серце. Слухала вона рівний Катрин голос ласкавий, і їй ставало легше, легше.

— От, людям заздро, що ви гарно живете,— ну й плещуть. Я це знаю. Мені раз так було, що й про Карпа мого набрехано... Запекло й мені в серце. Аж потім і виявилось, що брехня... Дак я тепер знаю вже... Не вір тому!

І Катря, трохи старша і завсігди поважніша за Гаїнку, гладила її по обличчю, а Гаїнка, мов дитина, тулилася до неї.

— Скажи, сестрице, — питалася, зазираючи в тихі очі Катрині,— скажи, ти нічого не помічала?

— Та нічогісінько! От, яка ти неймовірна!.. Ну, хочеш: я доглядатимусь, пильнуватиму їх обох,— от побачиш, що нічогісінько не буде.

Веселіша вернулася Гаїнка від Катрі додому, веселіша й далі була. Та не довго.

Зустріла вона свою куму Вустю. Були тільки вдвох, і Вустя зараз і поспішилась розказати їй те, що й баба Мокрина. (Вона чула ще й про Васюту, та про те розказувала кому іншому.) Гаїнка розсердилась і докорила кумі, що та каже дурниці. Одначе її знов уразило те слово:

— Не віриш? Дак пильнуй сама, придивляйсь!

Що вона пильнуватиме, до чого вона придивлятиметься, коли він усім-усім такісінький, як і був?

Та як повернулась додому, то весь той упокій, що надихнула їй Катря своїм словом, мов розвіявся десь, а страшенна турбота знов обняла її, трусила, мов пропасниця.

А Зінько тим часом пішов до волості — поніс подать. Ідучи, зустрів родича, діда Корнія Грабенка,— і той туди йде. Пішли вкупі, розбалакались.

— А що це, Зіньку, я чув, про твого приятеля Васюту говорять? — сказав дід.

— А що там говорять?

— Він у тебе як, вірний приятель? Ти його добре знаєш?

— А добре; парубок гарний дуже, чесний, путящий.

— Ну, то й гаразд! — сказав дід Корній.— Я через те, бач, питаюся, що люди почали за його всякі дурниці плескати.

— Ет, люди як люди: усе щось і змислять! — махнув рукою Зінько.— Що ж там? — попитав, хотівши таки знати, бо певний був, що це вже Денисові полигачі щось ізнову вимудрували.

— Та таке, що трохи ніяково й казати... Говорять, що він до твоєї жінки стежку топче.

— От, чорт зна яка падлюшна брехня! — обурився Зінько.

— Та й я так думаю, що це брехня,— по щирості сказав дід,— ну, а одначе перестерегти хотів, бо вже про це по селу баби плещуть. Певне — брехня; ну, а все-таки ти накинь там коли-не-коли оком, бо кажуть, що начебто десь і побачено їх удвох... Хто озирається, той не кається.

Зінько вертався додому, зовсім не думаючи про цю розмову... цебто думав, але зовсім не так: він Васюті й Гаїнці вірив зовсім, та не міг дорозумуватися, з чого пішли ці брехні. Одначе, прийшовши додому та побачивши Гаїнку, трохи здивувався, що вона якась... наче їй щось не теє...

А Гаїнка й собі дивилася на Зінька й думала:

"Такого я його ще ніколи не бачила... Щось у його погляд якийсь... непевний... Та невже ж? Ой боже! Ні, ні!.."

І знов та страшна думка обняла її вогнем.

Полягавши вони ввечері спати, ніяк не могли розбалакатися. То, було, не говорять звечора хіба вже як дуже потомлені — в жнива абощо, — все, було, як почнуть, то одне одного аж спиняє, що вже треба спати, а тепер — лежить кожне собі мовчки... І кожне думає: "Чого це так попереду не було?.."

Врешті Гаїнка озвалася:

— А що ти сьогодні в волості чув?

— Та так... нічого... оддав гроші та й вернувся.

— А у Васюти не був?

— Ні! А чого б я мав у його бути?

— Та хіба ж я знаю?.. Таж у вас усе справи... Та й давно вже в його не був...

— Давно? А вчора?

— Чи то пак: він у нас давно не був.

— А хіба ж як я до його піду, дак то він у нас буде?

— Та... ну... може, прийде...

— А нащо тобі той Васюта?

— Да так... він такий гарний, веселий, балакучий... Гаїнка, заплутавшися з тим Васютою, плела, аби плести, а Зінько думав: "Чого це вона так його вихваляє?"

І додав уголос, аби не мовчати:

— Прийде колись...

Гаїнка помовчала, а тоді озвалася несміливо:

— А до Грицька ти часто ходиш!..

— Ще й частіше ходитиму, бо треба ж учити його читати... А завтра ввечері вдвох підемо — читання гуртове буде.

Ця відповідь запекла коло серця Гаїнці. Хотіла щось сказати — і не змогла. Лежала, зціпивши зуби, і мовчала. Удавала, немов спить. Зінько й собі лежав тихо. Довго не спали обоє— кожне за своїми думками.

Другого дня Гаїнка не мала спокою з самісінького ранку. Коло одного так і крутяться, так і плутаються в неї думки: все коло того вечора, що Зінько піде до Івги... чи то — до Грицька... За тими думками не могла нічого робити. Почала поратися коло печі, дров положила, а підпалити забула; горщик у піч засуває, а дрова не горять. Аж мати посміялась:

— Оце дак так! Нова мода: щоб не топивши зварити.

Узяла горщик вимити, а перед очима — Ївга вдвох із Зінь'ком у вербах над криничкою... Затрусилась уся, горщик з рук — гуп! та й розскочився.

— Ой, шкода горщика! — пожалкувала мати, а Гаїнка стояла над черепками й не знала, що їй робити...

Так-сяк поставляла, що треба, в піч. Узяла миску, щоб змити пшоно, насипала його туди, стала наливати води, а Ївга каже: "Здоров, Зіньку!.." Миску додолу — вода полилась, пшоно з черепками розкочилось.

— Та що це тобі, дочко? — метнулась до неї мати.— Чи ти хвора, чи що? Ой, яка ти бліда!..

— Я нічого, мамо... мені нічого... То так чогось руки затрусилися...

Сама стояла як біль біла.

— Оце лихо! — бідкалась мати.— Хоч би Зінько швидше вертався!

— Ні, ні, мамочко! Не кажіть йому нічого-нічого!.. Це я так... це дарма!.. Я здоровісінька... Я зараз поратимусь... Тільки не кажіть нічого Зінькові!..

І справді заходилась удвох із матір'ю поратися і так-сяк наварила обідати. Зінькові мати нічого не сказала, але сама все придивлялася до невістки. Та силкувалася не появити перед Зіньком нічого, навіть удавала, ніби їсть за обідом, хоч і в губу не йшло. Але ввечері, як прийшов час іти до Грицька на читання, почулася, що не може йти, що не зможе ввійти в ту хату, глянути на Ївгу... не здоліє висидіти там... Одмоглася тим, що болить голова, і лишилася вдома. Зінько пішов сам, а

Гаїнка думала: "Там Катря буде... Вона пильнуватиме... Вона мені скаже..."

Поки Гаїнка була в хаті з матір'ю, вона силкувалась нічого не виявляти. А. вже як спати пішла!..

Вона з Зіньком спала окремо в противній хаті. Гаїнка так любила цю хатку, чистенько-чепурненько попримазувану, з квітками й голубами, помальованими синім та червоним на білому комині, з паперовими квітками, з портретами та малюнками по стінах, з маленькою шафою на книжки та з ліжком Зінькового роблива, з старими липовими лавами. Так було тихо, та гарно, та любо, як у віночку, в цій хатині, в цьому гніздечку, де вона вдвох із Зіньком воркувала!.. А тепер!..

Яке воно все похмуре, непривітне, негарне, мов і стіни на неї падають. Які великі довгі діди поставали по кутках,— аж страшно. Як неприхильне навис комин,— мов і піч гнівається. І боги так похмуро неначе поглядають з божника своїми виразними біластими очима. Не хоче, не хоче вона нічого цього, не хоче на його й дивитись!..

Погасила мерщій лампу, щоб і не бачити. Сиділа, зіпершись на стіл, у темряві.

Нащо їй це все, коли він її не любить, коли він пішов до тієї!..

Вона ж — як голубка покинута... Нікуди їй і полинути: ні до батенька, ні до матінки, бо не вернуть вони дружиноньки!..

А він там, а він усе там!.. Як без міри довго!..

А може ж... це все й брехня? А вона на його таке вигадує!.. На свою дружину!.. Це ж гріх!.. Треба не потурати серцеві!.. Вона ляже, спатиме...

Лягла справді, заплющила очі, силкувалася не думати про це, силкувалася заснути. .Та не могла. Все дослухалась, чи не йде.

Заторохтить миша в сінях, а вона вже думає, що він за клямку береться. І дух притаїть, дослухається... Ні, не він!..

Хтось улицею йде. Оце, певне, він. Причувається до ходи: туп-туп-туп... Ось проти хати... Ну, ну,— завертай у ворота!.. Уже береться за ворота... Ні, пішло!.. Пішло далі!..

Чи не в вікно хтось стукає?.. Зірвалась, побігла, відсунула віконце.

— Зіньку, це ти? — попитала стиха.

Не чуть нікого, ніхто не озивається.

Вернулася на ліжко.

Ой боже! Як же він довго!..

Ось він уже йде... Ще нічого не чуть, та треба ж трохи підождати, поки підійде ближче. Коли зараз прийде — дак не ходить до Ївги, а коли не прийде... Це вона так загадала.

Лежала, вдивляючися широко розплющеними очима в темряву, і вся трусилася, мов з пропасниці. Нічого вже не думала, тільки слухала... Слухала й трусилася...

Скрізь було тихо. Він не йде.

Тоді підняла руки вгору, заломила їх, і вони впали за голову на подушку. Страшна безнадія німа стиснула їй душу... Душа холоділа, застигала, як крапля на морозі, вмирала...

І враз почула, що Зінько відсуває ключем сінешні двері. Кинулася на ліжкові, підвелась — і впала знову, причаїлася, затаївши й духа.

Зінько ввійшов у хату тихо, скинув чумарку, роззувся й ліг.

— Ти ще не спиш, Гаїнко?

— Ні...

— Я забарився, серденько... Зачиталися... А в тебе й досі голова болить?

— Ні, вже нічого...

— Я й Грицька вчив... Він страх береться до науки.

Почувала, що мусить щось сказати, відповісти на ці слова, та не могла розімкнути уста. Одначе перемоглася:

— Добре, що береться...

А думала інше: "Якби він і довіку не брався!" Одначе не сказала цього, тільки промовила:

— Коли хоче навчитися, так чом же він не ходить до тебе, а ти до його?

Напружувалася з усієї сили, щоб не тремтіти, щоб говорити спокійно, а воно таки подужувало і раз у раз струшувало, мов страшною трясцею.

— Соромляється при чужих,— одказав Зінько,— говорить, що йому лучче дома. Та й нога ж у його ще болить, не можна ходити.

— А жінки... хіба не соромляється?..

— Ні.

— Коли ж ви вчилися? Як ще всі-не посходились?

— Еге ж.

— А Катря була?

— Була.

— А вона... тут сидить, як ви... вчитеся?

— Хто, Катря?

— Ні, та, Грицькова...

— Як коли: буває й ні.

Зінько подумав про Ївгу. Після тієї події в вербах йому не хотілося до Грицька й ходити, щоб з нею не стріватися, та не можна було. Одначе зона сама почала його обминати, не дивилась йому в вічі. Він думав, що покаялась, не знаючи, що вона добирає способу, як йому' зілля дати.

— Не люблю я її! — сказав він до Гаїнки.

— А чом не любиш?

— Бо в'язне до мене.

Гаїнку мов імпетом підкинуло, але вона зараз же примусила себе знову лягти й спиталася:

— Як то в'язне?

— Тепер, оці дні, сказати — ні. А то дак була штука...

І він по щирості розказав Гаїнці всю подію в вербах.

— Я вже так наважився,— казав далі Зінько,— як буде чіплятися, то хоч і Грицькові скажу... Чи, може, краще йому, бідоласі, вже не казати такого? Як ти порадиш, серденько?

І враз Зінько почув, як маленькі руки вхопили його, почали тягти, торсати, смикати.

— Ой Зінечку, який же ти любий!.. Ой, як сонечко ж!..

І вона стискала його, пригортала, цілувала.

— Ой, серце моє! Ой, дружинонька моя вірная!

— Гаїнко, голубочко! Яка ти гарна!

— Я погана! Я нікчемна! Я лиха! Ти — як сонечко праведне, як барвіночок зеленесенький, а я як... як... як хмара чорна!..

— За що ти так себе лаєш?

— Мені наказано, що ти ходиш до Ївги, а я...

— А ти повірила?

— Не повірила, тільки... тільки сумно було, страшно, як у темній пустці самій... Ні, я трошечки, трісі-трісюні повірила — як на мачиночку

дрібнюню!.. Ой, прости ж мене, моє дороге, моє щире, єдине серденько!..

— Ну, дак я ж тобі скажу, що й мені про тебе наказано.

Вона так і схопилася:

— Про мене?! Про мене?!

— Що до тебе Васюта стежку топче.

— Васюта?.. Ха-ха-ха!..

— Цить, дурне, а то мати почують.

Гаїнка реготала так дуже, що й справді мати могла почути, хоч і в другій хаті.

— Ой, не вцитю!.. Васюта!.. Ха-ха-ха!..

Ледве втишив її.

— А ти ж повірив?

— Чи я ж дурний?

— От бач! От бач! — почала вона стукати себе кулачком у голову.— А ця голова дурна як пень, бо повірила!.. Повірила!..

Забрав її руки, щоб не била себе:

—Це ж, Гаїнко, хтось нас посварити хоче. Хто тобі казав?

Розпиталися. Зінько подумав...

— Гляди, що тут думка була не самих нас посварити, а й усе наше товариство проміж себе... Стривай, стривай. А ти ж чого була в баби Мокрини?

От так ускочила! Ой, якби тепер була не ніч — де б вона тоді очі поділа?

Пригорнулась, притулилася до його, знітившись, як кошенятко.

— Я... я... я хотіла... я думала...

І врешті призналася цілком. Зінько й сміявся, й сердився. Вичитав їй добре.

— Ну, хіба ж ти не бачиш, що ця баба брехуха? От же наказала тобі про Ївгу.

— Е, дак що? То вона наказала, що від людей чула, а в хворобах вона таки зна...

Довго вони не спали.

Другого дня вранці Гаїнка прокинулась перша. Тихо, як пташечка, скочила з ліжка й стала посеред хати.

Сонце било золотим промінням просто в вікно і осявало-всю світлицю: боги із божника ласкаво й прихильно всміхалися до Гаїнки, усміхався і дід Шевченко з-під смушевої шапки, і стіни, і комин, і лави — все блищало в золотому промінні і сміялося до неї привітно, гарно... А вона стояла серед того проміння, розчервонівшися після сну, з променистими очима, і їй було радісно, весело, ясно — так ясно, як там,

на тому блакитному небі, де грало те проміння золотесеньке, теплесеньке...

— Зіньку! Вставай! Ми заспали...

Мати аж уразилася, побачивши Гаїнку: вчора була хвора, як біль біла, а сьогодні так од неї і б'є рум'янцем та сяєвом...

Після снідання Гаїнка сама віддала Зінькові пляшку з зіллям, а він його вилив і пляшку побив, їй було таки трошки жалко: а може б, пособило?

Тоді побігла до Катрі. Ускочила в хату як шуря-буря.

— Здорова, сестричко!

— Здорова! — відказала Катря, стоячи з засуканими рукавами біля печі.

— Питай мене — чого я до тебе прибігла!

— Хіба не знаю? Довідатися, чи не догляділась чого. Ну, дак скажу, що я й придивлялася, я й прислухалася,— нічого нема, все брехня.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Гаїнка на всю хату, аж дитина в колисці жахнулася, та й Катря здивувалася:

— Чого це ти?

— От і не вгадала! Уже мені не треба того придивляння та прислухання... Ха-ха-ха!

— Та чого ж ти смієшся?

— Бо мені і весело, й чудно... Ой!..

Ухопила Катрю за стан рукою і покрутнула її по хаті так, що в тієї аж спідниця замаяла.

— Чи ти присуственна? — сміялася вже й Катря, пручаючись.— Кажи вже, що там є!

Гаїнка розказала їй про все... і про Васюту.

Брехні про Зінька з Євгою та про Гаїнку з Васютою таки ходили по селу ще деякий час. Та ні Зінько, ні Гаїнка вже не чули їх, навіть не знали про те. На щастя, й до Грицька воно не добігло: у хату до його ніхто з тим не зважився піти, а сам він ще тільки по двору дибав, а нікуди не ходив, бо нога й досі боліла. Помалу-малу й затихло все.

Хоч і баба Мокрина, і п'яниця Захарко не дурно взяли від Рябченка свою плату, та його гроші, видимо, пропадали ні за цапову душу. Він це бачив, лютував і все думав, думав, вимізковуючи якісь нові хвиглі...

А Зінькове товариство тим часом трохи побільшало: став туди ходити Дмитро Василенко.

V

БРАТИ

Панас Момот страшенно лютував. Як на його думку, то це була непрощенна кривда, що Грицько забрав собі ту десятину землі. Грицько був старший, батько його відділив першого, віддав йому все, що треба, а те, що зосталося ще в батька, повинно цілком, усе належати йому, Панасові, та меншому братові Іванові. Вони жили при батькові, доглянули його смерті, вони й повинні були поділити проміж себе всю, яка зосталася, батьківщину. І дуже не по правді зробив батько, що,

вмираючи, звелів Грицькові забрати ту десятину. Дурниця яка, що Грицькові тоді менше припало землі! Уже скільки припало, то припало, а як одділений, то одділений, знай своє, а до чужого не встрявай! Не по правді зробив батько, що віддав ту десятину Грицькові, а ще більшу неправду вчинив сам Грицько, її взявши.

Панас на таке пристати не міг. Він і сам усякими способами змагався з Грицьком, і меншого свого брата Івана до того нахиляв і дратував проти старшого. Найбільше лютував тепер Панас через те, що йому не пощастило забрати з тієї десятини жито Грицькове. І в які дурні він, Панас, пошився, націлившися забрати жито вночі під вівторок і побачивши в понеділок уранці, як Грицько з товаришами віз уже останні копи! Якби не оте прокляте товариство, то зроду-віку сам Грицько не встиг би перевезти, а тепер... І найгірше, що ніякого способу не добереш тепер із Грицьком. Сам він нітрохи не поступається, а старшина крутить: "Що ж, я не можу... одвічатиму... не по закону..."

"Не можу..." А скуп узяв, дак те міг? "Не по закону!.." А то по закону, що чужу землю загарбано?

Ходив Панас і до Рябченка порадитися: той же такий хитрий, що й бісового батька одурив би. З пекла сам родом, ба — ще три милі з-за пекла!.. Дак і той слебізує: "Як судитися, то трудно висудити, бо по закону Грицько правий. А перечасуй трохи, поки втихомириться справа з Денисовою покупкою, тоді старшина тобі пособить".

"Пособить"! Усі вони пособляють! Поки було треба, щоб він за їх у громаді галасував, дак вони манили всякими обіцянками-цяцянками, а тепер дак і жданиками годуйся, здобрій тим, що "перечасуй"! Гарне слово. А як же йому ще "часувати", коли Грицько вже знов сіє на тій десятині? І знов те руде, що й було: посіє, а на той рік хліб забере. І тоді вже хоч не кажи, що то їх, Панасова та Іванова, нива. Скажуть: та йому батько її відказав, та він уже давно там сіє, та чого там колотнечу заводити та те, та се,— хіба він їх не знає? Перечасуй — пособимо! Чортового батька вони пособлять! Не вірить він їм і крихти! Бо вже так

одурити, як вони його з судом одурили, то вже годі!.. Так і тоді буде, і зостанеться земля в Грицька, а вони, менші брати, дулю з'їдять!..

О, стонадцять йому болячок у печінки! І він оце попустить тому дурному Грицькові отак із себе знущатися? Попустить, щоб оті Івжині вишкварки на його батьківщині хазяйнували? А не діждуть, бісового заводу вилупки! Не попустить він Грицькові верховодити над собою! Ні, зроду-віку! Він щось вигадає, вимудрує... Тільки що?

Хоч би цей Іван був моторніший! Таке вайло, батіг з клоччя, лемішка чортова!.. Оце іноді й розпалиться на Грицька: "Та я йому!.. Та я його!.. Се та те!.." Та зараз і прохолоне. Так-таки просто й каже: "Та, може б, ми вже це облишили, брате?" "Облишили!" Як це можна облишити?! Що ж це — копійка тобі чи п'ятак пропадає? Це ж земля, це аж десятина землі! Де ж таки видано, щоб землю з рук пускати? Та тепер кожен за землю і руками, й ногами, й зубами держиться! Над кожною грудочкою труситься. А як полюднішае, то ще гірше буде. А в його ж, у Панаса, сини, та й Івана цієї осені, мабуть, женити, то й там же не без дітей буде. І всім треба буде землі! Де ж вони її наберуть, коли й тією нещасною десятиною поступляться тим клятим виплодкам Грицьковим? Та ще хоч би його, а то ще й її, тієї задрипаної захвойданки, тієї пройди Івги! Чи то ж із розумом вони будуть, коли пустять з рук такий шматок землі?

Ні, зроду-звіку!

Та що робити? Слова Грицько не слухається; позивав — не пособилося. Нехай же послухається кия, коли не слухається кива! Їй-бо! Піймати його та відлатати так, щоб аж ребра крізь шкуру повилазили, то він тоді не піде сіяти на чужій землі. Та й тут перешкода! Сам того не зробиш, а цього дурня Івана хіба нахилиш? А добре було б!

Можна так і зробити: застукати його десь самого і бити, аж поки заприсягнеться й землі з'їсть, що поступиться тією десятиною. Тоді вже

гаразд буде: раз, боятиметься, щоб знову не бито, а друге: як заприсягнеться, землі з'ївши, то такої присяги ніхто не зламає. Тоді вже певно не встряватиме в цю землю. Тільки таким робом і можна щось удіяти, а іншого й способу нема. І нехай собі там Іван як хоче, а мусить на це пристати. А коли не хоче, то ось що: через його в Панаса пропаде півдесятини землі (бо тую, що в Грицька, вони на двох поділили б)— ну, то хай Іван поступиться йому півдесятиною з своєї частки, дак тоді вже Панас і облишить цю справу. Тільки не поступиться він, ні! Ну, то мусить пристати до його вигадки.

І Панас заходився біля Ивана...

У неділю в Чорновусі був храм. Грицькова Ївга, однісши свого сина до сестри, пішла туди ще звечора: там були в неї родичі, дак вона мала в їх переночувати. Грицькові діти дуже намагались, щоб і їх узяти на храм. Де ж таки! Той храм давно вже їм снився! Сусідина дівчина Пріся там була і розказала їм про все: що там ярмарок, а на ярмарку такі великі пряники продають: риби золотопері, коні такі здорові-здорові — хоч їж, хоч верхи сідай!.. І всі золотоголові!.. Іще продають намиста і стрічки, і круг церкви з охрестами ходять, і в її сестри,— її сестра в Чорновусі живе,— дак, боже, гарними пампушками її нагодовано!.. А ще продають ріжки — солодкі!.. І сопілки... Та хлопцям кращого над золотоголові коні не було. Ті коні їм уже й снилися. А дівчинці мріялися такі довгі стрічки, що аж до п'ят, і ріжки... вона дуже любила ріжки!.. О, прохали ж вони мачуху, щоб узяла! Дак де там!.. Та як вона пішла, вони всі до татка: нехай він їх одведе до тітки: вона добра, вона їх забере на храм. Тітка, Грицькова сестра, була справді добра людина. Побачивши таку купу дітей, вона спершу сплеснула руками, а потім наважилася забрати на віз і свої діти, й Грицькові та й повезти всіх на храм — от, нехай уже дітвора побавиться. Семеро дітей зчинили з радощів страшенний галас, і Грицько так і покинув своїх на ніч у сестри, бо другого дня треба було їхати рано, то тітка й зоставила в себе небожат. Грицько дав кожному по дві копійки на коні золотоголові, риби золотопері, ріжки, бублики, намиста, стрічки та всякі інші ласощій окраси, що мріялися бідолашним дітям при словах "храм" та "ярмарок".

Грицько вернувся додому сам. Упоравшися зо всім по хазяйству та повечерявши, він іще не ліг спати. Сів за столом і замислився. В хаті була тиша. Аж чудно стало Грицькові, що то завсігди повна хата дітей, а тепер так тихо. Посидів трохи, а тоді, знявши з стіни й поставивши на стіл поганеньку жерстяну лампочку, що ледве блимала своїм вузеньким гнотиком, розгорнув перед нею книжку. Він од Зінька вже навчився всіх літер, умів з їм і слова читати, тільки ще дуже важко йому було вимовляти все слово враз і розбирати, що воно саме за слово. От і тепер він ніяк не міг прочитати, що воно виходить із оцих літер: с-т-а-р-о-с-т-а. Вимовить кожну літеру, а ціле ніяк не складається. Довго мудрував, аж поки домудрувався: старости. Зрадів і схотів ще раз прочитати. Та зараз же помітив, що наприкінці стоїть а, а не u,— виходить, що не старости. Заходився коло того слова, знову довго мордувався, аж поки таки вичитав:

— Староста! Он що! Староста — той, що від парубка ходить дівчину сватати. Ловко! Ну, далі!

І почав читати далі, тяжко працюючи над кожним словом, що аж піт його проймав. Та був радий з тієї праці, певний, що вона дасть йому колись те, чого він шукає: більше розуму, краще життя. Вірив, що аби подужав розбирати книги, то вже з їх він вичитає все, що йому треба: і як по закону боронитися від лихого напасника, і чи мають право брати в його землю віднімати, і відкіля цей світ узявся, і що Христос людям казав, і все-все. Книга здавалась йому чимсь великим і великоповажним джерелом усієї, яка тільки може бути на світі, науки, премудрості й правди...

Враз він почув, що ніби щось ступає в його під вікном. Прислухався, — нічого не чуть. Він знову схилився до книги, але ще й слова не прочитав, почув, що сінешні двері стиха відчинилися.

"Чи не Зінько йде? — подумав Грицько.— Дак ні,— він казав, що сьогодні йому не можна".

Тихо відчинилися двері в хату, і на порозі став Панас, і Грицько догадався, що другий, за ним, у темряві був Іван. Грицькові стало моторошно. Ні слова не кажучи, вони кинулися обидва, вхопили його й почали крутити йому руки назад.

— Панасе!.. Іване!.. Братики, що це ви робите?

Він силкувався пручатися, але нічого не міг зробити проти двох таких здорових. Мовчки й швидко вони витягли його з-за столу, скрутили назад руки й зв'язали вірьовкою. Тоді положили його на спину додолу.

— Слухай,— промовив Панас, дістаючи з-під свити сокиру,— тільки писнеш, тільки крикнеш, так тобі цією сокирою й розвалю голову. Розумієш? Мовчи ж!

Грицько мовчав, збентежений, зляканий, тільки дивився на них широко розплющеними очима.

— Затуляй вікна! — звелів Панас Іванові. Один ухопив Грицькову свиту, другий — чумарку й рядно, і позатуляли три невеличкі віконця. Тоді посідали на лаві, а Грицько зв'язаний лежав долі серед хати.

—Слухай же ти,—озвався до його Панас,—чого ми до тебе прийшли! Одступись од землі!

— Не відступлюсь,— одказав Грицько.

— Дослухай спершу! Відступись од землі, заприсягнись, що не займатимеш більше її, і не позиватимеш нас, і нікому не скажеш про те, що ми в тебе були! Заприсягнись перед іконою і святою землею. Іване, зніми ікону.

Іван поліз до божника і зняв. Панас узяв ікону в його і підійшов до Грицька.

— Ось ікона,— присягайсь.

— Не заприсягнусь.

— Слухай, Грицьку! — загомонів Панас — його вже обнімали лютощі. — Слухай та поміркуй про те, що я зараз тобі казатиму, добре поміркуй, щоб потім не жалкував. Коли ти зараз не заприсягнешся,— мордуватиму тебе доти, аж поки скоришся. Подумай про це, да тільки не довго, бо я довго не ждатиму.

Він положив ікону на стіл, а сам сів на лаві. Іван стояв у порога, похнюпившись. Грицько мовчав, тільки важко дихав. Страшно бліде обличчя його здавалося мертвим.

— Ну? — попитав нарешті Панас.

— Не заприсягнусь...— хрипко ледве вимовив Грицько.

— Дак брешеш же! Заприсягнешся!..— скрикнув Панас, зірвався з місця й кинувся до Грицька. Ухопивши за налигач, що їм зв'язано було тому руки, він звів його на ноги і тоді відразу штовхнув, кинув додолу. Безщасний упав, але зараз же Панасові руки знову звели його та й знову кинули. Важко вдарившись об долівку, Грицько застогнав.

— Квокчеш! — лютуючи, гарикнув Панас і все підводив і кидав його, підводив і кидав.

— Брате! — прохрипів нещасний.— Брате! Панас припинивсь:

— Ну?

— Змилосердься!..

— Заприсягнешся?

— У мене діти малі...

— Заприсягнешся?

— Брате! Є ж бог на світі!.. Він же все бачить!.. Він покарає... Брате, змилосердься! — На губах у його зачорніла кров.

— Заприсягнешся?

— Ні.

— Дак на ж Тобі!..

Панас ізнову вхопив його за налигач і з усієї сили штовхнув іще раз. Трицько впав головою просто на ріжок скрині, вдарився об нього і тоді зсунувся вниз, додолу, лігши ниць.

— Ну, ти, повертайсь!..

Панас копирснув його ногою й перекинув на спину. Тіло простяглось без життя, голова закинулась назад.

— Ну, вдовольнився? Кажи тепер — що надумав? Грицько не озивався. Тіло не Ворушилось. Іван увесь час стояв, немов скам'янілий. Не міг ворухнутися, ступнути, озватися. Мов хтось його скував, пригнітив. Тепер, ледве вимовляючи слова, сказав:

— Він мертвий...

— Мовчи, дурню! — відказав Панас, а тоді знов удався до Грицька:— Ну, ти, кажу тобі,— не вигадуй, а озивайся! Чуєш? А то я тебе зведу!

І він з усієї сили вдарив його чоботом у бік. Грицько мовчав..

— Уставай, кажу тобі! — крикнув Панас несамовито.— Уставай! Уставай! Уставай!..

І за кожним "уставай" він бив його з усієї сили в бік чоботом, аж посувалось тіло по хаті, але не виявляло життів. А Панаса обняла лютість, страшна лютість на це бездушне тіло за те, що воно не ворушиться, не озивається. Вія не хотів цьому йняти віри, він мукою хотів примусити Грицька виявити життя, розвіяти його, Панасів, страх, І вія бив його, топтав ногами, не розуміючи вже й сам, що робить, і хрипів:

— Уставай! Уставай! Уставай!

Іван стояв біля дверей, спідні щелепи ходили в його ходором, він увесь трусився, а все не мав сили ступнути, ворухнутися. Тільки стояв і дивився божевільними очима.

— Уставай! Уставай! Уставай!

Але він не встав.

Нарешті Панас зупинився знеможений, важко дихаючи... Стояв, стиснувши кулаки, і дивився на мертвого брата. Тоді враз мов схаменувся, нахилився до Грицькових грудей, припав до них ухом...

Груди не дихали.

Помітив на голові, на виску, чорну пляму, ямку, саме в тому місці, де вдарила голова об гострий ріжок залізом обкованої скрині.

Панас підвівся й повернувся до Ивана:

— Слухай, ти! Коли ти мені хоч словечком кому пробовкнешся, що ми тут були, то буде й тобі те, що йому!

Хотів іти, але завернувся, сів на лаві, став думати. Нарешті озвався до Ивана:

— Піди в сіни, знайди там віжки, перекинь їх через трамок.

Іван не йшов, а стояв, трусячись.

— Ну, йолопе! Чого стирчиш? Іди, кажу тобі!

Іван вийшов. Поки він там порався, Панас розв'язав Грицька. Тоді витяг труп у сіни, виніс туди й лампочку. Перекинуті через трамок віжки вже теліпалися серед сіней. Панас зав'язав на одному кінці петлю, взяв під пахви Грицькове тіло, підтяг під вірьовку і надів трупові на шию петлю.

— Тягни!

Іван узявся за другий кінець віжок. Вірьовка шморгнула через трамок, труп підвівся головою. Панас піддав його. Труп заколихався над землею, витягшися ввесь, руки повисли, голова нахилилась наперед.

— Я подержу його так, а ти по драбині злізь на трамок, зав'яжи там віжки.

Панас держав труп, а Иван приставив драбину, поліз на трамок і зав'язав віжки. Тоді Панас одійшов.

Труп заколихався серед сіней.

Панас узяв за руку Ивана і, як дитину, вивів із сіней.

Лампочка, покинута в куточку на водянці, блимала помалу тьмяним світлом, освічувала сіни, а серед їх трупа зо звислими руками.

Він ще колихався рівно й тихо: ра-аз... ра-аз...

VI

ХТО ВИНЕН

У неділю рано-вранці Зінько лаштувався їхати на ярмарок у Чорноус. Оглядівся, аж нема того лантуха, що треба було взяти з собою. Почав був шукати та й згадав, що його позичив Грицько ще на тому тижні та й досі не вернув. Було ще рано, і Зінько пішов по лантух до Грицька.

Одчинив двері в сіни і побачив, що серед них висить чоловік, спустивши руки й нахиливши наперед голову.

— Що воно? — подумав Зінько, не зрозумівши, що саме бачить.

Приступив ближче, пізнав Грицька, побачив вірьовку на шиї.

"Грицько повісився!" — промайнуло йому в голові.

Він скочив, щоб пособити, щоб зняти, і доторкнувсь до рук холодного трупа. Пособляти було нікому: Грицько був мертвий.

Зінько кинувся з сіней. Ледве вибіг, побачив, що в двір увіходить сусіда Грицьків, Юхим.

— Грицько повісився! — крикнув йому Зінько. Той чи не дочув, чи не міг іще зрозуміти такої надзвичайної речі і спитався:

— Що ти кажеш?

— Грицько повісився,— кажу. Юхим спинився вражений:

— Як то повісився? Чого?

— Не знаю... Висить мертвий у сінях...

— Та ну?

— Іди глянь!

Вони вдвох підійшли до сіней. Юхим глянув.

— Оце, не дай боже! — промовив, перехрестившись.— Ходім швидше до волості та скажемо!

Юхим не схотів переступити й сінешнього порога. Причинили двері і зараз же вдвох пішли до волості. Там не було нікого, тільки сторож. Послали його по врядника та по старшину. Врядник жив поблизу і прибіг швиденько. Поки вони розказали йому справу, прийшов й Копаниця. Розказали й тому. Старшина гукнув на сторожа, щоб побіг по писаря, а сам, лаючись, що не доведеться побути на ярмарку, пішов з урядником, з Зіньком, з Юхимом та з понятими до Грицькової хати.

Тим часом чутка про подію вже розкотилася селом, а надто, що люди бачили, як волосні з юрмою людей ішли до Грицькової хати.

Оглянувши тіло, урядник із старшиною поставили біля нього двох десятників, щоб нікого не пускали туди, а самі пішли до волості. Там уже був писар, і вони заходилися писати про страшну пригоду слідчому, становому та лікареві. Незабаром двоє поштарів уже бігло верхи, везучи тії звістки, Зінькові та Юхимові звелено сидіти дома й дожидатися, поки покличуть на допит.

Тим часом Рябченко, їхавши на ярмарок, проїздив проз Грицькову хату. Побачив у дворі натовп народу, найбільше жіноти. Люди тислися до хати, та два десятники з ломаками стояли біля дверей і не пускали нікого.

"Що воно за знак?" — подумав Рябченко і припинив коня.

— А слухай, Йосипе! — гукнув до чоловіка, що саме в той час виходив з двору.— Чого це тут такий тиск народу?

— А хіба ти не чув? Грицько повісивсь... чи повішено його... хто його зна!..— відказав той та й пішов собі вулицею.

— Що це? — подумав собі Рябченко.— Чи не здурів цей Йосип?

Одначе встав з воза, прив'язав коня до воріт і ввійшов у двір. Десятники не пустили його в сіни, та він з порога побачив мертвого і помітив кров на сорочці.

"Ну, це штука! — думав він, ідучи назад до свого воза.— Це не Грицько сам коло себе порався, а хтось інший, бо чого б же була кров? Це така штука, що, мабуть, хай поки ярмарок підожде, а я піду лиш до волості".

Ударив коня й побіг швидко. У волості був уже сам старшина, бо врядник шатнувся по селу — чи не довідається чого про подію, а писар таки хотів хоч одним оком глянути на ярмарок, поки поприїздять пани,

тим і метнувся мерщій додому. Копаниця, лютуючи, ходив по волості й собі лагодився йти додому, хоч на ярмарок уже не думав їхати, бо лікар та слідчий могли прибігти й швидко.

— А що, Григорію Павловичу, бачили? — спитався Рябченко, поздоровкавшись.

— Та бачив, бачив,— бодай би його, і того, хто це зробив, чорти побачили, як мені через це ярмаркувати не доведеться! Хто вбив, а я одвічай! — одказав сердито Копаниця.

— А хіба не сам Грицько завісився? — попитав Рябченко.

— Де ж там сам, коли голову пробито! — відказав старшина.— Убив хтось, а тоді і повісив, мовби то сам Грицько.

— Хм... Воно і мені так іздалося... Дак, кажете, дуже треба на ярмарок?

— Так треба, що аж кричить! — лютував Копаниця.

Але Рябченко не зважав на те:

— Ну, з ярмарком якось помиримося... А це таке діло, таке діло, що...

— Що — що? — спитав роздратований Копаниця.

— Що, може, за його й два ярмарки самохіть оддасте, не то один! — одказав Рябченко.

— Чого ж то так?

— А от давайте спершу розпитаємося! Як на вашу думку, Григоріє Павловичу, чиє б це могло бути діло?

— Хм, хм...— закрутився той на стільці.— Кат його знає!.. Усе в хаті ціле, нічого не пограбовано... Це не чужий чоловік, не злодіяка який, а так... з своїх чоловік... Хтось із Грицькових ворогів.

— І я так думаю,— потакнув Рябченко,— що хтось із Грицькових ворогів. Та хто ж?

— А мара його знає! Хіба вгадаєш? І туди думка і сюди думка... А втім... Глядіть, чи не братів це діло? Вони ж із їм усе заводилися...

— Що заводилися, то заводилися, а таки я на їх не думаю... бо все ж таки вони йому брати, то не зробили б такого... Тут треба чужого чоловіка шукати.

— Ну, а які ж іще в Грицька вороги? — згадував Копаниця.— Здається, що й не було.

— А хто його знає... Хіба ми всі його справи відаємо? Може ж, і були... А скажіть, хто перший убитого Грицька побачив?

— Та Зінько ж Сивашенко.

— Хм... І не сусіда йому, а перший побачив... Сусіди ще не кинулись, а він уже й побачив...

— Та й Юхим же слідком за їм, бо він,— каже,— в двір, а Зінько з сіней!

— Отож-то й то, що Зінько з сіней! А як на вашу думку, Григоріє Павловичу,— мабуть, той, хто перший побачив, той найбільше й зна про це діло?

— Тобто — щоб Зінько? — здивувався Копаниця.

— А що ж? Хіба Зінько такий святий, що не може цього зробити?

— Та ні... а тільки не впада на його... Нащо б йому це робити?

— Нащо? Хе! — засміявся Рябченко.— Ну, скажемо так: ходить Зінько до Грицькової молодиці,— це ж ви чули?

— Та чув... Про це по всьому селу плещуть...

— Отож, ходить до Грицькової молодиці. Ну, а шила. в мішку не втаїш, коли вже все село його бачить. Побачив його й Грицько.

— Ну?

— Ну, то як ви думаєте, чи то йому дуже вподобалося, що його жінка в гречку скаче?

— Та ні... Дак що ж?

— Як то — дак що ж? Хіба вам цього мало?

— Та я не розберу, чим воно притуляється до цього душогубства?

— От такої! Ну, скажемо так, поліз Зінько нищечком до Івги, а натрапив на Грицька. "Ти чого?" — "Я — не я, я — так собі..." —"А, дак ти до моєї жінки, на ж тобі!.." І завелись!.. Ну, куди ж Грицькові проти

Зінька?.. Та ще, може, він удвох із Євгою на його. Бехнули його добре, так той і ліг.

Старшина дивився на Рябченка здивованими очима й мовчав. Нарешті озвався:

— Глядіть, що й приходиться... Ну, а як же не він?

— Ну, дак що? А як не він, то й не осудять його. Посидить трохи на царській квартирі та й вийде. А поки він сидітиме, дак ми всі свої справи так підкрутимо, що вже йому ходу не буде, хоч би й вернувся. Вам же треба на його доказательство постачити? Оце ж і воно.

Копаниця аж із місця зірвався.

— Ну й митець із тебе, Яхреме Семеновичу! От митець!.. Це штука!.. Та це й місяць у голові длубатися, то такої штуки не видлубаєш! Це справді, що задля такого так можна начхати й на ярмарок. Ну, як ув око вліпив! Іменно, іменно, іменно так! Попався, голубчику, попався! Не викрутишся!

— Стривайте лиш, Григорію Павловичу, не радійтебо відразу так дуже! Бо це, бачите, ми з вами так говоримо, а як про-це слідствуватель скаже?

— Слідствуватель? Та там таке молоде та дурне, що йому що хочете можна в голову натурчати. Я йому таке подозріниє накрутю,— побачите!.. А ви, Яхреме Семеновичу, тим часом підіть та чоловіка чотири хоч направте таких, щоб вони на нашу руч казали, та вкупі з їми —й приходьте до волості, як слідствуватель прийде.

— Гаразд! Тільки треба ще так пильнувати, щоб уже ніхто не вискочив у свідки такий, що на інший бік хилитиме... Щоб ніхто не згадував, сказати, про сварку з братами... Бо як слідствуватель про це

довідається, то щоб іще в той бік не повернув... Дак треба таких назад, назад!..

— Зіб'ємо й назад! — одказав Копаниця.— Це добре, що ви нагадали: буду пильнувати.

Після полудня прибіг слідчий з лікарем. Не спиняючись у волості, звелів старшині везти себе до Грицькової хати. Старшина примостився на передку з поштарем, і всі поторохтіли туди, а врядник підтюпцем побіг за їми. Слідчий не хотів нічого розпитувати, аж поки сам побачить убитого. Він був дуже молодий і дуже певний, що вміє розплутувати найзаплутаніші справи. Насамперед узяв собі до уваги "обстановку злочинства". Видима річ, що Грицько не сам завісився, а вже мертвого його повішено. Кров на сорочці, пробитий висок, усе тіло побите,— видно відразу, що воно було. Була якась боротьба, покійник за життя ніби змагався, бився з кимсь, вельми дужчим за себе, і той його пом'яв, понівечив. Хто це зробив? З хати не взято нічого. Виходить, що це зробив не злодій, а такий чоловік, що йому життя Грицькове було на заваді, ворог убитому.

— Старшина!

— Іздесь, ваше високоблагородіє!

— Що цей... Григорій Момот... як він, ладнав з людьми? Не було в його яких ворогів абощо?

— Хто його знає, ваше високоблагородіє,— здається, не чуть було... — якимсь непевним голосом одказав старшина.

"Бреше! Видимо бреше! Силкується покрити справу",— подумав слідчий, бо мав таку гадку, що слідчий завсігди мусить нікому не йняти віри, тільки собі самому — тоді найшвидше збагнеш справу. І він сказав:

— Як же це так? Чоловік завсігди має ворогів,— без цього не можна. Коли не він, дак жінка.

— Хіба що через жінку... Це іменно, ваше високоблагородіє, що через жінку... бо жінка... звісно... вона...

Копаниця плутав умисне, мов не хотів виказувати, а слідчий думав: "Брешеш! Не викрутишся!.."

— Ну, кажи ж! Чого став? Хто з їм через жінку ворогував?

— Та тут один чоловік... Зінько Сивашенко...

— А через що ж він ворогував?

— Та якось і казать ніяково, ваше високоблагородіє... Воно... так, бачите...

— Не мни ото язиком, а кажи просто! — крикнув слідчий.— Мені треба все по правді казати,— як батюшці на сповіді!

— Та що ж... ваше високоблагородіє, й самі вже бачите... Що ж вам уже й казати?.. Звісно, Зінько Сивашенко та злигався з Грицьковою жінкою Євгою,— ну, через те в їх і ворожнеча була... Це все село знає...

"Таки виказав! От так їх треба ловить!" — подумав, радіючи, слідчий і додав голосно:

— Бач, усе село знає, а ти думав од мене сховати!

— Простіть, ваше високоблагородіє, я не догадавсь, що вам про таке діло треба знати,— відповідав Копаниця, спускаючи очі додолу та покірненько кланяючись.

— Не догадавсь! Ви всі такі, що не догадуєтесь, поки аж примусиш вас догадатися! Ну, гляди ж, щоб тепер мені все по правді казав! Сам Григорій Момот знав про це?

— Спершу — ні, а тоді вже, як усе село знало, то не інак, що й він довідався... Ну й сердився здорово покійник на жінку...

— Ну?..

— Сварилися часто... Бо вона за тим Зіньком пропадала... Оце той самий, що первий побачив сьогодні вранці вбитого...

— Ах, дак це той самий! — сказав слідчий, а вислухавши, що сусід Юхим зустрів Зінька, як він виходив од убитого, подумав: "Ну, тепер видима річ: злочинців тягне на те місце, де злочинство вчинено... І дітей одведено, щоб не були на заваді..."

Він почав розпитувати Копаницю далі і "таки примусив" його сказати, що він ні на кого не думає, тільки на Зінька.

"Так їх ловити! Так!" —думав слідчий і звелів старшині привести Зінька, Юхима, Івгу та ще кількох свідків, яких простісінько підказав йому "нехотя" моторний Копаниця. Тим часом лікар скінчив свою справу, і вони вдвох подалися до волості — допитувати свідків.

Свідки вже були там готові. Івги самої ще не було з Чорновуса: ніяк не могли її там ізнайти.

"Діло просте! — думав собі слідчий, сідаючи за стіл.— Один з грубих сільських романів, та й годі. Ну, треба трошки напружити нерви в героя цього роману,— тоді легше буде його піймати. Облишмо ж його на сам кінець, на закуску". І почав допитувати Юхима.

Свідків усіх добрано таких, що вони в один гуж тягли. Дедалі слідчий упевнявся все дужче й дужче, що він ніяк не помиляється. Найбільше — Рябченкове свідчення подавало йому силу дрібниць, з яких можна було скласти щось суцільне, і те суцільне зовсім обвинувачувало Зінька.

Він хотів би допитати його навіть після Ївги, та Ївги все не було. Доводилось заходитися спершу коло нього.

— Зіновій Сиваш!

Зінько давно вже дожидався на волосному рундуці своєї черги і трохи дивувався, що всіх допитано, а його так довго держать. Зрадів, як нарешті почув своє прізвище. Увійшов у волость, уклонився двом панам, що сиділи за столом, і став біля дверей.

— Ти Зіновій Сиваш? — спитався слідчий.

— Я.

— Підійди ближче.

Зінько підійшов.

— Ближче, ще ближче! Аж сюди!

Зінько підійшов іще ближче.

— Да, ти — Зіновій Сиваш...— сказав іще раз слідчий, вимовляючи слова з протягом та з притиском і гостро дивлячись на Зінька.— Дак от який ти, Зіновій Сиваш!.. Скажи мені, це ти перший побачив убитого?

— Я.

— І ти знаєш, хто його вбив?

Зінько підняв угору брови з дива.

— Ні, не знаю,— відповів.

— Ну, не знаєш, дак не знаєш. Добре! А розкажи, як ти його побачив!

Зінько почав розказувати. Слідчий слухав і дивився, не одводячи од нього очей і мов трохи всміхаючися глузливо. Зінькові ставало якось ніяково від того прикрого погляду й від того незрозумілого усміху. Це його збентежувало, і збентеження відбивалось йому й на обличчі.

"А, бач! — думав собі, радіючи, слідчий.— Уже йму ніяково стає від мого погляду, вже почав плутати. Стривай, голубчику, я тебе ще й не так припечу!"

— Так! — промовив він уголос, як Зінько доказав своє.— А тепер ось що скажи: чи до цієї ночі Грицько Момот знав, що ти ходив до його жінки?

Зінько широко глянув на слідчого. Він спершу здивувався, потім обурився і відказав ізгорда:

— Цьому неправда! Я його жінки не займав і ніколи до неї не ходив.

— Справді? — глузливо запитав слідчий.— А ось зараз 'її приведуть, то ми і в неї розпитаємося, чи що там у вас було, чи не було. А поки я тобі щось вичитаю.

І він почав вичитувати Зінькові коротенькі уривочки з того, що казали свідки:

— Терентій Тонконоженко виказав, що ти з Євгою Момотовою жив, як чоловік із жінкою... Михайло Сучков... виказав, що про це все село знає... Старшина Григорій Копаниця — те саме... Захарій Забігайко бачив не раз, як ти вночі йшов од її хати... Єфрем Рябченко — що бачив вас і піймав на вчинку на луці в вербах... Уляна Петренкова — що бачила вас у саду... Коли хочеш, я тобі ще прочитаю, та буде й цього. Що ти на це скажеш?

— Що це все падлюшна брехня, та й годі! От що скажу!

— Ге-ге! Який ти палкий! Ну, тепер же слухай, що я тобі скажу!

Слідчий одхилився трохи назад на стілець, утупив свій погляд у Зінькові очі і промовив, мов одбиваючи язиком кожне слово:

— Зіновій Сиваш! Розкажи, за що ти вбив Григорія Момота!

Хоч уже з того, як слідчий з ним поводився, Зінько бачив, що той ніяк не доймає йому віри і не знати, нащо питається не про діло, а про Євгу, але цього питання він ніяк не сподівався. Воно здалося йому таким чудним та недоладним, що спершу якось навіть не злякало його. Він тільки широко глянув і промовив:

— Як?

— Хіба ти не чуєш? — удаючи гострого голоса, щоб уразити тим "злочинця", казав молоденький слідчий.—Я тебе питаю: за що та як ти вбив Григорія Момота? Сам чи вдвох із його жінкою?

Тільки тепер Зінько цілком зрозумів, яка на його напасть. Його пройняло холодом, та він одмовив поважно :

— Питайте, пане, того, хто це зробив, а не мене.

— А хто ж це зробив?

— Не знаю.

— Так я ж знаю! — скрикнув слідчий, устаючи.— Знаю і кажу тобі: ти!

І щоб уразити більше злочинця, він до голосу грізного ще й показав на його пальцем:

— Ти вбив його, і я тобі розкажу — як. Ти прийшов уночі до його жінки, думав, що буде вона сама, а зустрів його. Ви посварилися, почали битися, і ти вбив. Тоді повісив, щоб подумали, що сам Момот повісився. Це все я дуже добре знаю й без тебе. А тепер мені треба знати тільки оце: чи ти сам його вбивав, чи вдвох із Євгою Момотовою? Ну, кажи — як? Сам чи з нею? Ну!

Слідчий стояв перед Зіньком, грізно впиваючись у його очима. Зінько трохи тремтячим голосом одказав:

— Ні сам, ні з нею. Нічого цього не було, а коли хто вам і сказав, той брехун, та й годі! Даремне ви, пане, нападаєтесь на мене... Я не винен нічим, шукайте винного деінде.

— Добре! Ми знаємо, де шукати,— промовив глузливо слідчий.— Урядник! Арештувати його і відіслати в город!

Урядник підійшов до Зінька.

— Ваше високоблагородіе! — промовив Зінько.— За що ви з мене знущаєтесь? Хто ж то докаже, що це я зробив таке страшне діло? Ніхто не може, а ви мене до арешту берете. Це ж гріх вам од бога буде, що ви невинного занапащаєте!..

— О, язикатий, язикатий! — сказав слідчий.— Дарма: посидиш трошки в острозі — там язик тобі прикоротшають! А за те, щоб доказати, не журись: докажемо! А поки тих доказів шукатимем, дак ти, братику, посидь! Урядник! Виведи його!

— Люди добрі! — озвався Зінько,— свідчусь богом, що я не винен! Я буду жалобу подавати, що мене так ізганьблено й знехтувано!..

— Ну, ну, йди, не розпатякуй! — потяг його врядник із світлиці за рукав.

Слідчий сів писати постанову про те, щоб арештувати Зінька.

Поки це робилось у волості, Гаїнка вешталась собі по хазяйству і нічого того не знала. Виглядала Зінька й дивувалася, що так довго не вертається. Треба було їй води принести,— вхопила відра й побігла до колодязя. Підходячи до його, бачила купку жінок; вони про щось жваво розмовляли, а забачивши її, зараз притихли. Вона як думала про Зінька, зараз і попитала:

— Чи ви не були біля волості, не бачили там мого чоловіка? Як пішов туди, та й нема.

Жінки глянули на неї якось чудно, потім іззирнулися проміж себе. Гаїнка здивувалася:

—-Що це ви на мене так дивитеся?

— Та вона нічого не знає,— промовила стара баба, а потім загомоніла до Гаїнки:— Так ти нічого й не знаєш, дочко?

— А що ж мені знати? — спиталася Гаїнка, дивуючись та трохи злякавшись.

— Ой, нещаслива ж твоя доля, дочко! Нещаслива твоя доля! — захитала головою і мало не заголосила баба.— Та вже ж везуть твого Зінька, везуть його в город до тюрми!..

— Зінька?.. В город?.. До тюрми?.. Що це ви кажете, бабо?

— Правду, серденько, правду! Уже й коні запрягають, везуть його... бо виявив слідчий, що Зінько Грицька вбив.

— Брехня! Це брехня! — скрикнула Гаїнка.

Відра брязнули додолу, а вона сама полинула вулицею.

Бігла до волості. "Уже коні запрягають, везуть-везуть..."— це тільки було в неї в голові і било в голову, як молотом. "Перейняти!.. Перейняти, щоб не повезли!.. Щоб поспіти!.."

Бігла так, що люди лякались, побачивши її, та вона того не помічала.

Ось видко волость... он рундук... он підвода перед Рундуком... люди... Зінька нема...

Вже добігла до рундука, як його побачила: виводили з волості з ізв'язаними назад руками.

Кинулась до його, припала, обвилась коло його, мов хмелиночка. Дух перебивало, не здужала говорити, аж поки змоглась:

— Що це? Нащо це? Зінечку, за що це?

— Кажуть, що я Грицька вбив... Везуть... в острог...

— Неправда, неправда!.. Ти не вбив Грицька... Ні, я знаю, що не вбив!.. За що ж тебе?.. Так не можна!.. Зв'язали... Ні, не можна. Я розв'яжу!..

І вона почала розв'язувати йому руки.

— Геть, молодице, не чіпай! — сердито відштовхнув її десятник.

Зінько стояв блідий як крейда, не можучи промовити слова. А вона пручалась в руках у десятника і казала все тим задиханим тихим голосом, мов упевняючи кого:

— Не можна ж!.. Не можна ж так!.. Треба розв'язати!.. Пустіть мене!.. Я розв'яжу... Йому треба додому... Швидше пустіть мене!..

— Одведіть її геть! — почула Гаїнка чийсь голос і побачила на рундуку якогось пана. Зрозуміла, що це його тут сила й воля. Вихопилась з десятникових рук і підбігла до пана. Зупинилась перед рундуком і, дивлячись до пана вгору, говорила:

— Паночку, лебедику мій!.. Ви ж бачите, Зінько ж не винен... Ви ж знаєте,— він же не такий, щоб це зробив!.. Його треба пустити,— нащо вони його зв'язали?

Благала тихим голосом, говорила, як дитина до великих, просячи не карати, змилуватись.

— Твій Зінько чоловіка вбив, за те його і зв'язано! — відказав пан.

— А неправда ж!.. Так гріх казати!.. Це ви не знаєте Зінька... Він добрий... Він такий добрий!.. Він милостивий!.. Пустіть його!

— Не можна!.. Одійди! — звелів пан, додавши крізь зуби:— Ідіотська сцена!

Але вона не відійшла. Упала навколішки, досягла руками йому до колін, дивилась на нього поглядом, повним безмірного благання й сліз:

— Ой, пустіть же!.. Пустіть, паночку!.. Я за вас бога молитиму! Щоб він вам щастя послав, де ви поглядом глянете, де словом обернетесь. Пустіть!.. Пустіть!.. Пустіть!

Вона задихалась, а руки, тремтячи, стискали ті невблаганні коліна. І враз почула, що віз рушає. Зірвалася на ноги, озирнулась"— Зінько сидів уже на возі.

— Прощавай, Гаїнко!.. Молись богові!

Віз рушив... Вона кинулась до його, та чиїсь дужі руки вхопили її ззаду, не пустили. Вона дивилася услід тому возові, як він поторохтів вулицею... докотився до поворотки... завернув... востаннє обличчя Зінькове бачить... зник...

— Ох!..— промовила тихо і впала додолу.

Вже нічого не чула й не бачила...

VII

СВОЯ ВОЛЯ!

Рябченкові з товариством була тепер воля. Зінько вже два місяці як у тюрмі і похоже так, що й не вийде звідти. Зоставшися молоде товариство без його, притихло. Та.хіба ж би й не притихло? Раз, що Зінько з-проміж їх був і найрозумніший, і найписьменніший; за його

порадою всім було добре, а тепер вони не могли дати справі ніякого ладу. А друге: не було в їх без його того духу смілого, бадьорого, надійного, що він якось умів надихати їм. Було, одно слово тільки скаже, то вже так і хочеться і робити, і добувати, чого треба, а тепер не було кому того слова казати. А найбільше їх пригнічувало те, що через яке діло Зінька в їх нема. Якби він просто кудись пішов або поїхав, то це не так би було їм прикро. Але на Зінькові страшною хмарою налягло обвинувачення... та ще яке!..

Щоправда, товариші тому не йняли віри і голосно проміж себе і всім це казали. Найпалкіше оступався за його Васюта. Він навіть їздив у город, хотів одвідати Зінька в тюрмі, ходив до слідчого, прохав,— не пущено. Почав був упевняти слідчого, що Зінько не винен, та той і слухати його не схотів, і з хати пішов. Васюта вернувся засмучений, але ще дужче сперечався, навіть сварився з тими, хто обвинувачував Зінька. А таких було багато: Рябченко, Копаниця, Тонконоженко та інщі такі обвинувачували через те, що їм того було треба, та й вельми вже вони ненавиділи Зінька; інші — через те, що звикли тим багатирям у всьому потурати й потакувати; ще інші — тим, що завсігди вони раді, як е хто поганіший за їх, і завсігди в їх винен той, кого обвинувачують; врешті, найбільше було таких, що от — усі говорять, то й вони говорили. І зараз познаходилися такі й жінки, й чоловіки, що бачили, як Зінько і до Івги ходив, як і цілував її. Жінки найбільше нападалися на Івгу. її того ж дня, що й Зінька, посаджено було до тюрми, та недовго держано, бо незабаром виявилося й доведено, що вона ще в суботу вдень пішла в Чорновус і там ночувала. Та хоч і вернулася з тюрми, та не на добре: бачила, як її обминають люди, чула, як про неї плетуть плітки. А їх плетено так, що незабаром усе село знало, та й дрібненько знало, коли та яким побитом Івга принадила Зінька, як вони вдвох Грицька дурили, як вона забула перестерегти його, що йде на ніч у Чорновус, а Зінько прийшов до неї та й натрапив на Грицька, як Грицько з їм засперечався, а далі почали вони й битися, аж поки здоровіший Сивашенко таки і вбив Грицька. Це ж тепер кожне знало й мале. Доточувано ще й багато іншого. Одні казали, що в Сивашів уже сім'я така: один — коновод, пішов на Сибір, другий от чоловіка вбив, а третій такий, що й з живого

шкуру дере. А про те, що Зінько ж повставав проти того Денисового шкуродерства, дак уже й не згадувано, мов того й не було. А те добре згадувано, що Зінько завсігди не такий, як люди, був: що старі люди казали, дак те все в його дурниця, брехня, вигадки; тільки що в книжках поначитує, дак те правда. І про відьми брехня, і про чорти брехня, і горілки не пий, і в громаді правди нема,— таке, що й купи не держиться, півтора людського, та й годі! А що вбив, то то вже певна річ: коли ж воно все так до того приходиться!

Все до того приходилося,— це бачили й молоді товариші, і це їх збентежувало найдужче. Вони не йняли, не хотіли йняти тому віри, та навкруги всі, як один, про це говорили, всі були певні... а воно й робило нагніт на їхні душі, а воно й лишало слід їм у серці — непомітно їм самим, а таки лишало. Вони не йняли віри, та й самі не постерегли, що там десь глибоко-глибоко, аж на дні душі, ворушилося страшне питання: "А що, як цьому правда?"

Зінько був у їх головою, а тепер усе село закидає цього чоловіка болотом. І частина цього болота падає ніби й на їх, мовби то й вони були негарні, слухавшися людини, що сплямила себе таким злочинством. Цього їм ніхто не казав, а якось мовби видко було його по людям.

І все те страшенно пригнічувало духа трьом товаришам: Васюті, Карпові й Дмитрові. Тілько троє їх тепер і лишилося. Думка була, що з іг'ятьох душ їх товариство скоро виросте до десятьох, до двадцятьох і все ростиме, ростиме, аж поки візьме гору в громаді; а от тепер і тих п'ятьох уже нема, тільки троє... І ці троє ходили засмучені й зрідка зіходились докупи, а коли зіходились, дак громадських справ уже якось не зачіпали. Не ходили і в громаду...

А громадські справи стояли погано. Про тую жалобу за продану Денисові землю ніхто тепер і не згадував,— вона вже пішла в непам'ять. Денис господарював на тій землі як справжній хазяїн. А все їх товариство, вкупі з Вавиловим, узяло в посесію Горянського землю. Тепер уже громадська земля опинилась усередині; багатирська колом

круг неї обвилась, і те коло починало вже стискати громадян таки дуженько. Зараз же побільшано ціну на землю аж на два карбованці. Дибляни не схотіли спершу брати, зчинився великий крик. Галасували довго і наважилися попитати землі в дальших панів. А ті, дочувшися, що в диблянського товариства земля подорожчала, прикинули ціну й собі, хоч уже й не по два, а по карбованцю на десятині. А як зважили дибляни, що це за яких двадцять верстов треба возити з поля снопи, то й зовсім пожурились. Побачили, що воно чи й обійдеться панська земля дешевше проти тутешньої. І зараз же дехто пішов та й узяв землю в Рябченка чи в його полигачів, а побачивши теє, кинулися й інші туди ж. І так сталося, що дибляни, погаласувавши трохи, таки і почали платити по два рублі зайвих за десятину.

Це одно, а тоді виявилось і друге. Декому довелося вже в пилипівку позичати гроші. Звичайно брали на відробіток. Думали ж, що відробіток буде такий, як і попереду, аж воно ні: побільшано його мало не в півтора разу. Знов дехто кинувся деінде пошукати грошей, та де ж їх знайдеш? Тільки в того, в кого вони є, а ті всі одним духом дишуть. Як з землею було, так і з грішми: походили-походили та й повернулися до своїх, на все згодившись.

Це все обурювало диблян, а дехто тямущіший починав уже розуміти, через віщо Зінько з своїм товариством так повставав, щоб не продавати Денисові землі. Тепер уже видко було виразно те, про що тоді й Зінько ще тільки догадувався: цим продажем громада віддала себе до рук Денисовому товариству, бо позамикала собі всі шляхи й стежки до землі. Може б, тепер, якби Зінько був у громаді... Але Зінько був у тюрмі...

Сумувала громада, а Рябченко з гуртом раділи. Щоправда, було й серед їх таких двоє, що їм було трохи ніяково через подію з Зіньком. А це були Денис та Гаїнчин батько. Денисові ніяково було, що один його брат у Сибіру, а другий налагодивсь у тую ж дорогу; Остапові — ніяково, що його зять, виходить, душогуб-острожник. Та вже що сталося, те сталося, його не переміниш, і не ними воно сталося, вони тут нічим не

винні. Хоч і ніяково такого родича мати, ну, а з того, що його до тюрми запаковано, чому ж би й не скористуватися? То вони й користувалися, ще й раділи вкупі з іншими, що в громаді стало їм тепер просторо, і все зробилося, як урадили ще повесні. Вкупі з іншими й радились, як та що мають далі робити, щоб диблянсь-ких мужиків у шори зовсім узяти. Тепер у їх був такий лад, що хоч кожен сам собі на своїй землі господарював, а проте ціну на землю або які відробітки — це вже визначали вони всі гуртом; мало бути так саме і з цінами на робітників, за випас товару й за все інше, за що дибляни мали їм платити. Вони вже заздалегідь рахували ті ціни і певні були, що тепер Диблі у їх з рук не вискочать — сидітимуть, як риба в матні, та відроблятимуть таку панщину, що ну-ну!

І Диблі вже чули це...

З неприхильників Зінькових був тільки один чоловік, що мучився думкою про Зінькову неволю і палко бажав, щоб Зінько з неї визволився. Цей чоловік був Іван Момот.

Парубок не мав спокою після тієї страшної ночі, як він удвох із Панасом замордував брата. Еге, замордував і він, а не сам Панас. Упевняв себе спершу Иван дуже, що він не винен, що все те Панас ізробив сам, та сумління сказало йому інше.

Щоправда, Іван ніколи так не ворогував проти Грицька, як Панас. Але він скорився Панасові, слухався його, йшов не своїм, а його робом, чинив усе за його приводом — от і сталося!..

Будь вона проклята, тричі проклята нещаслива тая нива, що через неї таке сталося! Бодай би вона довіку нічого не вродила, бодай би вона запалася, крізь землю пішла та й його, Ивана, поглинула з собою, аніж має він мучитися, аніж має він бути душогубом!

Пізно, пізно тепер Іван побачив, що йому не треба було слухатись Панаса, не треба було змагатися за землю,— бо тут Грицькова правда була,— а найбільше не треба було тієї ночі йти до Грицька й пособляти Панасові. Ой, боже! боже! боже!

"Мовчи, а то й тобі те буде, що Грицькові!" — це так Панас йому сказав. Він каже, що не хотів убивати Грицька, а тільки полякати, щоб поступився землею. Це вже так на лихо пішлося, що Грицько вдарився об скриню, пробив собі голову та й умер з того. Панас того не бажав, і за те він не винен. Та коли вже воно сталося, то не треба нікому цього казати. А що Зінька взято до тюрми, то то дурниця: подержать та й випустять. А поки треба мовчати, ні словом, ні поглядом не виявляти людям, щоб і подумати нічого не могли. І Панас був на похороні, ще й Іванові звелів із собою йти.

Була це Іванові найбільша мука. І якби тут, біля його, не стояв Панас, якби він повсякчас не почував на собі його погляду гострого, то він, Іван, не витримав би: впав би перед цим знівеченим трупом навколішки та й покаявся б, виявив би правду перед усім народом.

І чому він цього не зробив? Побоявся кари? Та ніяку ж кару не було б так тяжко відбувати, як самому тепер каратися!

Занапастив брата, посиротив його діти і занапастив ще чоловіка — Зінька...

Не міг ночами спати. Цей страшний труп, з обвислими вниз головою й руками, з роззявленим ротом, не покидав його. Бачив його перед себе, аби зостався на самоті в темряві. Бачив так, мов справді він був тут, висів. Парубок уставав, сідав на постелі та, обхопивши коліна руками, сидів і дивився на труп, а в голові в нього як молотом стукало два слова: "Убив брата! Убив брата! Убив брата!.."

Тільки два слова!.. Боже! Тільки два слова, два словечка, а чого ж вони так його мордують, так печуть, що йому хочеться вибігти насеред села й гукнути на весь світ: "Я вбив брата!.."

І ледве задрімає, а вже знов мов щось його штовхне, і він стрепенеться, і вже перед їм випливають із туману сіни, і серед сіней — він, брат...

Одного разу він молотив. Ціпи влад токотіли по току: так-так-така!.. так-так-така! І враз, замість того "так-так-така", Іван зовсім виразно почув, як ціпи говорять: "Убив брата! Убив брата!" — так, аж вимовляють. Глянув на снопи, аж там замість снопа лежить Грицько мертвий. Скрикнув, кинув ціп і втік.

Тієї ж ночі він нишком викрався з дому та й пішов на кладовище. Мов злодій, ховаючись попід тинами, перейшов улицями, вийшов за село. Місяця не було, тільки зірки поблискували на темному небі холодним неприхильним блиском. За їх світом Іван добачив уже перші крайні хрести на могилах. Увійшов серед їх. Боявся попереду бувати на кладовищі. Раз якось з парубками, та й то чогось моторошно було... А тепер ішов сам і не боявся. Його вело те, що страшніше за всякий страх. Блукав поміж могилами й хрестами, вишукуючи того невеликого дубового хреста. Холодні зорі присвічували йому з ворожого почорнілого неба. Знайшов.

Ось під цією купкою землі Грицько замордований лежить.

— Грицю, братику! Чи чуєш ти мене?

Не озивається.

Припав до землі, обняв могилу руками.

— Грицю, братику, чи чуєш ти мене? Озовися до мене, бо гину, нема моєї сили!

Він бився головою об землю, він цілував її, він благав:

— Прости мені, мій братику, мій порадничку добрий! Прости мені, що тобі муки завдав, твої дітки маленькі посиротив!.. Та якби ж я те знав, що воно так буде, то я б же світ за очі лучче пішов, ніж щоб оте сталося!.. Та моїй же карі і краю нема!.. Та тобі ж, братіку, і гріхи бог простить за таку смерть, а моя мука і на цім, і на тім світі!.. Та ти ж, братику, у раю з богом будеш пробувати, а я ж у смолі кипітиму! Та прости ж мені, мій ріднесенький, та прости ж, бо несила моя, бо душа з тіла виходить! Та прости ж! Та помилуй же!..

Слова уривалися, мішалися з риданням. Знеможена, змордована душа билася, як пташка в кігтях у кішки,— от так вона билася в пазурах у тієї муки несьогосвітньої.

Високе й широке небо простилалося над великою й широкою землею. А на землі, в темряві, під маленьким хрестом, простягся малий знеможений чоловік і благав собі спокою:

— Та помилуй же!..Та якби ти був тепер живий, то я б твої й слідочки цілував!.. Накинь на мене покуту, яку хочеш, тільки прости!.. Ой, лучче б я сам тут ліг, легше мені було б!.. Як тепер мені каратися!.. Ой, міри ж нема тій карі!.. Не витерпить моя душа... гине... Братику!.. Грицю!..

Благання вмирали без одповіді. Холодна мовчала земля. Холодне зводилось угору, мовчало чорне небо. Холодні, ворожі блискали зірки.

Ніде — ні серед того широкого неба, ні на цій великій землі — він не міг знайти спокою.

Ридання затихало, слова змовкали. Хоч не було спокою,— приходила втома.

Врешті все затихло. Тільки знеможене тіло ще лежало, припавши головою до купки землі. Чорні хрести поставали круг його, попростягавши в темряву свої рамена. Стояли й дивились мовчки, довго...

Підвівся, пішов...

Одначе пособилося. Прийшовши додому, вперше після тієї страшної ночі, заснув як треба,— так твердо, що нічого не пам'ятав і не чув, аж поки його збуджено. Другого дня аж сам дивувався: був зовсім спокійний. Смутний та спокійний, не мордований такий, як попереду. Минув цей день, минув другий, третій, тиждень... Усе однаково: мара вже не приходить, на душі смуток, але й упокій...

"Ой братику! Невже ти мене простив?"

Так проминув місяць. Іван аж поздоровішав. Спав добре, усе як треба робив, тільки на Панаса й зглянути не міг. Нанявся в економію, щоб не бачити його. Нічого — й там можна жити, не турбує його.

Одного разу, наробившися та натомившися, спав добре. І враз почув, що його мов імпетом кинуло: ш-шморг!

Підвівся, сів і прислухавсь: ш-шморг! От зовсім як вірьовка по дереву шморгає, коли тягти її. Де це шморгає? Що це?

Почав прислухатися дужче — і зовсім виразно чув, як вірьовка знову: шморг!.. І не чуть... А тоді знов...

Невпокій обнімав його груди. Чого воно шморгає? Нащо? Адже він дуже добре знає, що так саме, точнісінько так шморгнула вірьовка тоді, там...

Он-он-он... він уже бачить: із темряви виступила бантина, а через неї перекинуто віжки... Шморг! Віжки потяглися вгору, а на кінці їх заколихалося щось довге, важке... Грицько...

І він колихався, перед їм у темряві з обвислими руками... Іван розумів, що це не Грицькові сіни, що це панська пекарня, що круг його люди сплять на полу, що тут нема бантини... А Грицько колихався на їй, тихо, мертво колихався, і Иван бачив його серед тямря-ви так добре, що добачав навіть ту смужку крові, що витекла йому з уст по бороді за комір.

Іван не скрикнув, не схопився. Він тільки трусивсь увесь і дививсь, як Грицько тихо хитався перед ним: ра-аз... ра-аз... ра-аз...

І зрозумів, що все знову вернулося...

З того часу міг спати тільки звечора. Після півночі шморгала по бантині вірьовка, і він прокидався. Лежав і дивився, а над їм колихався Грицько: ра-аз... ра-аз... ра-аз...

Він звівся нінащо. Ходив, як мара, блідий, з божевільними, неспокійними блискучими очима. Хоч удень йому тепер все ж було нічого... Вночі — щоночі, а вдень — ні. Тільки людей боявся, тікав од їх. Здавалося, що кожен знає, що кожен хоче його спитатися: "А що, і цієї ночі був у тебе Грицько?" І того питання він через щось боявсь іще дужче, ніж Грицька...

Молитися давно кинув. Тільки спершу силкувався. Та не молилося... Однак він зна, що бог не приймає душогубової молитви. А вже чув, що далі так не витримає.

Щось ізробить... Щось мусить ізробити...

Частина третя

Чому, кури, не піете?

Чому, люди, не чуєте?

Турки село звоювали,

Громадами людей гнали.

Народна пісня

І

СУМНА ХАТА

У той страшний день, як забрано Зінька, люди підняли Гаїнку непритомну з землі, понесли й положили на волосний рундук. Почали жінки бризкати їй в обличчя водою, аж поки вона очутилась. Розплющила очі, помалу підвелася. Не розуміла спершу, що з нею сталося, де вона й чого вона. Сиділа на ослоні, дивлячись померклими очима на людей, що круг неї стояли. Потроху притомність верталась до неї, і врешті вона згадала все. Глянула, озирнулась — ні коня з возом, ні Зінька вже не було. Устала мовчки й почала зіходити з рундука.

— Гаїнко, куди ти, стривай! — припинили були її жінки.

Але вона відхилила їх рукою й пішла сама собі швидко, хоч і хитаючись, додому. Не бачила нічого перед себе, тільки почувала, що їй треба швидше, швидше дійти до своєї хати. І дійшла таки, відчинила двері й стала на порозі. Стара мати глянула на неї та аж

перехрестилася: перед нею стояла не Гаїнка, а якась мара, бліда, страшна.

— Боже! Дочко, чого це ти?

Стара кинулась до неї, але вона мовчки злегенька відхилила її рукою, перейшла хату й сіла за стіл. Здивована мати, не розуміючи, що з нею сталося, підійшла знову:

— Доню, Гаїночко, скажи — що тобі?

— Нічого, мамо... Зінько в острозі...

— Як то в острозі? — вжахнулась стара.— Що це ти? Бог з тобою!

— Еге, в острозі... Люди сказали, що він убив Грицька, дак його до острогу забрано...

Вона говорила це рівним тихим голосом і так, мов це була звичайна річ і нітрохи не займала її зглибока. А очі божевільно-нерухомі втупила в одну якусь цятку і так сиділа, мов витесана з білого каменю.

Мати, почувши страшну новину, й сама спершу заніміла, а потім заголосила, затужила...

— Не голосіть, мамо,— тим самим рівним, байдужним голосом промовила Гаїнка,— я вже голосила: не пособилося,— забрали вони.

— Хто ж забрав, дочко?

— Люди... пани... Вони сказали, що він убив Грицька, та й забрала його до острогу.

— Та хто ж сказав? Де ж це видано, щоб на Зінька таку напрасну вигадувати? Ой, боже ж мій, боже! Ой, горечко нам, нещасливим!.. Одного сина забрали, занапастили та й другого тепер забирають!.. А що ж я, бездольна, при старощах моїх робитиму?..

І тяжке материне тужіння озвалося знову по хаті. Одна тужила, схиливши свою стару сиву голову на чорні, худі, порепані від тяжкої довгої праці руки, а друга сиділа кінець столу випроставшися, сиділа нерухомо, і очі її нерухомо дивилися в одну цятку...

А на світ насувала темрява. Зайшло сонце за обрієм, покинуло землю, і воля тепер була темряві обнімати покинуту своїми широкими чорними крилами. Останнє проміння зляканого світу тікало слідком за сонцем, а вона запановувала, а вона вступала скрізь, у кожну місцинку землі, покривала степ чорним накриттям, загортала в його ліс, ісповняла глибокі яри й долини.

І до їх у хату вона зайшла — по кутках чорною марою стала, стіни позапинала і сповнила всю хату, і обняла їх обох — і ту, що там на полу здригалась од ридання, і цю, що біля столу сиділа нерухома. Обняла тіло, поняла й душу...

— Мамо! — почувся серед темряви рівний голос.— Там темно...

— Де?

— В острозі... Там темно, нема світу...

Рівний голос замовк, а в другому кутку ще голосніше озвалося ридання...

Темна, хмарна ніч була на світі...

Прийшов ранок, похмурий, сірий, з косим холодним дощем. Він сіяв з набряклих гидких хмар, що понависали над землею і гнітили її своїм мертвим широким поглядом. Віконця в маленькій хаті плакали, великі краплі сліз раз у раз котилися по їх і зникали, щоб попустити місце новим...

Мати пішла до волості розпитувати про Зінька.

— А чого тобі, бабо, треба? — гукнув на неї Копаниця, побачивши її біля порога.

Вона сказала, чого їй треба, низенько та покірно кланяючись.

— Що ж, бабо, ми того нічого не знаємо,— відказував Копаниця, розлігшися в кріслі за зеленим столом.— Слідствуватель звелів одвезти його в острог — ми й одвезли, а більше нічого не знаємо.

— Та він же не винен!.. Та за що ж його забрано?..

— То не наше діло розбирати, чи він винен, чи ні, і ти нам голову цим не мороч. От ти кажеш, що ні, а слідствуватель говорить, що винен. То вже там суд розбере, що та як,— на те й суд.

— А коли ж той суд буде? — питалася бідолашна.

— І того я тобі не скажу. Як ісхоче сам суд, так і буде. Схоче завтра — буде й завтра, а схоче через два годи, то й через два. На те й суд.

— Та невже ж оце йому аж два годи сидіти?

— По десять год сидять,— не то по два. Як заробив, так хай і одвічає, а ти начальникам голови не клопочи, кажу тобі, своїми пустяками! Іди вже собі додому, бабо!

Мовчки пішла, до землі хилячись, безталанна мати. Другого ж дня вона занедужала. Стала горіти, все тіло болить. Лежала на полу, стогнучи, не здоліючи підвестися. А Гаїнка мов і не бачила того: сиділа, очі втупивши в одну цятку, і мовчала.

— Гаїночко, дай мені води!

Подала і знову сіла.

— Гаїнко, ти б затопила вже піч.

Слухняно внесла дров, затопила піч, стала й дивилась, як огонь перебігає по дереву.

— Гаїнко, а чого ти горшків не становиш?

Почала Гаїнка горшки приставляти — порожні.

— Ой, мені лихо та горе! — стогнала Параска.— Що мені тепер робити?

Саме на це вбігла в хату Катря Карпова:

— Що це ви, бабусю, хворі?

— Та тут я хвора, а тут таке лихо з Гаїнкою сталося! — почала розказувати стара.

Гаїнка чула все, що про неї казано, і мов і не чула, Катря загомоніла до неї:

— Гаїнко, що тобі, голубочко?

— Нічого.

— То ти журишся. Ти не журись так... Це все людська напрасна,— воно виявиться. Зінько вернеться.

Молодиця розважала подругу, а та слухала мовчки і нічого не чула. Катря, придивившись до її нерухомого погляду, аж ізлякалась.

"Оце лихо! — подумала собі.— Вона ж непритомна! Вона ж ні до якої роботи, а мати хвора".

Кинулась Катря до печі:

— Ось постривайте, я вам пособлю!

Поробила що треба, попристав ляла до вогню горщики.

— Спасибі тобі, дочко! — дякувала Параска.

— Гаїнко, дивись, щоб горшки не збігли! — наказаї ла Катря.— Я зараз вернуся.

Метнулася додому, розказала про все Карпові, забрала дитину та й знов до Сивашів. Поралась, аж поки наварила обідати, поприбирала все в хаті. Гаїнка сиділа й дивилась на те.

Другого дня, швиденько впоравшися дома, Катря знову прибігла.

"Погано, що Гаїнка так сидить усе з своїми думками,— міркувала Катря.— Хай щось робить,— воно думки розбиватиме".

І почала наказувати їй те або те робити. Та слухалась.

Два тижні, поки стара Параска була хвора, Катря щодня бігала до Сивашів поратися, зазирала і ввечері. Мати не могла їй іздякуватися.

— Спасибі тобі, дочко! Яка ти добра та гарна! Якби не ти, то щоб ми й робили, бідолашні? Дай тобі, боже, вік довгий та щасливий за твоя добрість!

— От, бабусю, що там такого, як я забіжу до вас на яку хвилиночку! Та мені цетце й в охотку — веселіше, як серед людей, а то все дома та дома! — відказувала Катря, хоч їй часом було дуже скрутно розриватися на дві хати, а веселощів у Сивашів було стільки, як на кладовищі.— Аби ви та Гаїнка швидше остербували — ото добре було б.

І вона клопоталась, бігала, пособляла, завсігди така щира й привітна, мовби коло своєї дитини. Не стало в Сивашів грошей — вона вирядила Васюту повезти в город та продати трохи хліба. За ті гроші покупили що треба, ще й у волость повіддавали оплатки.

Помочі добрі люди давали, жити було можна, та не могли вони дати помочі душі людській, не могли розважити її горя великого. Катря силкувалася розважати й матір, і Гаїнку. Матері мов легшало від тих розмов, а Гаїнка хоч і слухала, та, мабуть, нічого не розуміла.

Вона не плакала, не тужила, не нарікала. Вона мовчала. Робила все, що їй загадувано, і помалу звикла все робити як треба: поралась, шила, давала їсти,— так, мов і звичайно. Тільки вона ніколи не думала про те, що робить: воно робилося саме. Вставала вранці й думала: "Вже день". Друга думка: "Боже, який довгий... хоч би вечір!" Тоді бралася робити все, що їй наказувала Катря або мати. Скаже "порайся!" — порається, "ший!" — шиє. А як нема чого робити, сяде біля столу сама собі та й сидить випроставшися, і дивиться в якусь цятку. А в думках тільки одно: "Уже минає день, от уже вечір..." Приходив вечір, приходила ніч... Іноді вона спала, як утомлялася, іноді лежала безсонна всю ніч і дивилася в

темряву... Дивилась і думала: "От уже ніч почалася... яка довга!.. От уже минає... От уже ранок буде..."

А нащо їй та ніч, той ранок, той день,— не знала... Вона розуміла дуже добре, що Зінько в тюрмі, що його судитимуть, можуть у Сибір заслати... розуміла, що він не винен... Знала, що їм без нього жити не можна... Потім знала, що буває день і вдень треба поратись: скотині їсти давати, хату мести, води приносити, щии... потім приходить ніч, і тоді спати... ще треба їсти вдень... Все це робила... Все це треба робити... аж поки прийде той день... той суд...

Не ходила нікуди, не любила озиватися ні до кого. Мовчки обминала людей. З матір'ю жила так, що тільки відповідала на питання. Здавалася кам'яною.

Тяжка туга, мов хмара, налягла на Зінькову хату, сповнила її всю. Здавалося, що й стіни тут сумували, понуро— дивлячись не осяяними ясним світом вікнами. Туга визирала з кожного куточка, промовляла померклими жіночими очима, озивалась розбитим людським голосом. Дві пригнічені безмірним горем жінки ходили, як дві мари, ворушились, робили щось, іноді вдавались одна до однієї словами,— видко було, що живі. Але хто зазирав до цієї хати, тому здавалася вона труною...

Та й зазирало небагато. Спершу то бігали деякі кумасі цікаві: людям таке нещастя сталося, то треба ж подивитися, що вони та як вони після його... подивитися, щоб було що й людям розказати. Та Катря не вельми їх вітала, а дуже цікавого їм нічого не виявилось, то вони скоро й покинули бігати. Заходили Карпо а Васютою. Васюта хотів був раз своїми жартами смуток розвіяти, але в цій хаті його шуткування плачем озивалося і здалося всім і йому самому таким дивним, що він зараз же змовк. Одвідувала Гаїнку Ликера, її мати, але батько ні разу не зайшов. Часто зазирав дід Дорош. Гаїнка була його влюбленица здавна, і тепер її лихо було дуже тяжке дідові. Він дивився на неї, хитав головою, думав і казав:

— До знахаря треба, от що... Тільки доброго треба, щоб умів одшептати.

І почав умовляти Гаїнку поїхати в Чорновус до Гострогляда. Гаїнка спершу не зрозуміла, куди й чого їхати, а зрозумівши, відказала:

— Не хочу...

Умовляв-умовляв дід,— не пособилося. Мусив облишити.

Параска потроху оклигувала, та дуже помалу. Казала, що хоче піти в город до панів, щоб пустили її до Зінька, але не могла йти і дома ледве чапала по хаті.

А про Зінька не було чутки. Викликав слідчий на допит ще декого з диблян, вони приносили старі звістки, що Зінько все в острозі — дожидає суду.

Одного разу надвечір Гаїнка була в своєму садку, аж над самою річкою,— пішла витягти діжку, що там замокала. Ще не дійшла до річки, почула, що хтось іде. Озирнулася й побачила Микиту Тонконоженка. Став перед нею, сміючися:

— Здорова, Гаїнко!

Ледве вимовила: "Здоров",— і хотіла йти далі, обминувши його. Але він припинив її:

— Ай давно я тебе не бачив, Гаїнко! А хотілося бачити! Ех, та й молодичка з тебе — первий сорт! Што хароша, то хароша,— вот только плохо, што паблєдла трошки. Ну, не біда,— вот прайдьоть!.. А я за тобою скучив, вот чесноє слово — скучив!

Вона слухала мовчки, мало розуміючи його слова. А він думав, що їй хочеться слухати, і провадив своє далі:

— Не павєриш? Так скучив, що аж!.. Я про тебе завсігда думаю... потому што такої молодички у нас — ну, просто нема-нєту, та й годі всьо! Ех, знаїш шо, Гаїнко! Ти хароша, та й я не поганий,— давай любов завидьом!

Він обхопив її за стан і хотів поцілувати. Вона вдарила його ліктем у груди, аж він одхилився, вихопилася з рук і в одну мить вискочила на гору. Перелинула садком аж до хати, тоді озирнулася — чи не женеться.

— А що ж, дочко, де діжечка? — спиталася мати, виходячи.

— Там... Я не взяла...— відказала Гаїнка, тремтячи. Мати хотіла була спитатися, чому не взяла, та як глянула на її обличчя, то побачила, що краще її вже не посилати. Пішла сама.

Всю ніч Гаїнка не спала. Трусила пропасниця так, що аж зуби цокотіли. А далі голову мов полум'ям обняло. Блудила словами, кричала щось несамовите — про Микиту... про Зінька... голосила... проклинала чи себе, чи когось... Тільки перед світом заснула твердим сном і спала аж до обід. Мати не будила її. Прокинулась, підвелась...

— Це вже день, мамо?

— День, дочко.

— Це я так довго спала?

— Аби на здоровля, то спи, дочко.

— Ні, я встану.

— Добре! Ось зараз обідати будемо! — казала мати, радіючи, що Гаїнка сама озвалася й розмовляє,— це було вперше від того дня.

— Ні, я не обідатиму,— відказала Гаїнка,— мені треба до Зінька йти.

— Як то — до Зінька? — спитала мати та аж похолола: їй здалося, що Гаїнка ще й досі блудить словами.— Що це ти кажеш, дочко? Як це ти підеш до Зінька?

— Я піду, я хочу його побачити.

— Та як же ти його побачиш? Ти ж не знаєш, куди й доступитися.

— Я, мамо, піду в город. Прийду до острогу, а як там доступитися, то вже знатиму. Я хочу його бачити, хочу знати — що йому, як йому.

Мати заплакала. Вона вже бачила, що Гаїнка не блудить словами, а говорить як треба.

— Піди, доню, піди, моя дитино! Ти молода,— ти доступишся. Тільки не ходи сьогодні,— ти ще хвора. Іди завтра.

— Піду сьогодні.

— Пізно вже: поки в город дійдеш, та те, та се, то й смеркне. Треба йти зранку.

Мусила послухати Гаїнка. Але не спала всю ніч,— так обняли думки та той невпокій, теє поривання, щоб швидше, швидше йти до нього, побачити, одвідати!..

"Боже мій! Що ж я наробила? — думала вона.— Чого ж я досі не пішла! Та чи я скам'яніла, чи я заніміла, що сиділа дома? Моє сонечко там поневіряється, а я з місця не рухнуся!.."

Вона не розуміла, як це так сталося, що аж до вчорашнього вечора справді мов кам'яна була. Тільки вже як отой гидкий зачепив її — вона вся стрепенулася, душа мов огнем зайнялася. Пекло її, мордувало всю ніч... І тепер пече!.. Ой боже! Яка довга ця ніч! Хоч би швидше, швидше ранок!

Ще й не розвиднілось, а вона вже схопилась.

— Уже йдеш, дочко?

— Іду, мамо.

Засвітили. Вона вбиралась, поспішаючися.

— Ти поснідай, дочко!

— Не хочу, мамо,— в душу не йде.

— Дак візьми в город,— уже ж там увесь день будеш, то схочеться їсти.

Таки примусила взяти харчу трохи, ще й три карбованці грошей.

— Може, дозволять Зінькові дати... Та й так, гляди, комусь давати доведеться, бо вже без того не обійдешся.

Перехрестилася Гаїнка, вдарила поклон перед образами та й пішла. Мати хотіла випровадити її аж за царину,— не звеліла, сама побігла, бо самій лишитися хотілося.

Пішла вулицею. Довгі перії хат простягалися далеко і зникали в темряві. Хати ще спали, понасувавши на голови великі покрівлі. Стіни ледве білілися з-під кудлатих острішків, мов обличчя з-під великих брів, що звисали вниз на заплющені очі. І враз одна хата блимнула тими очима, розплющила їх, і дві смуги світу лягли впоперек улиці перед Гаїнкою. Трохи згодом тьмяно, мов позіхаючи зо сну, глянула на вулицю друга хата, далі третя... Поки одні ще дрімали в останньому досвітньому сні, інші прокидалися вже, і кожна перегороджувала вулицю пасмами світла. Гаїнка переходила ясні смуги, поспішаючись, то вступаючи в сяєво, то пірнаючи знову в темряву, і темрява здавалася тоді ще гіршою, мов безнадійність після променя боязкої надії. По дворах скрипіли двері, ворота, де-не-де зачорніли вже людські постаті. Село розбуркувалося, а Гаїнці хотілося бути від його далі, далі, аж там, у городі, куди вела її непевна надія, то оживаючи, то згасаючи в душі.

Нарешті вона перебігла останню світляну смугу і зовсім пірнула в темряву. Чи скоро ж світатиме? Глянула на небо: хмар не було,— клалося на годину.

Ішла в темряві, добре знаючи дорогу. Перейшовши, мабуть, з верству за село, побачила, що перед нею починає сіріти своїми курними колодовбинами шлях. Праворуч, на темному просторі, виразно зазначилася чорна купа великого лісу, а просто неї в полі — високе самотнє дерево.

"Це той дуб над ярком",— подумала Гаїнка і йшла, дивлячись на його, як він усе більше та більше визначався, а темний простір ставав усе менше та менше чорним. Ще згодом — і якийсь сіро-сріблястий світ мов почав наливатися в темряву, і темрява, мішаючися з їм, ставала з чорної попелястою, з попелястої білою. Уже добре видко стало траву над дорогою — всю в сріблястих непрозорих перлах; праворуч попід лісом клубками котився, сходився й розходився білий туман; дихати було мокро; похолоднішало. Гаїнка пішла швидше, щоб нагрітися.

Незабаром червона смужка зазначилася ліворуч над польовим обрієм. Ще трохи — і червоне проміння сипнуло, бризнуло по небу. Туман під лісом заколихався дужче, заклуботався й почав розходитись, бліднути й зникати. Сріблясті перла на траві замигтіли ясно-червоним, синім, зеленим, золотим... тремтячи й граючи кольорами...

Гаїнка вже була далеко, йшла швидко, моторно, і мов якась нова снага, нова міць уступала в неї,— мов не йшла вона, а самі ноги її несли. Вона піде, вона побачить його — цієї думки було їй поки досить. Що там далі буде — вона не знала. Тільки здавалось їй чомусь, що далі буде щось любе, ясне — таке, як ця роса мигтюча, як те сонечко праведне тепле, що підби-, ається вгору, гріє й світить. А лихо, а горе — воно, як той туман, перед сонечком розвіється...

Пізнього снідання була вже в городі. Не знала навіть, де острог,— мусила й про те питатися. Попиталася в якогось міщанина.

— Острог? — поглянув на неї, дивуючись, і додав:—А хіба ти туди хочеш?

— Я... ні... я...

— А чого ж тобі туди треба?

— Я... мені... треба мені...

Міщанин придивлявся до неї пильніше.

— Ну? — питавсь.

А вона стояла мовчки, почервонівши, не зважуючися сказати, чого їй туди треба.

— Дак ти, бачу, за таким ділом, що й сказати не можна! — промовив міщанин.— Ну, дак питайся ж кого іншого, коли так.

Повернувся та й пішов, промовивши крізь зуби: "Еч захвойданки бісові!"

Гаїнка подалася далі. Побачила на вулиці солдата-поліціянта з шаблею.

"Попитаю цього,— подумала.— Уже ж він знає, то, може, скаже".

Підійшла й попитала несміливо, ще й уклонилась:

— Скажіть, спасибі вам, дядьку, де острог? Поліціянт оглянув її добре.

— А тобі нащо?

— Чоловік мій там сидить...— промовила тремтячим голосом Гаїнка, бачивши, що треба признатися.

— Чоловік?.. Гм... а чого ж він там сидить?

— Ні за що...

— Авжеж, ні за що!.. Знаємо вас таких! Обікрав або вбив — та й ні за що! Шахраї прокляті!

Поліціянт лаявся, бо був гнівний (від старших йому сьогодні добре впало), а з гніву вкинув зайву чарчину, а надто хотів повеличатися перед селючкою, щоб вона не подумала, що й він з такого ж села, як і вона.

— Падлюки!.. Злодії! Путящому чоловікові спокою через вас нема!.. Валасаються!.. Чого стала? Марш! Щоб тебе тут зараз не було. Шарлатани! Шалапути!

Перелякана Гаїнка далеко вже відбігла, а він усе не вгавав.

"Боже мій! — думала собі.— Що ж це мені робити? Да тут такі люди, що я не допитаюся!.. Ой ні, треба допитатися!.. Питатиму, аж поки таки довідаюсь. Попитаю ще панів".

Назустріч біг якийсь панок із ціпочком у руках. Озвалася до його, але він і не спинився навіть. Вона пішла помалу вулицею, вдивляючись в обличчя: котре не таке страшне буде? Незабаром побачила якусь невелику дівчину в темній сукні, з книжками в руках.

— Здорові були, панночко!

Білявенька панночка, дивуючись, глянула на неї своїми ясними очима. Очі були ласкаві, і Гаїнка недаремне оповідала перед ними про свою пригоду. Панночка так добре розказала їй, куди йти, що вона враз утрапила простісінько до острогу.

Високі товсті мури оградою, а за їми здорова біла кам'яниця. Гаїнку аж холодом пройняло, як вона на них глянула.

— Отут моє серденько гине, як квіточка в льоху попідземному!..

Перед великою залізною брамою стояв солдат. Підійшла до його, вклонилася:

— Здорові були!

Поглянув на неї повагом, не озвавсь і одвернувсь мовчки.

— Я до вашої милості... Солдат мов не бачив її.

— Тут мій чоловік у тюрмі сидить...

Він не слухав. Вона витягла семигривеника, положила йому в руку.

Він подивився на його, повагом заховав у киціеню, тоді повернувсь до неї й промовив:

— Ну?

— Адже це острог?

— Ну?

— Тут мій чоловік сидить... Зінько Сиваш...

— Ну?

— Пустіть мене побачити його!

— Гм... Дурна баба!.. Проходь далі, тут так не пускають.— І одвернувся.

— А як же тут пускають? Скажіть, спасибі вам!

Але солдат знову не чув. Гаїнка ще витягла срібну грошинку. Заховавши й цю, він повернувся:

— Твого... Зінька, чи як там його? Судили вже чи ні?

— Ні...

— Ну, дак треба бумагу від слідствувателя,— тоді й пустять.

— А може б, ви мене й так пустили? Та я б за вас бога молила!..

— Дурна баба! Кажуть тобі: принеси бумагу від слідствувателя, тоді й пустять... А тепер — марш собі, не стій тут, не можна!..

— Да де ж слідствуватель живе хоч би мені знати!..

— Не моє діло!.. Геть ізвідси, бо не можна!.. Геть, кажу тобі!..

Гримнув так, що Гаїнка аж відбігла злякана. Ішла вулицею й думала: "Коли б послав мені бог ізнову таку панночку, щоб вона мені розказала, де той слідствуватель живе!"

Одначе цього разу пощастило їй дужче: зараз же якийсь добрий пан і розказав їй. Трохи зблукалась, а таки знайшла. На рундуку сидять люди, дожидаються. Підійшла, поздоровкалась. Почали люди розпитувати, чого прийшла,— вона їм розказала...

— Буде тут вибігати такий писарчук, викликати нас... кого, значить, слідствуватель кличе, дак він того викликає... дак ти йому й скажи про себе. А поки посидь.

Вона сіла. Незабаром вибіг і писарчук:

— Сидір Харченко!

Один чоловік устав і пішов усередину, а Гаїнка вдалася до писарчука:

— До вашої милості...

— Чого тобі?

— Мені чоловіка побачити.

— Якого чоловіка?

— Мого... Зінька Сиваша... він у острозі... .— А! ну, добре... посидь тут, підожди!.. Вона сіла ждати. Довго ждала....У же всі люди перейшли, тільки двоє зосталося, уже й сонце підбилося вгору та й униз почало сідати,— вона все дожидала. Питала й писарчука, як вибігав, але все одно від його чула:

— Підожди!..

— Знаєш що, молодице? — сказав один чоловік.— Я вже бачу, що з твого діла нічого не буде: оце нас покличуть, а тоді писарчук вибіжить та й скаже: приходь завтра,— слідствувателеві ніколи сьогодні!

— Ой боже мій! — злякалась Гаїнка.— А що я робитиму? Мені ж треба сьогодні!

— Та що робити? Півкарбованця вкинь йому в руку, то й скаже слідствувателеві про тебе, дак той і покличе. А то й три дні ходитимеш, то нічого не буде.

Гаїнка послухалась і вкинула півкарбованця в руку... Її покликано до слідчого.

— Що тобі?

Вона низько-низько вклонилася:

— Паночку, чоловіка хочу побачити. Зінька Сиваша... пустіть!..

— Не можна його бачити. Вона так і похолола.

— Не можна бачити,— сказав слідчий,— бо він дуже впертий, ніяк не признается.

— Та як же йому признаватися, пане? Він же не винен!..

— Розказуй там! Знаю я таких не винних! Накоїв лиха та й не признається; хай признається, тоді й пускатиму до його родичів. А тепер — ніякі

— Паночку! Змилосердіться!.. Помилуйте!..

— І не проси, й не кажи!.. Іди собі!.. Слідчий повернувся та й пішов з хати...

Пізно ввечері вернулася додому Гаїнка. Увійшла в хату, не роздягаючись сіла біля столу та й похилилась на його.

— Дочко! Дочко! Що тобі? — злякалася мати.— Що тобі сталося? Чи ти бачила Зінька?

— Не пустили, мамо... кажуть: не признається... Як признається, що він вбив Грицька, тоді пустять...

— А бодай же й вони самі, і їх діти такої ласки від людей зазнали!...

А Гаїнка тільки стогнала...

Поки отаке робилося в Сивашевій хаті, Остап усе щось думав. Була в його одного разу така з Терешком Тонконоженком розмова:

— А що, Остапе, чути за твого зятя?

— Та той такий мій зять, що хоч би його в мене й зовсім не було.

— Ну, одначе, що ж саме за його чути?

— Да така чутка, що вже й не вернеться.

— Ну, таке діло... А що ж тоді твоя дочка? Адже вдовою буде...

— А буде...

— Знаєш що, Остапе, я тобі скажу? Що, якби нам сватами бути?

Остап глянув на Терешка.

— Як то?

— Да так: Гаїнка твоя вдовою буде, а в мене Микита такий, що давно вже треба б оженити його та приставити до хазяйства. Бо бачу, що поки не оженю, то з його пуття не буде. А надто — це вже я знаю,— що він до Гаїнки прихильний... От би тоді вдвох діла робили!..

Остап подумав...

— Треба підождати суду.

— А заведено! Дак виходить — так?

— Нехай буде й так.

— Чудесна штука буде! Оцього тільки боюсь: що, як вона та схоче за їм слідком іти?

— Ну, то дурниця! — відказав Остап.— Я не попущу.

— А як же ти не попустиш, коли вона піде до тих судейських та й сама скаже?

— Гляди, що й зробить, бо так любить канальська молодиця того свого мудрагеля, що біда. Ну, та дарма! Я цьому лихові запобіжу. Візьму її жити до себе та й не пускатиму нікуди.

— І пречудесна штука!.. Глядіть же, свате, нехай ваше слово кріпке буде!

— Буде, свате, кріпке.

— А свасі... поки нічого не кажіть... А то знаєте — жінота ця... Якби не попсували справи...

— Гаразд!

І нові свати розійшлися, раді з самих себе. Другого дня після того, як Гаїнка ходила в город, Остап увійшов у хату до Сивашів.

— Здорові! З вівторком!

— Здорові, свате! — відказала Параска, а Гаїнка ледве озвалася, сидячи на полу.

— Що це ти, Гаїнко, хвора, чи що?

— Таке вже наше здоровля! — відказала за неї стара.— Он учора ходила в город, хотіла побачити Зінька, дак не пущено... Сідайте-бо в нас! .

— Не пущено, кажете? Гм... Ні, я не сідатиму, бо на часинку зайшов. Дак чому ж не пущено?

— Кажуть ті іроди, що як признається, що Грицька вбив, дак тоді пустять.

— Гм... так... А я по тебе, Гаїнко, прийшов: іди до нас,— мати тебе кличе.

— Не піду я тепер.

— Іди, бо дуже треба! — Узяв за руку та й звів з полу, як малу дитину.— Убирайсь!

— Та, може б, ви її, свате, тепер не займали? — прохала Параска.

— Не можна... Треба дуже. Ну, вже убралась? Ходім!.. Бувайте здорові! — Він повів її з хати за руку.

II

У ТЮРМІ

Маленькі віконця темряві з залізними гратами, попускані в товстелезних мурах. За тими гратами блакитне небо мусить бути, але його звідсіля не видко: просто віконець другі такі ж само товсті й понурі мури. Навіть сонячний промінь мов боїться тих грат і зазирає сюди на одну тільки часиночку — тоді, як сонце вже високо-високо підіб'ється вгору. Тоді золотий його парус упаде поміж двома мурами, несміливо зазирне крізь грати, ледве всміхнеться до тих блідих облич і, злякавшись, тікає швидше назад із цієї темниці — туди, серед безмежні простори блакитно-осяйного вільного неба.

Тут не небо, тут низька, запилена, задимлена, чорна стеля, тут — брудні від усякої гидоти, важкі вогкі стіни, а в їх маленькі дірочки з гратками. А в тій кам'яній труні сірі постаті з сірими, без сонця поблідлими обличчями. Які лежать на великому гуртовому полу серед

брудного лахміття, які сидять там, гуляючи в карти, які сновигають без ніякої мети по кутках.

Це — злочинці. Серед них Зінько. Якби йому хто сказав коли давніше, що він буде тут,— яким би він брехуном його назвав! А от же сталося.

Тепер він спокійніший, тихший, але перші дні... йому навіть згадувати їх страшно. Ці зв'язані руки, ця ганьба перед усією громадою... Гаїнка... погляд її божевільно-безнадійний... руки до його простягає... Потім тяганина по поліціях... і нарешті — ця темниця.

До блакитного неба безкрайого, до зеленого поля широкого, до лісів холодкуватих, до садків квітучих, запашних він ізвик, а тепер тільки мури, товсті, холодні, тільки грати залізні, тільки тяжкий сморід гнилої тюрми!..

А люди... Боже!..

Он той високий, з здоровенними дужими руками, з великою чорною бородою,— він же двох людей убив, щоб пограбувати їх!.. Цей білявий парубок, з маленькими ще вусами, задавив свою дитину від дівчини... Цей он підпалив село... Отой дід старий, п'яним бувши, пробив своєму сусіді колякою голову, що той і вмер... Цей знову щось страшне зробив... І так кожен...

І він, Зінько, серед їх, не винний, а ніхто йому навіть і віри не йме, що він не винен, тільки сміються з його... І його дожидає така ж кара, як і їх... За що? Де ж та правда, коли можна карати чоловіка за ніщо? Коли однаково терпітиме і отой чорний, що сміючись розказує, як він сокирою розрубав голову, і він, Зінько, що хотів тільки одного: щоб людям було краще, хотів добра людям!.. Без ніякого доводу його обвинувачено в страшному злочинстві, зганьблено, закинуто в тюрму, судитимуть і каратимуть його!.. Нащо ж тоді весь цей лад на світі, весь цей порядок,

коли через його можна карати, мордувати невинних? Адже Зінько знає, що не з самим їм так бувало,— він про це і чув, і читав. А коли так, то навіщо людям ці всі суди, ці всі начальники? Чи не краще було б, якби цього нічого не заводити, якби люди самі собі жили, громадою лад і суд давали?

Громадою! А яка ж і громада, як не така не? Чи вона ж його, неповинного, оборонила? Ба ні, хіба ще глибше втоптала в це багно!.. Чи вона по правді громадським справам лад давала? Ба ні; Дениси, Рябченки, Сучки — от кому серед неї вільно й ласо живеться, а чоловікові чесному та вбогому — ні!..

Нема й у громади правди! А де ж? Де? Може, не серед людей, може, в бога? Так усі кажуть... Але ж. бог бачить, як у громаді неправедні люди, глитаї панують,— чого ж їх не зупинено? Адже Зінько невинний.— чом же цього не виявлено? Чом?

І страшні думки вставали в Зіньковій голові... Він жахався їх, він прогонив їх од себе, а вони обнімали його все дужче й дужче, а вони пекли його, палили, що аж розум йому туманів, що аж обморок його брав.

Нема правди в світі, а коли вона часом де й озветься, то там їй рота затуляють, там її згнічують, затоптують, винищують.

І н і х т о не зробив так, щоб вона подужала. А тим часом є ж така сила, що могла б це вчинити? Чи і в тієї сили правди нема? Чи тієї сили нема? Дак навіщо ж тоді і люди живуть, родяться, сміються й плачуть, борються і вмирають? Навіщо?

Відповіді не було, а голова розскакувалась од божевільних думок.

Не знати, що сталось би з їм через ці думки, якби їх не розбивали на який час оті допити в слідчого, де він повинен був боронитися, та життя з людьми, з якими мусив пробувати в одній хаті. Найбільш оці люди...

Він спершу й боявся їх, і гидував ними. Вони здавалися йому людьми одмінними від його самого, цілком одмінними, бо це були злочинці, лиходії. Йому здавалося, що звичайні люди — то по один бік, а злочинці — то по другий; що в звичайних людей усе так, як і треба в людей, а в злочинців усе інакше: і правда в їх не така, і хочуть вони не того, що всі люди та й уся в їх душа не така, а гірша — лиха, темна, ворожа. З такими думками прийшов Зінько до тюрми, а як побачив ці обличчя, позначені острожною неволею, а часом і гріхом, як уздрів ту одежу, завсігди йому страшну, то мов іще виразніше почув, що ці люди — зовсім не те, що він, і не можуть бути тим. Кров у їх на руках, кров і на душі. ї були вони йому страшні. А ще гірші сталися після однієї події. Ото тільки вкинуто його в цю півтем-ну кам'яну яму, ще не встиг він добре й розглянутись, а вже його звідусіль оточено. Роздивлялися на його зацікавлені, розпитувалися, як звуть, звідки, за що потрапив сюди.

— За ніщо потрапив,— од казав Зінько.— Хтось убив чоловіка, а мене винного зроблено.

— Овва! А ти хіба його не вбивав?

— Якби я його вбивав, то не казав би, що не винен! — одмовив палко Зінько.

— Ф'ю-ф'ю! — засвистів чорний рештант.— Кожен, братику, перед слідствувателем каже, що він не винен, бо нікому не хочеться на Сибір мандрувати, а тут інша річ. Ми це діло добре знаємо — нас не одуриш.

— Я й не думаю вас дурити.

— От штукар! — сказав той-таки рештант із великою чорною бородою.— Я аж двом сокирою голови розколов, та й то не ховаюся, а він одного придавив, та вже злякався. Ха-ха-ха!

Чорний рештант зареготав, за ним іще дехто. Зінько сидів то червоний, то білий як крейда. Він бачив, що'не впевнить цих людей, що даремні будуть усі його слова: звикши самі брехати й ховатися з своїми ще не викритими злочинствами, вони й іншому не йняли віри. 0Зінько замовк, але всі ці люди стали тепер йому Такі огидні!..

Він жив серед їх тихо, ні з ким не сварився, та ні з ким і не ладнав. Щоправда, вони його не займали. Вій з того був радий вельми, сидів собі в темному куточку та думав свої тяжкі думки... А рештанти жили своїм життям: гуляли в карти і часто за їх лаялись, а то й бились, оповідали один одному про свої пригоди, добували десь тютюну і горілки і часом бували п'яні. Якось трапилося, що один рештант програв другому півкварти. Добули її й постановили випити гуртом — усім тим, що гуляли того разу в карти. Серед них був і Онисько — той молоденький білявий хлопець з сірими очима, що задавив дитину. Випивши дві чарки, він трохи сп'янів і сидів похнюпившись, спустивши вниз руки.

— Чого розманіжився? — штовхнув його рештант, що сидів біля його. — Ех, ти! Пити не вмієш... Уже й п'яний!

— Я не п'яний...— озвався якимсь плачучим голосом парубок.

— Ну, а чого ж ти розквасив губи?

— Сумно...— відказав тим самим голосом парубок.

— Сумно! Ха-ха-ха! — зареготалися п'яні рештанти.— До мами схотів? Чуєш?

І вони почали його смикати, штовхати...

— Одчепіться!.. Душа моя не терпить... Ой, важко мені!.. Ой, тяжко!..

Він обхопив себе руками за голову і хитав нею, приказуючи:

— Ой, горечко ж мені!.. Ой, лишенько моє!.. Ой, що ж мені робити?.. А воно ж озивається!.. А воно ж озивається!...

— Що озивається, ти, рюмсало?

— Воно... як янголяточко... А я ж його задавив... А я ж... Ой боже!..

— Дак нащо ж ти його давив, слинявий? Коли вже нарядили з дівкою дитину, дак і нехай буде дитина, а то ще давити! — казав той палій, що підпалив село.

— Та хіба ж я хотів?.. Та я ж і не думав того робити... та я ж...— Парубок уже плутав, хлипаючи.

— Та чом же ти її не взяв? — питав палій. Парубок ще раз хлипнув, помовчав, а тоді відказав:

— Я б її узяв... Коли ж вона наймичка, та така вбога, що в їх не хата, а хлів... а мій батько багатир на все село. Каже мені: "І в голову собі того не клади, щоб Химку сватати. Ніколи того не буде!" А мій батько такий, що як що сказав, то так уже й є. Я й знав, що батько не дозволить сватати, а все ходив... усе ходив... бо так і порива... Ну, а то раз я на баштані був... баштан стеріг... Прибігає вона до мене: "Ой Ониську, прийшла по мене смерть!" —"Чого ти?" —"Утекла з дому, бо там мене вб'ють, як побачать". А в неї батько такий лютий, що як розпалиться, то и чоловіка вб’є, а мачуха ще його й піддрочує... Ну, там у курені й народилася дитинка... Взяла його Химка, положила до себе на коліна, загорнула в попередник. Лежить воно, пхикає, пищить з холоду, а ми над ним плачемо. Знаємо обоє, що не можна Химці з їм додому прийти. "Я,— каже вона,— піду в город".—"Як же ти підеш туди без пашпорта?

Та й хто ж тебе візьме з дитиною?" Як почала ж вона тужити, як почала!.. Дак у мене так серце й крається!.. А далі як почала мене клясти!.. І жаль мені її, і вже чую, що й мене за серце вхопило. "Цить,— кажу,— не клени! Хіба мені самому легко?" А вона: "Та ти ж устав та й пішов, та взяв собі другу, та й житимеш із нею вік свій у добрі та, в щасті!.. А я ж піду попідтинню!.. Та мені ж через його тільки з мосту та в воду!.. Та бодай би тобі сонце праведне не світило, як ти мене занапастив!.. Я тебе просила, я тебе благала, щоб ти пожалів мене!.. А ти ж не послухав!.. Тепер бери його та роби з їм що хочеш!.." Та взяла тую дитинку та й положила мені на коліна, а сама все своє!.. Ухопило мене за серце, обняло мене огнем,— як ухоплю я ту дитину, як струсону нею: "Через тебе,— кажу,— прокляте, все це сталося!" Та й кинув його до неї знов... А воно... бідненьке... і не... писнуло... і притихло... Сидимо, мовчимо вже, а воно лежить... І не ворухнеться... Химка до його: "Ой боже ж! Дитина нежива!.." Та тоді знов у плач!.. Це ж як я його струсонув, то і дух із його витрусив. Сидимо над їм та тужимо. Тужили-тужили — трохи не до світу... а тоді... закопали його... От так... От і все...

— Ну, а як же довідались?

— Собаки вигребли та й витягли... Ой боже мій!.. Боже мій... оце спати ляжу, а воно мов коло мене тут пищить!.. пищить!..

І парубок ізнову почав хлипати, а його великі сірі очі зайшлися сльозами. Рештанти всі притихли, не озивалися. Враз чорний гукнув сердито:

— Чортбатьказна-що! Слухають того плаксія!.. "Писціть! писціть!.." Плюньте ви на його!.. Допиваймо, що є!

І, покинувши парубка, взялися знову до горілки. Але з того часу чорний і просвітку не давав Ониськові. Тільки зуздрів, що той сів собі в куточок або просто замовк, нічого не говорить,— зараз починав:

— А що? Вже пищить? Га? Пищить?

У безщасного від того нагадування все обличчя якось бгалося, стискалося в один вираз страшної пекучої муки, сірі очі туманіли... А чорний, незважаючи на те, знущався:

— Придави його дужче, щоб не пищало! Онисько стискав зуби та аж вився з болю. Дехто з рештантів іноді казав:

— Та ну-бо, годі! Чого ти причепився до його?

Здебільшого ж не зважали на те. Чорного всі боялися.

Одного разу, під час такого мордування, Зінько вже не стерпів більше. Він підійшов до чорного і промовив тремтячим голосом:

— Не кажи йому цього!

— А тобі яке діло? Ти що за пан? — визвірився той.

— Таке мені діло, що ти його мучиш. От же не муч!..

— Чи ба, який милостивий! — зареготався чорний.— Плювать мені на тебе! Хочу казати й казатиму!

— Ні, не казатимеш!..— Зінько почував, що голову в нього мов огнем обнімає.

— А що ж ти мені зробиш, як казатиму? — глузливо питав чорний.

— Зроблю, що тобі заціпить!

— А поки те буде, дак я з твоєї морди зроблю настоящего патрета! Бачиш? — І він пхнув йому під ніс свого здоровенного кулака.— Нюхай!

Рештанти притихли, всі обличчя повернули до Зінька й до чорного. Цей був такий здоровий, що Зінько здавався перед ним трохи не хлопчиком. Видко було вже й зараз, хто подужає, коли прийде до бійки.

— Геть з кулаком! — промовив Зінько голосом, що дзвенів і тремтів, як струна.

— Нюхай! — І чорний штовхнув йому кулаком у зуби.

Ще одна мить, і Зінько відштовхнув би від себе нахабного, і тоді мусила б початися бійка. Але враз чиясь дужа рука дала такого штурханця чорному, що той аж поточився й одскочив набік. Перед їм стояв палій.

— Ти чого штовхаєшся? — крикнув чорний, кидаючись до його з кулаками. Але ще не встиг і вдарити до дуття, а вже сам здобувся такого стусана по вуху, що голова його відразу схитнулася набік і сам він, пото-чившися, за малим не впав на піл. Розлютований, скаженіючи, ухопив він важку кавратку, що нею рештанти пили воду, і кинувся знову до палія. Але ту ж мить кілька рештантів вчепилось за його ззаду, не пускаючи.

— Пустіть мене! Пустіть!..— пручався він у їх в руках.— Пустіть, я йому голову розвалю!.. Гетьте!..

— Ану, розвали! — казав палій, стоячи зважливо І ладен щохвилини збити знову чорного додолу, хоч і сам був блідий як крейда.— Або я тобі твою пельку заткну, щоб ти більше не в'яз до хлопця.

Тим часом рештанти відняли в чорного кавратку і, хоч він пручався, одвели його й посадили геть далі в кутку. Помалу все затихло.

Чорний з того часу зненавидів і Зінька, і хлопця, і палія, але не займав уже нікого: почував, що там більша сила. А Зінько того ж вечора розговорився з палієм, і той по щирості розказав йому про свою пригоду. Вона не здалася Зінькові дивною і була дуже проста.

Давидові (так його звали) було тільки дев'ять років, як його батько вмер, а за їм незабаром і мати. їх було тільки двоє — брат та сестра, — обох їх громадські опекуни пороздавали по наймах. У батьківську хату Пустили якогось чоловіка, а землю віддали другому. Як парубок, вирісши, схотів оженитися і домагався свого добра, то міг вернути собі самі голі, пооблупувані стіни батькової хати. Уся худоба десь розтеклася, а той чоловік, що колись узяв його землю, тепер її не віддавав. Почалися позви, судова тяганина. Давидів кривдник напував сільських суддів горілкою, давав де треба хабарів, і тії судді скрутили всю справу. Позивався-позивався Давид та, зневірившися зовсім, що зможе вернути своє добро, вилаяв старшину й суддів; старшина кинувся його бити, а Давид, обороняючися, вдарив його. За це він одсидів з рік у тюрмі. Вийшовши з неї, не вернувся додому, блукав по заробітках, аж поки одного разу сталося так, що йому не вислано з волості пашпорта. Яко безпашпортного, його "по етапу" одведено додому й приведено туди рештантом. Виявилося, що в волості старшина (давній ворог Давидів) удвох із писарем завели такі порядки, що хто не пришле їм трьох карбованців хабара, дак тому не посилають пашпорта. А що Давид тих трьох карбованців не прислав, то за те мусив проходитися додому. Він знову вилаяв старшину, а той його знову побив і замкнув до холодної. Втікши з неї вночі, Давид підпалив старшину, а за їм згоріло й іще багато хат...

— Тепер я пропав навіки! — казав Давид.— Зашлють на Сибір, та й годі,— запакують! Якби тепер, то я б уже його й не палив — нехай йому лихо! А тоді дак так мене за серце вхопило, що й не тямив нічого. Бачу, як за старшиною ще людські хати займаються, та й не жалко мені їх, аж радію: так вам і треба — думаю собі,— попускаєте кривдити людей отаким глитаям — от же маєте!.. Таке запекле серце тоді було. А тепер' жалко... Як ізгадаю, скількох людей і хати, й худоби позбавляв, то так

стане погано, що аж... Віриш, іноді вночі як здумаю, дак хоч по-вовчому вий, та й годі!..

Давидові Зінько розказав усю пригоду з собою — досі він нікому її не оповідав. Цей йому віри поняв одразу:

— Дак це виходить, що й з тобою таке зроблено, як зо мною! — сказав він.

Від його довідалися про Зінькову справу й парубок Онисько, а тоді й дід Клочко — отой, що голову сусіді пробив. Цей теж ускочив у лихо так, що й не схаменувся: напившися п'яний, та й хекнув колякою по голові. Тепер він усе зітхав та молився вночі. За їми незабаром і всі рештанти знали про Зінька. Більша частина йняла йому віри, інші мовчали. Чорний лютував, але не зачіпав. За Зінька зараз би оступилися і Давид, і Онисько, і Клочко, може, й іще хто.

Міркуючи Зінько тепер про свої товариші темничні, трохи інакше уже гадав про їх. Тепер ці люди здавалися йому не так уже лихими, а більше нещасливими. Бо й справді ж! Ну, хоч оцей Онисько: і сам не хотів того, а зробив. Якби він не був такий роздратований та трохи зручніше вхопив тую бідолашну дитину, то й, не було б нічого. Таке, як з Ониськом, то з усяким може трапитися, а ще більше може трапитися таке, як з дідом Клочком. Хіба мало по селах напиваються п'яними та й б'ються, та ще й як! Поб'ються та й живі зостаються, а цьому трапилось так, що вдарив незручно — і вбив чоловіка. Хто п'є горілку, то тому й може це трапитися,— а хіба їх багато таких, що не п'ють? Та й Давид... хоч він і дуже погане діло зробив, підпалив,— так же його призведено до того! Нащо ж його стільки кривджено, що вже й терпець увірвався чоловікові? І пограбували, і в тюрму закинули, й по етапу тягали, а тоді ще й пашпорта не дають! Чоловікові ж треба щось їсти, треба десь заробити, а йому не дають змоги й заробити. Звісно, чоловікові й пароки заб'є з такого горя... От і сталося!.. І якби так добре розбирати, через що той та цей злочинець своє лихе діло зробив, то, може б, і за кожного щось можна б сказати... Говоримо на вовка, та скажімо й за вовка!..

І згадався Зінькові ще один злочинець — його брат рідний Роман. Досі про його Зінько тут не згадував якось... а тепер згадав... Погано робив Роман, а от же сам Роман не такий уже поганий був... Поки він дома жив, то був гарний і робочий парубок, а як пішов з дому та побув серед поганих людей, то й схитнувся... А тут іще Денис палу додавав. Якби Роман не потрапив серед лихих людей... Еге! Якби ж то тих лихих людей не було!.. Та ще щоб і Денисів таких не було!.. Тоді був би з Романа чоловік, а тепер... Це він, Зінько, тепер дуже добре розуміє: а хто не знає цього та гляне на Романа, то здасться, що той сам тільки й винен. А воно до всього треба додивлятися: через що воно саме так ізробилося?

От хоч і про цих людей: через що вони такими поставали? Ця думка все муляла Зінька, він так і інак, на всі боки про це думав. І не міг нічого іншого вигадати, тільки те, що от дід Клочко пропав через горілку — це зараз видко. І багато-багато людей через горілку пропадають і добро своє занапащають, і тіло, й душу. Треба, щоб люди не пили горілки, то тоді цього й не буде. Ну, і про Давида, то можна розібрати, через що він загинув: через громадську кривду. Треба, щоб кривди цієї не було, щоб усе по правді робилося. Це так... А вже от Онисько, то це така справа, що не легенько розплутати її. Мабуть, так треба думати, що це через мачуху: якби вона не така люта була, то Химка не пішла б з дитиною до Ониська і нічого того не сталося б... Ні, не виходить: буває так, що занапащають дітей і без мачух... Тут найголовніша штука, що батько Ониськів через своє багатство та не хотів убогої невістки. Знов-таки оте багатство й тут нашкодило. А... буває ж так, що й не через багатство не хочуть якої дівки за невістку — от нелюба, та й годі!.. Або й сам парубок одкинеться від дівчини, а вона й занапастить дитину — з сорома. Он воно що: з сорома це робиться. Тілки через що ж це так, що парубкові можна грішити і ніхто його за те не карає, а дівчину всі так ганьбують, що вона ладна й дитину втопити, й самій утопитися? Це не по правді! Якби й парубків так ганьбували, то вони б не відкидалися так легко від дівчат,— не було б і ніякого лиха. Виходить, що тут неоднакова правда: до дівчини така, а до парубка інша. А треба так: чого не можна дівчині, того не можна й парубкові, бо правда про всіх мусить бути однакова.

Еге, треба, щоб правда була однакова про всіх... треба, щоб громадської кривди не було... треба, щоб люди горілки не пили... Усе треба, усе треба, а як же його зробити, щоб тому требові догодити? Це якби всі люди пристали на те, що так краще жити — без горілки, без кривди, то тоді б усе добре було. Так же люди того не розуміють, а коли й пристають до цієї думки, то потроху.

Та таки ж пристають! Як розберуть добре в голові та як своїми очима побачать, що так ліпше, то й пристають. Виходить, треба людей до того нахиляти — і направою, і ділами. А хто ж те робитиме? Та, мабуть, кожен, хто розуміє, що цього треба. То й він, Зінько...

Та чи може ж він багато зробити? Людей така сила, а він сам. Як от сам? От уже в його є товариство... воно більшатиме, ростиме... кожен з їх прихилятиме ще людей,— аж поки все село займуть... А за одним селом — ще села, а за селами й далі... І перед Зіньковою душею ставало інше життя: таке, де всі люди будуть тверезі, працьовиті, розумні, письменні... усі погані порядки попереміняють на кращі й житимуть так, як у євангелії сказано, щоб свого ближнього, як самого себе, любити... Тоді не буде того лиха, тоді ці бездольні люди не сидітимуть у тюрмі, і він, Зінько.

Ой боже, боже, боже! Він наміряється людей прихилити, товариство збирати, а сам у неволі в тюрмі, в розлуці з тими, хто йому найдорожчий за всіх на світі!.. Мати!.. Гаїнка!.. Що з їми діється? Як вони живуть, бідолашні? Та нема ж кому їм пособити, та нема ж кому їх оборонити!.. А люди ж лихі, нерозумні,— вони ще й знущатимуться з них, безоборонних! "Чоловік твій душогуб! Син твій душогуб!" — от що казатимуть їм люди, а в безщасних аж душа вмиратиме від того слова. І за що ж це все? Яке право було в цих людей: у Копаниці, в Рябченка, в слідчого — зламати, знівечити так йому і всім їм життя? О, прокляті, прокляті кривдники!.. І страшне обурення, лютість обнімала Зінька на цих людей, така лютість, що він, здається, зараз би пішов і помстився над їми, зробив би їм щось!..

Але трохи заспокоївшися, починав думати інакше. Помстився! Зробив би людям зло, та й годі, а нічого не направив би. А давно він думав, що треба прихиляти людей до добра, до правди і словом, і ділом... Яким же ділом? Хіба злим?

І він знову починав живити в собі ті думки, щоб людей до життя доброго доводити. Оце буде робота богові вгодна, а не помста! Оцим людська душа спасеться! І він починав молитися, благаючи, щоб він послав йому сили відбути це лихо і присягався палко й щиро, дбати, як вийде з тюрми, щоб правда ширилась серед людей, дбати про це щодня, завсігди, дбати так, як люди дбають про свої діти, про своє хазяйство!..

Так дбатиме... тоді, як вийде з тюрми...

Чи вийде ж?

Ніякої полегкості, ніякої й малесенької надієчки досі нема! Слідчий мордує його допитами та лає, що не признається. Тільки й є надія на суд, що той по правді все розбере й визволить його... А як же й суд — ні? І він задзвонить кайданами й піде туди, на Сибір!..

Страшний холод проймав Зінькові душу, несила обнімала його, стискала, до землі хилила... Не міг часом ворухнутися, лежачи на брудному полу ниць... Ні їсти, ні пити... На людей якби не дивитися, не чути їх... Умерти отак лежачи, щоб не боліло...

Але не вмирав. Тільки безнадія холодна зазирала йому в душу своїми сіро-зеленими очима, нерухомими, мов скляними... і дивилась на його душу, і дивилась, а душа в'яла, сохла...

Хоч би хто ходив до його, одвідував!.. А то мов повмирали всі!.. Ні мати, ні Гаїнка, ні товариші!.. Невже ж вони забули за його, що не прийдуть?!

Ні, ні! Не забули. Це щось не так, це або їх не пускають, або вони хворі. Боже, боже! Хто ж їм пособить, хто ж їх догляне? Може, їх уже й на світі нема?

Тяжкі, безнадійні думки мішалися із згадками про минуле, про любих, серцеві дорогих людей. Мов намальоване ставало перед їм життя на волі... Заплющував очі і бачив сам себе серед поля широкого. Весело та дружно йдуть воли дужі, глибоко плуг лемешами впивається в чорную землю, за скибою скиба лягає, а Зінько йде за плугом, руки на чепігах, і радісно йому розкривати землянеє лоно, щоб кинути в його золотеє зерно... Кидає, сіє, і от уже сходи зеленіють, от підбиваються вгору, колос викидають... Красується колос, і відкрасується, і похилиться важкою, повнозернистою головою додолу... Дзвенить коса, покіс лягає...

"Гаїнко! Не оставайсь!" — сміючись, гукає Зінько.

"Зіньку! Швидше, а то за ноги піймаю!" — відгукує Гаїнка, поспішаючися в'язати з усієї сили.

Спинився він косу погострити, глянув позад себе: самі снопи лежать на постаті, нема непов'язаного, а Гаїнка стоїть і втирає рукавом піт із чола... Обличчя загоріло, почервоніло, сорочка пилом припала, і той пил зостається в Гаїнки на лобі. Помальоване обличчя стає чудне, але таке воно любе, таке гарне Зінькові!.. Ой, щира ж та гарна робітниця з його маленької Гаїнки!..

Ніч прийшла, зорі замигтіли... Вечеря вариться в казанку... Мати дрова підкидає, Гаїнка стоїть уся червона від огняного світу... Як їсться смачно після тяжкої роботи, а ще смачніше спиться під зоряним небом променистим, на снопах запашних!.. Спить він і крізь сон чує, як її головонька спочиває в його на плечі...

І тяжко робити, та й солодко — зробивши!.. Прийде неділя, дак справді свято, і весело вийти в той садок, своїми руками саджений, поливаний, глянути на свою роботу, глянути на село під тихими вербами задуманими... Або з Гаїнкою вдвох на тій пасіці опинитися, де сонечко золотом сипле, і бджоли золоті гудуть, і пахощами віє, і квітом процвітає, а вона, Гаїнка — найкращий квіт над квіти,— стоїть уся в золотому промінні і сміється, мов дзвоники срібні дзвонять: "А не піймаєш!.."

Та таки ж піймав!.. Удвох ідуть додому, а дома вже товариство вірне дожидає— на любу розмову, на науку зійшлося, на пораду про справи громадські...

А Гаїнка побігла садком до річки по воду, і чути, як співає... аж до хати лине та любая пісня, і не сидиться в хаті, вискочив би туди в садок і дихав би пахощами солодкими, дивився б на небо, як воно зорями променіє...

І кинеться він, схопиться, а перед їм холодний мур тісний, а круг його ніч темна, ворожа... смородом задушливої тюрми гнітить...

Криком би кричав, головою об той мур бився би, аж поки розбив би її, щоб нічого не знати, не почувати, не мучитись...

Гаїнко!.. Мамо!.. Де ви? Нащо ви покинули його самого вмирати, гинути в цих гнітючих мурах?..

III

ТЕМНІ ДНІ

Забравши Остап Гаїнку з Зінькової хати, пішов з нею помалу вулицею, розпитуючися про те, як вона ходила в город та що там чула. Вона не дуже йому відповідала, бо знов почувалася такою пригніченою

та знеможеною, як і попереду, ще до города. Вона навіть не цікава була знати, чого саме її мати кликала, і забула про це, а йшла, куди ведено.

Дома зустріла її мати, радіючи. Ликера була собі людина тиха й добра, та дуже боязка, несмілива. Через те корилася чоловікові в усьому, що він робив чи велів. Найстарша з дітей, Гаїнка, була в неї єдиною дочкою, і мати дуже її любила; любила й зятя і зовсім не знала про нові чоловікові заміри. Відколи Зінька забрано, вона не один раз до Сивашів забігала, та не могла ані розважити дочку, ані вмовити, щоб одвідала батькову хату. Тим ізраділа тепер дуже, побачивши Гаїнку в себе. Та, радіючи, й журилась, дивлячись на цю людину, що ходила й розмовляла, мов сама не помічаючи того, мов не живучи зовсім або живучи не тут, а десь в іншому краї пробуваючи. Завела дочку до себе в кімнату, поплакала над її й над своєю недолею...

Тим часом Остапові чогось було трохи клопітно на душі. Він трохи боявся жінки. Хоч вона й звикла його слухатися, та, бач, тепер справа була така, що здорово вже її зачіпала... Дочку дуже любить і до Зінька прихильна... Коли б якої шкоди не сталося!..

"Ет, дурниця! — відказував сам собі Остап, вештаю-чись по хазяйству.— Звелю, то й буде все, як схочу! Треба ще Гаїчину худобу перевезти до себе завтра... Ні, не завтра,— доведеться ще трохи підождати з цим... аж поки суд буде, а то репетуватимуть — і Сивашиха, та й так люди... От, чорт його й зна, як це погано, що й на того зважай, і на цього зважай! То зробив би, як схотів, а то крути та мудруй то туди, то сюди! Чорт-віть-що!"

Остап був сердитий. Останніми часами все його якось гнівало. З батьком недавнечко посварився за свою кумерцію та за отого ж таки слинявого Зінька. Не подобається старому, що так Зінька занедбали, не клопочуться про його тощо... Як же там іще клопотатися? Коли не винен, дак і випустить суд, а коли винен, дак сам знав, що робив: як заробив, так хай і відбуває. Дуже комусь треба того Зінька! Не туди вже закривилося!.. І так того клопоту повна голова, а тут іще старий в'язне!

З самою Горянського землею скільки мороки! Воно, звісно, хліб цього року вродив, дак же й подешевшав здорово: то лічив Остап, що он скільки візьме, а тепер уже й геть менше. А тут лихо за лихом. Ув Остаповому млині та прорвало греблю, довелося гатити: то ж десяткою не відбудеш! А вчора знов: найкращий віл пропав! Такий викоханий, доморослий!.. Та ще хоч би як там пропав, а то задавився. Мабуть, падлючий Михайло так прив'язав його і не доглянув, що налигач якось обкрутнувся круг шиї, та й задавилася товаряка. І попобив він Михайла, і прогнав його, грошей не віддавши, дак хіба те поможе? Михайлових грошей яких там дванадцять карбованців, а віл такий, що за його й п'ятдесят мало. Ну, проклятий народ ідольський! Нема того, щоб хазяйського добра доглянути, а жерти або спати, дак такого їм подай!.. До цього торгу й пішки!..

У двір убіг наймит із батіжком.

— Ти чого це? — спитав Остап.

— Та біда: обламались!

— Туди к лихій годині!.. Де?

— В ярку.

— А бісового сина сини, прокляті роззяви! Ви мені всю снасть позанапащаєте, попереводите,— гримав Остап.

Це він послав до свого млина пшеницю, а вони, везучи додому борошно, та й обламалися! Поки там наймит брав нове колесо, Остап сам пішов подивитися. Прийшов,— туди к нечистій матері! Мало, що обламалися, а бісові лежні так позав'язували мішки з борошном, що як віз похилився набік, один мішок, скотивши-ся, розв'язавсь, і мірка або й більше пречистого та прегарного борошна пшеничного в калюжу пішла!

Ну й дав вже він їм! А додому вернувся такий лихий та гнівний, що й не знать що робив би!

Тільки ввійшов у хату, аж Гаїнка лагодиться йти.

— Куди це?

— Додому.

— Не вигадуй! Зоставайся, бо вже тепер у нас житимеш.

Гаїнка, дивуючись, глянула на батька.

— Ну, чого вирячилась, як лисе теля на нові ворота? Уже твій Зінько не вернеться, то не будеш там довіку жити,— однак же доведеться переходити до нас. Ну, дак і зоставайся!

— Я не хочу!.. Прощавайте!.. Вона пішла до дверей, але батько перейняв її, вхопивши за руку:

— Як то не хочеш, коли я тобі велю? Хіба я тобі не батько? Чого ти там сидітимеш! Покинь про свого дурня й гадку! Житимеш у нас, то кращого знайду.

— Ай, пустіть мене!..

— Та ти чуєш, що я тобі кажу? Зінькові твоєму вже амінь, на Сибір піде,— от що!

— І я... туди, де Зінько...

— Тю, дурна... Кажуть тобі: не витребенькуй, живи в нас.

Вона пручалась у його в руках:

— Пустіть, тату!.. Пустіть!..

— Не пущу!

— Пустіть!..— Вона вже кричала.

— Не кричи й не пручайсь!

— Остапе! Та що-бо ти робиш? Пусти її! — прохала мати.

— Одчепись, не в'язни! — гарикнув на неї Остап.— Я сам знаю, що роблю... А ти й не думай утікати, бо я тебе й за коси відтіля притягну.

— Ай! — скрикнула несамовито Гаїнка і рвонулася в нього з рук, але він таки її вдержав.

Двері з кімнати відчинилися, і висока постать з білим волоссям, з довгою білою бородою стала на порозі. Дід Дорош зирнув по хаті. Гаїнка билася в руках у батька, а її мати, не сміючи нічого зробити, тільки хлипала.

— Що це ти робиш? — понуро спитав дід у сина.

— Зоставляю цю дурну жити в нас, а вона тіка.

— Дідусю! — скрикнула Гаїнка.— Рятуйте мене!.. Не хочу я тут!.. Розлучають мене з Зіньком.

— Пусти її,— так саме понуро звелів Остапові дід.

— Не встрявайте, тату, не в своє діло, відкасніться ви від мене! Коли дають вам хліб, так їжте мовчки, а не...

Далі Остап уже не міг нічого вимовити. Дідова рука вхопила його за горло, стиснула й відштовхнула так, що він аж поточився, випустивши Гаїнку. Та миттю вискочила з хати.

Дід Дорош стояв увесь блідий, огнисті очі грізно блищали, руки, стиснуті в кулаки, трусилися.

— Іроде! — скрикнув до Остапа.— Не муч дитини!.. Не забувай, що я тобі батько! Запакували нещасного чоловіка в острог, а тепер іще й з жінкою розлучає!.. За грішми, за баришами нічого не бачите!.. Тільки гроші гарбати!.. Очі мої не хочуть на тебе дивитися! Нема в тебе бога в серці, саме здирство прокляте!.. Жери ж сам, глитай, тріскай!.. Я тобі не буду на перешкоді, піду від тебе, бо нема вже в мене мочі жити з тобою!.. Піду!.. Та тільки ж знай, що коли ти Гаїнку займеш або що проти Зінька коїтимеш, то от присягаюся тобі на цьому місці, що вернуся додому й вижену тебе, як пса, бо не забувай того, що я ще хазяїн і, коли схочу, то й у двір тебе сюди не пущу!..

Дід стояв ще яку мить, мов іще щось хотів сказати, але не сказав нічого, вхопив з кілка шапку і вийшов з хати. Вражений з несподіванки Остап мовчав остовпілий. Ликера, прихилившись до стінки, тихо плакала.

А дід Дорош тим часом уже йшов улицею. Гнів його помалу втихав, але роздратовані думки куйовдилися в голові, вихоплюючись іноді словами.

— От же не дав дожити віку спокійно!.. Защо мене господь покарав таким сином? Невже я такий великогрішник? Мабуть, це вже страшний суд наближається, що дерії гору взяли. Траплялися й поперед цього лихі люди, та якось не таке вже здирство було. А тепер задля того бариша

дак і дитини рідної не жаліє. Бач, йому зять не до вподоби, що з їм не хоче в один гуж тягти, дак уже й з жінкою його розлучає. Це такого ще й не чути було!.. Ні бога не боїться, ні людей не соромляється.

Дід доходив уже до Зінькової хати. Перед двором спинився на хвилину:

"Іти чи не йти? Як увійду, то вже не вернуся в свою хату... А вона ж таки мені рідна!.. І хазяйство ж, і все... та так і покинути?.. Та хто його зна, як іще й тут буде!.. Кажуть, що зять — не син, а коли вже тепер і діти такі, то..."

Дідові стало жалко покидати тую хату, де він вік із вікував, з старою своєю в злагоді стільки прожив, дітей повикохував; жалко стало того хазяйства, що. він його своєю працею надбав... Та подумав про Остапа, про повсякчасну незлагоду... та й махнув рукою.

— Що бог дасть!.. Зінько й Гаїнка добрі діти... Хіба стара? Ну, та що бог дасть!..

Увійшов у хату. Гаїнка, як була вдягнена, лежала на полу, а стара Параска щось клопоталася коло неї.

— Здорові були! — промовив дід.

— Здорові! — одмовила Параска.— Ой свату, що це з Гаїнкою зробилося? Прийшла та як упала, то й слова не промовить!..— бідкалася вона.

— Диво, що не промовить! — одказав дід.— Коли таке з нею батько виробляє!

І він розказав про всю подію.

— Оце лихо! Це такого ще й не чувано! — скрикнула Параска.— Де ж таки: від живого чоловіка силоміць жінку відлучати!

— От же й таке ще почули! Та дарма!.. Ти, внучко, не бійся! Поки я живий, не займе вже тебе батько, не візьме з цієї хати.

Він підійшов до Гаїнки та й почав гладити її, як малу дитину, по плечах, по обличчю своїми старими поморщеними руками. Гаїнка підвелась, прихилилася до нього й відразу заридала вголос... Плакала вперше, відколи розлучилася з Зіньком...

Дід сів біля неї і дав їй плакати досхочу. Плакала довго, тоді помалу-малу почала затихати, вже тільки хлипала, тільки здригалося їй усе тіло.

— От і добре, що виплакалася! — казав дід, усе жалуючи її.— Як виплачешся, то воно полегшає. Сльоза змиває горе, меншає його після сльози,— от воно й легшає людині. Плач, моя пташечко, скільки хочеш!..

І вона плакала, тільки вже тихим, спокійним плачем. А дід тим часом говорив до старої Параски:

— А що, свахо, я вам казатиму... От ви спитайте мене, чого я до вас прийшов!

— Та чого б не прийшли, то ми раді вам,— одказувала Параска.— Скажете.

— Раді! Ще, може, й надокучу, то й у потилицю старого доведеться вибивати,— жартував дід, а Параска аж скрикнула:

— Оце ж таки, не дай боже!.. Що це ви кажете?

— Оте, що чуєте!.. Бо я до вас прийшов не абичого, а от чого: прийміть мене до себе в прийми!

— Як то — в прийми? — питала, не розуміючи, Параска.

— Да так, бачите: хазяїна у вас тепер нема, то поки прийде, є у вас упале місце... дак ви мене на те впале місце... Хоч не за хазяїна, дак хоч за попихача... Он що!.. Бо як правду сказати, то я вже так не виживу... Або самому від сина піти, або його вигнати, бо не можу я на все те дивитися... Ну як мені на старості літ його вигонити та бешкет робити?.. Та він і не покається,— однаковий буде... То краще й втечу від лиха в тихший захисток... Ото ж, коли хочете, дак нехай ця хата й буде мені захистком!.. Га? Чи, можу, не туди, а он куди?

— Та боже мій!.. Та ми з дорогою душею! — зраділа Параска.

— А ти ж, Гаїнко, чому мовчиш, нічого не кажеш? Може, не хочеш діда в хату пустити?

Гаїнка знову пригорнулась до діда, шепочучи:

— Дідусю... зоставайтесь!..

— Ну, й гаразд... спасибі вам!.. Буду у вас жити... А як вернеться Зінько, то в його проситимусь.

— Ой дідусю! Чи вернеться?..

— Мабуть, йому вже не вертатися! — додала мати, втираючи сльози.

— От і зарюмсали!.. От уже й не люблю!.. Ну, сказати, це — мале, дурне! А ми ж із вами, свахо, таки, спасибі богові, пожили вже!.. Ні, тепер новий порядок щоб у нас у хаті завівся: щоб і думки тієї не було,

що Зінько не вернеться! Хіба ви не знаєте, що бог бачить неповинних, то й верне його? Воно викриється, хто це зробив,— шило в мішку не втаїться! Хоч не відразу, а таки неминуче виявиться! Та й сам Зінько хлопець моторний,— він знає оборонитися.

І дідусь усе казав двом зажуреним жінкам усякі слова розваги й надії, надії хисткої, але тяжко жаданої змученими душами; розваги, може непевної, але дорогої кожному засмученому серцеві. І вони впивалися тими словами, любими, як вода кринична погожа літнього пекучого дня чоловікові, згагою знеможеному...

Другого ж дня дід Дорош забрав дещо своє з рідної хати, попрощався з невісткою, з онуками — тільки з сином не схотів прощатися,— утер нишком сльозу з старих очей та й оселився зовсім у Сивашів. З ним укупі оселилася там і надія — невеличка, щоправда, та все ж вона давала спромогу дивитися трохи ясніше на світ, ніж дивилися бідолашні жінки досі.

Чутка про те, що дід Дорош од сина перейшов до внуки, швидко розкотилася по селу. Багато людей говорили, нарікаючи на Остапа, тільки своє товариство його боронило. Трохи через цей людський голос, трохи боячися батька, Остап уже більше не займав Гаїнки. "Треба перечасувати,— думав,— а там, після суду, то вже моя воля буде!"

А Сиваші тим часом жили собі тихо. Дід правив за господаря, давав усьому порядок; Карпо й Васюта за-всігди з дорогою душею охочі були послухати, запомогти. Було б і добре, якби не було сумно.

Спершу, як пристав до їх дід, і Гаїнці, й матері стало не веселіше, але спокійніше трохи. Той упокій породила надія, а надію збудив своїми словами дід Дорош. Обидві жінки думали: "От уже скоро... От, може, завтра-позавтрьому вернеться Зінько..." Ні завтра, ні позавтрьому він не вертався. "Ну, то в неділю або в середу..." Минала без нічого й неділя, й середа... Бідолахи дожидалися, виглядали щодня, і щодня надія їх

дурила, і щодня вона пригасала, пригасала... І помалу-малу душа в матері окривалася старим безнадійним смутком, помалу-малу Гаїнка знов застигала, як крапля на морозі, знов робилася такою кам'яною, як і попереду. І знову минали покволом забарні похмурі ночі, похмурі безнадійні дні...

Так минула осінь понура, прийшла зима біла й холодна...

Наближалося Різдво...

Надійшов і той "святий вечір", що його так побожне й радісно дожидає на селі кожне, бо в кожного з тим вечором поєдналися любі й серцеві дорогі згадки про щось святе й радісне, про якусь любу надію й тихий упокій. Він витає тоді, той тихий упокій, над усім селом, над усіма хатами, зазирає до кожної в середину, зазирає в душу кожному своїми ласкавими тихими очима — такими ласкавими, як усміх євангельської дитини, і такими променистими, як тая зоря вечіровая, що її світу з такою побожною надією дожидають усі того вечора.

Так, скрізь упокій зазирає, в кожну хату, в кожну душу... Тільки в Сивашеву хату він не зазирнув, тільки в тій хаті не всміхнувся він ні одній душі...

Діждалися й там зорі вечірової... Давно в хаті було поприбирано й чисто, давно вже блимала перед образами воскова свічечка, осяваючи потемніле малювання, поблискуючи на шатах, на білих, густо вишиваних, рушниках, на квітках, що їми колись позаквітчувала Гаїнка образи... На покуті давно вже стояла серед сіна кутя, а застеляний білим убрусом стіл дожидався вечері,— та вечеряти ніхто не сідав.

Стара мати не знать уже в який раз переставляє на миснику горшки й миски, то внесе в хату, то винесе щось,— так, мов іще не все вона поробила, мов ще діла в неї дуже багато. І дід Дорош усе знаходить собі роботу: то він утретє вже до волів чогось навідується, хоч уже давно їм

дано їсти; то ступу на пшоно заходився нащось переставляти в сінях з одного кутка в другий; то йому свитки й кожухи не так висять на жертці, як треба... І Гаїнка якусь дуже нагальну роботу собі знайшла: знімає з кілочків та знов чіпляє рушники та розгортає, щоб вишиване видко було... вікна тоді уже втретє заходиться витирати...

Та таки поробили все, все, що ні вишукували, що ні вигадували, аби загаятись, аби діждатися, чи не почують швидкої ходи знайомої в дворі, чи не рипнуть двері...

Ні, ніхто не відчиняв їх...

Дід вийшов ще раз із хати, постояв, послухав на дворі... Вернувся, не поспішаючись, скинув кожуха, положив на полу— Тоді до обох жінок промовив тихим покірним голосом:

— Давно вже зоря... час вечеряти...

Остання надія зникла...

Мовчки посідали за стіл. Біле волосся й борода дідові не біліші були від обличчя Гаїнчиного; а старе, потемніле як давнє малювання, змарніле від праці, хвороби й смутку обличчя материне здавалося ще чорнішим біля того за малим не прозорого і дивно нерухомого обличчя.

Старий дід Дорош узяв чарку тремтячої рукою та й почав промовляти:

— Дай же, боже, того року діждавши, сісти до святої вечері в доброму здоровлю всім... всім — щоб... А тепер дай, боже, доброго здоровля тому, хто неповинно в неволі поневіряється!.. Нехай...

Та й не доказав дід,— перепинили слово сльози... Гаїнка озвалася голосним плачем і вибігла з хати. Мати, впавши на стіл, почала тужити:

— Сину мій! сину мій!..

Дідова рука спустилася з чаркою на стіл, біла голова похилилася, а буйні сльози котилися з старих очей і падали на білий убрус...

Але дід перший себе переміг:

— Годі, свахо, годі! Плачем не пособимо. Господь милосердний йому поможе, а не наш плач. Будемо вечеряти, як закон велить, та його згадувати, то йому легше буде, бо й він же нас ізгадує. Кличте, свахо, Гаїнку!

Параска пішла по Гаїнку. Та стояла в сінях, припавши в кутку до стіни головою, і вся здригалася від плачу...

— Гаїнко, дочко, ходім у хату!

Вона не відповідала нічого. Мати взяла її за руку й повела. Привела, посадовила за стіл.

— Гаїнко, внучко люба, не плач! — казав дід.— Візьми в уста вечері — як закон велить...

— Не можу! — скрикнула Гаїнка, знову схопилася та й побігла в другу хату...

Довго тієї ночі бідолашна мати била поклони перед потемнілими образами; довго на ліжкові в другій хаті здригалося від плачу знеможене людське тіло і душа в йому ще більше знеможена була.

І темна ніч холодна слухала мовчки тих молитов, того плачу... байдужна, гнітюча ніч.

Була ще одна душа,— і вона мучилася тяжко, безмірно, того святого вечора — то була душа Іванова Момотова.

І тіло його змарніло, зсохло,— ходив він марою. З братом ніколи не розмовляв, обминав його, коли де стрівався. Скільки разів він казав собі: "Піду признаюсь!.." Та й зупинявся... Через що? І сам добре не знає. Якийсь страх перед тим признанням обнімав його. Розумів, що скоро переступить цей поріг — зараз тоді повинен зректися всіх надій, бо зруйнує все своє життя, перестане бути вільною людиною, зникне зо світу й житиме тільки на те, щоб одбувати кару... І через те спинявся...

А муки дедалі гіршали. Наближалося свято, а він думав:

— То не мені. То людям побожним, чесним, а не душогубам.

І він зрозумів, що всі радощі цього життя, все, що є в ньому гарного, ясного,— все не йому, все те належить невинним, самим невинним. А в його на душі страшна й пекуча вага, і вона з'їдає, вбиває йому душу. О, якби йому скинути ту вагу!..

Почував, що може скинути тільки одним — покутою.

Тепер уже не було в його думок про те, що він зруйнує своє життя: зрозумів тепер, що він уже зруйнував його ще тоді, тієї ночі, як удвох із Панасом пішов до Грицька. Ніщо, навіть покута не зможе повернути йому занапащене... але жити так і далі була незмога...

І він зважився спокутувати.

Саме на свят-вечір він зник із села. Він пішов у город.

Першого дня різдва Гаїнка не пішла й до церкви, безмірне горе давило її. Ніколи ще воно не було таке тяжке. Не могла вона молитися,

не могла на людей дивитися. Вже вона всі молитви перемолила, всі благання переблагала. Ні одного слова до людей у неї не було.

Покликали її до обіду,— не пішла. Не вийшла з своєї хати, лежала на ліжкові нерухома й мовчуща. Не хотіла озиватися навіть до діда й до матері. Померклими очима дивилася кудись і нічого не бачила. Ні, бачила... Там десь, були білі стіни... по стінах патрети... малюнки... образи... рушники... вікна... шафа з книжками... Це було десь далеко-далеко, мов по той бік великої річки, мов за якоюсь скляною стіною... Звідти й голоси озивалися — дідів, материн... А тут коло неї, коло Гаїнки, не було нічого: ні хати, ні людей, ні голосу... Вона сама була, така сама, що навіть не розуміла, як можна бути не самій...

Нащо її займають, щось до неї кажуть? Вона ж од їх далеко і не буде вже близько ніколи... ніколи... ніколи...

Вона буде сама, все сама... сама вмиратиме, сама зникатиме, аж поки не стане й її, як не стало Зінька... був і не стало, і вже ніколи не буде... ніколи... ніколи...

І їй здається, мов уже починає душа її часточками знщсати — розтає, розвіюється, як туман серед широких безмежних просторів, як біла хмарка серед блакитного неба: он розпливається шматочками... он розтає... он зникає... зникла...

А блакитне небо почина гаснути, тьмаритися... Помалу гасне, і за ним гасне й зникає все: патрети на стінах... стіни... стіл... лави... вся хата... Нічого нема, все розвіялось, зникло, потопло...

Тільки далеко-далеко щось плаче... От усе дужче й дужче, ближче й ближче... Ой, так тяжко тужить, що аж голосом голосить-співає... Ой, то ж на тому світі плачуть-тужать... Чого? Може над нею, що вона вмерла?

Затихло... вже й не тужать... Нічого не видно, нічого не чути, все зникло...

І відразу щось мов зашуміло, і тужіння озвалося знов — голосно...

Зірвалася з ліжка й стала серед хати. Вся тремтіла. Що це?

Помагай біг тобі, пане хазяїну!

Святий вечір!

Пане хазяїну, славний пахарю!

Святий вечір!

Застилай столи, клади пироги:

Святий вечір!

Будуть у тебе славнії гості...

Святий вечір!

Дівчата колядують... Та вона ж цюю колядку сама співала, колядуючи в одному гурті з їм, з Зіньком!.. Та він же, коло неї стоячи, її співав, а тепер де він? де він?

А дівчата співали про того ж славного пахаря:

Не багато пожив, та й слави нажив:

Білим залізом двір обгородив,

Поставив ворота з щирого злота,

Помостив мости все чавуннії,

Поставив стовпи все золотії,

Поклав же жердя все срібранеє,

Повішав коври все шовковії,

А сам поїхав на горду війну...

Ой,боже ж мій! Не на війну ж він поїхав, не на війну!.. А пішов він до темної темниці, як до сирої землі, як до глибокої ями!..

Як несамовита вона кинулася через сіни в другу хату.

— Мамо! — скрикнула.— Припиніть!.. Нехай цього не співають!..

Двері тихо відчинилися, і на порозі став чоловік у запорошеній снігом одежі, з невеличкою чорною бородою. Скидаючи шапку, промовив тихо:

— Добрий вечір!

Здригнулися враз усі троє від того голосу, і дід, і мати, і Гаїнка, і завмерли на одну мить, тільки на мить. А за мить Гаїнка кинулася до його, припала до його:

— Зіньку!..

А дівчата все співали:

Да вертає ж він з гордої війни:

Застукали мости все чавуннії,

Заззяли стовпи все золотії,

Забряжчало жердя все срібранеє,

Замаяли коври все шовковії,

Що люди кажуть: "Королевич їде!.."

Матінка каже: "Мій синок їде!..

Ні, вона не казала... Вона тільки ридала, припавши до нього так, як і Гаїнка, як і білий дід Дорош...

IV

НОВІ НАДІЇ

В церкві вже повно було народу другого дня Різдва, як Зінько з Гаїнкою ввійшли туди. Помалу протовплюючись, доступились вони в середину і стали вдвох.

— Глянь: Зінько!..— почувся шепіт.

— Де?

— Та он же!

Люде поверталися, дивилися і незабаром шепіт, мов хвиля під вітром, покотився по церкві:

— Зінько вернувся!.. Зінько!..

Очі поверталися в той бік, де стояла щаслива пара. Зінько, хоч блідий і худий, та чисто виголений, гарно вдягнений у критий кожух, стояв спокійний та поважний. Від Гаїнчиного обличчя так і било сяєвом безмірних радощів, безкрайого щастя. Та й було чого! Вчора — острожникова жінка, сьогодні — дружина чесного, невинно покривдженого чоловіка. І він, цей без міри коханий, дорогий стоїть поруч із нею, і ніколи, ніколи вже вона з їм не розлучиться! Як же їй було не радіти, коли в неї вся душа всміхалася і до цих людей, що, навкруги стоючи, дивилися на неї, і до цієї церковці старенької, здавна їй рідної, і до того соняшного проміня, що з узенького загратованого вікна пасмом простягався по церкві, виблискуючи на позлотистому іконостасі, на потемнілому малюванні... Її уста не шепотіли молитов, вона забула хреститися, але вся душа її поривалася радісно-молитовним почуванням безмірної вдячності...

Помалу занишкло шепотіння, всі знову стали тихо — аж до кінця служби. А ледве вона скінчилась і народ посунув з церкви,— зараз на рундуці обступили Зінька з Гаїнкою люде. Здоровкалися з Зіньком, поздоровляли, дехто цілувався з їм, розпитували, чи давно вернувся. Карпо з радощів аж заплакав. Помалу посовуючися серед натовпу, Зінько з Гаїнкою вийшли з цвинтарю на вулицю, а натовп ішов за їми слідком, і вони повинні були відповідати на всякі запитання людям, що цікаві були знати, як та що з Зіньком робилося, яким робом він визволився. Він і сам того до пуття не знав: учора від слідчого прийшов папер такий до тюрми, щоб Зінька випущено, бо він не винен, а хтось інший знайшовся. Оце все, що Зінько знав. Та людям ще дужче закортіло довідатись: хто ж той інший? Почали догадуватися, домислятися...

— Пустіть! пустіть!..— ураз почув Зінько і побачив, що йому назустріч, штовхаючи людей, без шапки, в самій чумарчині, біжить Васюта.

— Зіньку!.. братіку!..— і кинувся його цілувати. Люди почали шуткувати, сміючися:

— Тю! і шапку загубив, бігши!

— Та то він забувсь узяти, як із хати вискочив.

Васюта й справді забувсь її взяти. Учора звечора ніхто не довідався, що Зінько прийшов, а Васюта в церкві сьогодні не був. Уже сідав обідати, як побачив у вікно Зінька серед натовпу: в чому був, у тому й вискочив.

— Та піди вдягнись! — гукали на його люди.— Мороз же здоровий!

Але Васюта й не думав іти. Хтось ускочив до його в хату і приніс йому шапку й свиту.

З гуком та з гомоном провели Зінька до хати. Гаїнка росла, і аж ушка в неї сміялися.

Щасливий та веселий обід був у Сивашевій хаті другого дня. Усі почували мов крила в себе за плечима. Гаїнка, як квітка, розцвітала. Стара мати й не їла та все дивилася на сина, а дід Дорош, усміхаючись своїми молодими очима з-під білих кудлатих брів, казав:

— Штука! Усі позбирались обідати, а ніхто не їсть, тільки ззираються одне з одним. Що це за мода така? І пилипівка минула, здається, а вони все постують.

— Ат, дідусю! — казала Гаїнка і бралася за ложку, та зараз же забувала за неї, щебечучи до Зінька. Учора вона вмирала, кам'яніла, а сьогодні аж променіло від неї життя, аж пашіло схудле личко, рум'яніючи, зірками висвічувалися темні очі, а з маленьких уст падало слово за словом, дзвенячи радощами, сміхом...

Зараз по обіді почали приходити люди. Перший прибіг Васюта, за їм Карпо й Дмитро з жінками, тоді Михайло; з родичів були: Ликера — Гаїнчина мати, дід Корній Грабенко та ще троє. В хаті стало повно, як у вулику. Увіходячи, всі поздоровляли Зінька з щасливим поворотом.

Після всіх прийшов Савка.

— Де це ти був? — напався на нього Васюта.— Казав, що зараз прийду, а сам зачепився за пень та стояв увесь день, витрішки ловлячи.

— Та таки й стояв,— одказав Савка — та дивився, як Панаса забирано.

— Як то забирано? Куди? Нащо?

— Набігли якісь поліцейські з города та й забрали, бо це він убив Грицька — з Іваном удвох... Дак той сам пішов у город та й признався, а це й цього забрано...

Дак он воно що!.. Брат — брата!..

Всі затихли на хвилину... Тоді загомоніли відразу. Це все не жарти! Засварилися так, що і вбивати один одного почали. І все за тую землю. Яка то вона дорога людям стала! І як то досі ніхто не догадався, що це Панас? Воно таки на його і впадало, та здорово перебивалося тією брехнею про Зінька та про Івгу. Цьому люди поняли віри, то за Панасову сварку з братом і забулися. Що ж воно далі буде, коли й тепер уже таке через землю починається?

Суворим, похмурим голосом озвався Карпо:

— Нечестиві на праведних війну воздвигають,— а що ж праведним чинити?

Якби ж то знати, що чинити! Зінько радив наймати в панів усією громадою землю, а згодом купувати її — адже й банк на теє. А надто не попускати громадської землі в чужі руки.

Дід Корній Грабенко не згоджувався: не попустиш, коли з рук ірвуть! Он пересельську вирвали. Підмогоричив кого треба, та й амінь! Дбати, щоб горілки не пили? Ну, це вже Зінько абищо вигадує! Увесь світ п'є, а ми самі його не переробимо! Та й не можна без горілки: упиватися не треба, а як закон велить на весіллі пити, то треба. Що? Зінько каже, що й весілля без горілки можна? Ну, це вже дурниця, це вже він закон ламає!

Дем'ян, другий родич Зіньків, був не від того, щоб горілку пити кинути, дак же однак не пособиться: заробітки малі, а всякому хатньому требові й краю нема,— хоч і не питимеш, то підеш до багатирів кланятися. Хіба що ото скидаться грішми, як Зінько радить, та завести таке товариство, щоб один одному пособляв,— це справді добре було б.

Одначе Корній Грабенко і з тим не згоджувався. Та його не слухано, а слухано, як Зінько розказував про товариство запомоги, то він і пішов собі додому, а за ним іще двоє родичів. Порозходилися додому й жінки, бо треба було по хазяйству. Опріч чотирьох чоловік товариства, зосталися тільки Михайло, Савка та Дем'ян. Ці троє пристали до гурту і навіть зараз же подали по п'ять карбованців у складку. Дід Дорош усе дослухався мовчки, а далі й собі озвався:

— Слухав я вас, слухав, та й думаю собі: люди хоч і молоді, а роблять до ладу. їй-бо, до вподоби мені! Та тільки не знаю: чи самих молодих у вас до гурту приймають, чи, може, й старих, га?

— Та як же! Вже ж і старих! — загомоніли навкруги.— Ще й раді будемо, коли старі нам поради даватимуть.

— Поради!..— всміхнувся дід,— Такі мудрі поробилися, що де вже нам, старим, радити!.. Ну, а одначе прийміть і мене до свого гурту!

— Та невже, діду? І ви пристаєте? — зрадів Зінько.— Оце так добре!

Усі дуже звеселилися, а Васюта гукав на всю хату:

— Восьмеро нас тепер, восьмеро!

— Було б дев'ятеро, якби бідолашний Грицько жив! — промовив Дмитро.

— Так! — сказав Зінько.— Нехай же вічний упокій буде його душі, а ми його, нашого любого товариша, будемо повсякчас ізгадувати добрим словом у своїй громаді.

— Будемо! Будемо! — відказало товариство. Згадали тут і за дітей Грицькових. Вони зосталися без путящого догляду. Ївга давно їх покинула: пішла з своїм сином додому. Громада настановила над ними опікуном Панаса Момота. Він старшого хлопця віддав у найми, а тих двох забрала Грицькова сестра — добра жінка, та в самої гурт дітей, та не гурт чого їсти; чоловік її гнівається, що чужих дітей набрала. А тепер, як Панаса взято, то й діти, й худоба зосталися без опікуна. Треба подбати, щоб настановлено доброго чоловіка, та запомогти сиротам. Надто ж, що Грицько їх товариш був. Урадили й наважились досягти, щоб у громаді опікуном настановлено або Зінька, або кого іншого з їх товариства.

Тоді вже загомоніли про пересельську землю. Надумали списати нову жалобу просто вже до губернатора, а на їй попідписувати якомога більше людей — може, це пособить.

— Тепер,— казав Савка,— багато пристане, бо вже всі побачили, куди Денисове товариство хилить. Тепер таких буде більше, що за нами обставатимуть.

Зараз же Зінько почав писати жалобу, вичитував написане, а кожен докидав, чого треба ще додати.

Наприкінці довго ще говорили знов таки ж про тую горілку і таки врадили, щоб ніхто з товариства не пив її і в себе в хаті не мав.

Порозходилися товариші вже пізно ввечері. Позад усіх лагодилися йти Васюта з Карпом.

— Ходім уже, Карпе, додому абощо,— казав Васюта,— бо ти, мабуть, дуже спати хочеш: увесь вечір мовчки сидів, надувшися як сич.

Карпо справді весь час був дуже похмурий та мовчазний.

— Я не спати хочу,— відказав,— а невесело мені, що так воно робиться...

— От такої! — погукнув Васюта.— Тут треба радіти, а він сумує. І Зінько прийшов, і товариства нашого побільшало.

— Це-то добре, та от лихо: мала в нас сила дуже, нічого не вдіємо проти їх.

— А я думаю так,— од казав Зінько,— що як переважимо їх за пересельську землю, то до нас тоді багато пристане.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть,— так саме похмуро не згоджувався Карпо.

— Ну, а що ж по-твоєму треба робити? — питав Васюта.

— Силу їх занапастити. У багатстві великому сила їх велика; розвіяти їх багатство за вітром — не стане в їх сили, тоді й нас нівечити не будуть.

— От такої! Як же ти його розвієш? — спитав Васюта.

Карпо помовчав трохи. Вони були тільки втрьох, бо вже й дід Дорош пішов спати.

— Глядіть же, братчики: що я казатиму зараз, дак щоб воно не йшло далі вух ваших,— промовив згодом.

— Да що це ти, Карпе, мудруєш сьогодні? — засміявся Зінько.— Ми ж уже на те всі пристали, що що в нас говориться, того ніхто щоб не знав.

— До того кажу це, що тільки двом вам звіряюся, а більше й з товариства щоб не довідався ніхто.

— Ну, гаразд, гаразд,— кажи вже!

— Думав я, братчики, довго думами великими та й надумав: нема нам способу іншого, тільки цей один: попідпалювати всіх, то з димом розвіється і багатство їх.

— Карпе, що це ти? Схаменись! — скрикнув Зінько.

Карпо, не відповідаючи, сів біля столу і зіпер голову на велику свою кощаву руку. Втупивши очі в діл, сидів мовчки, дві зморшки глибокі виразно лягли впоперек нахиленого лоба. Врешті загомонів якимсь гострим неприхильним голосом, ще більше протягаючи слова, ніж звичайно:

— Чого б я мав схаменутися? По правді кажу вам:

не мені схаменутися, а вам треба,— прийшов уже той час... І не занедбайте його, бо, коли занедбаєте,— горе всім буде!.. Нема іншого способу на тих людей... Треба їх судити божим судом, бо суди людськії на свою руч вони повертають. Хіба не бачать цього очі ваші? Грицько з їми по правді чинив — вони вбили його; Зінько за правду став — вони в неволю його завдали.

— Завдали, та не вдержали: і вийшов же! — відказав Зінько.

— Хвали бога, що Иван признався, а затявся б він — може б, і на Сибір ти помандрував у неволю довічну. Немає в їх змилування. Нехай же їх божий суд, огонь судить, бо таких не гріх зігнати й зо світу цього.

— Ото! — скрикнув Васюта.— Глянь, як наш побожний Карпо розгнівався! Це, мабуть, такого з божественних книг начитав.

Карпо підвів голову, глянув на Васюту, і справді гнівний огонь блиснув в його очах.

— А ти, Васюто, коли не знаєш, то не смійся. Ти божественних книг не тямиш, а я тобі скажу, що як би прочитав тобі з їх дещо,— сам єси побачив би, що моя правда, що по-божому кажу я.

— Хіба ж палити, чи вбивати — то по-божому? — спитав Зінько.

— Ні, нехай він скаже, по яких це божественних книгах написано, щоб таке робити? — допитувався Васюта.

— Скажу! — відповів Карпо, знову спускаючи очі додолу.— Написано: рече господь Саваоф до Саула: нині одомщу народові Амаликові за все, що сотворив він Ізраїлеві. І звелів бог іти й поразити Амалика і не пощадити його, повбивати всіх — і чоловіків, і жінок, і молодіж — аж до

младенців малих; і знищити все добро їх: і воли їх, і вівці, і верблюди, і осли, і виногради... Все! І не послухався цар Саул: усіх побив, а царя амалицького помилував і не знищив добро найкраще... Тоді прийшов Самуїл і розсік мечем сам царя того, а бог одвернув за цей гріх од царя Саула лице своє... Ото ж бачите, що вбивати бог велить нечестивих і добро їх ізнищувати!

— А хіба й тобі, Карпе,— хитренько спитав Васюта,— бог сказав, щоб ти їх попідпалював або повбивав?

Зінько всміхнувся, але Карпо сидів похмурий.

— Ні,— загомонів Зінько,— так не виходить. Христос уже після історії з Амаликом звелів нам любитися, а не вбивати чи підпалювати. Добра злом не зробиш. Та й що з того було б? Адже їх багатство не в самій хаті: є в їх-земля, є гроші в позиках та в банках,— згорить хата, то вони нову побудують та й знов почнуть хазяйнувати; а коли не вони, дак їх діти; не їх діти, дак інші... А ти свою душу занапастиш, ще й на Сибір підеш,— яке ж то добро?

— Ну, а що ж його чинити? — питався Карпо.

— Оте, що робимо. Свого права домагатися.

— Добре! Хай поки буде й так. Побачимо, що з цього буде.

Устав, попрощався й пішов, за ним Васюта.

Зінько бачив, що Карпо своїх думок не покинув, тільки змовк, бо товариші не пристають на те. Боявся трохи Зінько тих думок, і не до вподоби вони йому були. Спершу дивувався, як то така гарна людина, як от Карпо, та могла таке надумати. Був чоловік чесний дуже, правдивий, ніколи нікого й на макове зернятко не одурив, сам завсігди робив по правді, як її розумів, і від людей того вимагав, а тепер он що вигадав!

Тах уже дуже роздратувала Карпа тая кривда людська! Ні, треба такі думки його припинити, бо з їх саме лихо буде, а припиняться вони зараз — аби з оцією морою ю, з оцією пересельською землею досягти свого. Тоді Карпо побачить, що, цим робом чинячи, можна досягти свого, а не тим, про який він каже.

І Зінько з усієї сили заходився якокога більше людей гуртувати до жалоби. Савка справді не помилявся, що тепер люди, побачивши лихо, дужче приставатимуть до неї. Не минуло й тижня, вже тая жалоба була в губернатора. Цього разу товариству пощастило. Губернатор давно вже гнівався за щось на того начальника і зараз же взяв до уваги жалобу з Диблів. Через те незабаром до Диблянської волості прийшов наказ: припинити справу з землею і відібрати її поки в Дениса.

Ця несподіванка так уразила Дениса з товариством, мов грім із неба ясного дня. Вони не сподівалися такої халепи, певні бувши, що вже переважили. Денис уже по всьому селу величався й вихвалявся, що "дав по морді свині",— тобто Зінькові з товариством,— а тепер он якої пинхви йому піднесено! Сором і в вічі людям глянути! Так було ніяково, що Денис не пішов у громаду, як вона зібралася незабаром після того. Трапилося, що саме в той день не було в громаді ще трьох із його товариства: Копаницю начальник несподівано викликав у город, Рябченко лежав хворий, а в Тонконоженка брат оддавав дочку, дак Терешко, добре випивши на весіллі, спав саме тоді п'яний. Через те й Зінькові прихильники насмілилися в громаді дужче, і як Васюта озвався за діти Грицькові, то й не вельми важко було зробити, що громада опікуном над їми настановила Зінька.

— А що, Карпе,— казав Васюта, ідучи з громади,— отже бачиш, що не все вони нам, а й ми їм можемо вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хрону піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме. От побачиш, що й далі духопели від нас їстимуть, та таки й не дамо нам у кашу наплювати.

— Не хвались так, Васюто,— відповів своїм поважним голосом Карпо, — короткі-бо очі людськії, не видко їм кінця ділові.

— Тобто, кажи гоц, як перескочиш? Та вже якось перескочимо! А як часом коли й увірвемось у рів, дак видряпаємось. Отже й тепер: зовсім уже "сідай на дно" були, а тепер пішли наші вгору! Ой, хочеться мені посміятися з проклятих дерііів!

І Васюта таки й не втерпів: хоч із старих дерііів і не поглузував, дак, пішовши того вечора на вулицю, причепився знову до Микити Тонконоженка. Цьому недавнечко притичина трапилася. Останніми часами серед парубоцтва завелися карти, не то великі парубки, а й хлопці-підпарубочі такими картниками поробилися, що як де зійшлися, так зараз і гулять, звичайно, на гроші. Микита, звісно, був у цій справі попереду усіх, і одного разу трапилось, що за вечір тридцять карбованців програв. Двадцять оддав, а десятки не стало. До батька не посмів іти, дак добрав ключа до батькової скрині, де гроші були, а батько саме тоді сусіль у хату. Хоч і як потурав синоді, але за це попобив дуже. Васюта зараз і вчепився за те. Побачивши на вулиці серед парубків та дівчат Микиту, гукнув:

— Агов, хлопці й дівчата! Слухайте лишень сюди! Буду віршу проказувати.

— Яку віршу? Хіба тепер святки, чи що?

— Дарма, що не святки, а ви слухайте!

Розсівся на колоді, зіперся руками на коліна, втупив очі в землю та й почав вигадувати,— він був мистець на такі прикладки:

— Як був собі чоловік Трандита, та була в його сіра мужицька свита, а він каже: "Чорт батька зна яка паскудна одежа: не можна хліба їсти лежа!.."

— Ха-ха-ха! — зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє. Догадався, мабуть, і сам Микита, та не виявляв того. Став навпроти Васюти, однією рукою підперся в боки, а другою держав цигарку, пихкаючи димом та раз у раз чвиркаючи через губу.

— Дак не можна, каже, хліба їсти лежа... Якби мені хоч драна ганчірина, да з панського коліна, бо я сам уже здорово на пана закривився, як серед панів нажився: от будь я мужицький син, коли не чистив панський гній три годи й один!

— Ха-ха-ха! — знову розкотився регіт, а Васюта, мов то й не він чинив усе лихо, поважно проказував далі:

— Де б мені такої взяти ганчірини, щоб сірожицької не вдягати свитини? Чи мені батька-матір продати, чи в їх від скрині замки повідбивати, чи в карти навигравати?

Всі хлопці й дівчата глянули в той бік, де Микита, але Микити вже не було: бачачи, куди воно йдеться, покрився нишком та й утік.

— Микита втік, нема Микити! — загомоніли.

— Утік? Хто втік? — питав Васюта, підводячи голову.

— Микита втік од твоєї вірші!

— Од моєї вірші? Хіба ж то про Микиту? То про Трандиту! А ви й не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок! Дак коли ви не вмієте до ладу розбирати, то я не хочу далі й казати!..

Хоч і не казав далі, але як вертався сам додому, то почув, як йому біля вуха зашуміла каменюка: хтось із-за тину добре швиргонув, та не добре вцілив. А за тином щось затупотіло, втікаючи. Зрозумів, чия це ласка, і гукнув навздогінці, зупинившись:

— Та й дурний ти! Хіба ж так цiляють? Вернись, я тебе навчу, дак і зуби визбираєш,— от щоб я здох! — визбираєш, як намистечко!..

Але Микита не вернувся.

Зінько зараз же заходився коло справи з Грицьковими дітьми. Пішов до Грицькової сестри,— та була рада збутися небожат, бо й своїх дітей копиця. Та й сиротам у неї не було добре, бо справді-таки ніколи було їх доглянути. Вона порадила Зінькові замість себе одну далеку родичку Грицькову й свою. Зінько знав цю Килину. Діти й чоловік у неї померли, а брати — і свої, й чоловікові — позабирали в удови і землю, й хату, і всю худобу. Убога жінка ходила по наймах: жила то за няньку в панів, то ставала просто робітницею. Саме тепер їй виходив рік. Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, до роботи їх привчатиме, ходитиме коло городу й садка, а за те й сама тим харчитиметься, і до зросту тих дітей буде в хаті за хазяйку, ще й матиме невелику плату. Зінько знав, що Килина була людина путяща, працьовита й чесна і до дітей прихильна, то й не боявся дати їй до рук сиріт. Сама ж Килина така була рада хоч трохи пожити господинею, а не найманою попихачкою, і силкувалася все робити так, щоб добре було. Зінько з Гаїнкою раз у раз навідувалися до Грицькової хати. Старшого хлопця Зінько лишив, щоб він уже добув строку в хазяїна, а потім мав узяти до себе, привчати до хазяйства та й до книжки. Землю Грицькову Зінько до хлопцевого зросту наняв і з тих грошей мав одягати діти й платити Килині.

Хоч Рябченко з своїми полигачами й репетував, що Зінько нетямущий опікунства, тільки лиха накоїть, але тепер вони якось притихли, бо всім було громадянам видко, що зроблено гаразд. Ще й надто: побачивши, що Зінько так до ладу впорядкував цю справу, громадяни почали про його озиватися дуже добрим словом: хто попереду лаяв або глузував з його, тепер уже часом і хвалив. Не гудили вже й за те, що горілки не радить пити, хоч самі, звісно, пили.

Дома в Зінька було все гаразд. Дід Дорош так і лишився в його жити. З дідом було добре, тільки з тестем ніяк: одколи Зінько вернувся з тюрми, він до його і в хату не зазирнув. Зінько й собі дуже вразився, довідавшися про Остапові заміри розрізнити його з Гаїнкою. Спершу так обурився, що не думав до його ніколи й озиватися. Та почала вже теща намагатися, щоб помирити зятя з чоловіком, а Зінько поміркував собі, що таки він батько Гаїнці, і наважився не сваритися з їм зовсім, тільки не хотів до його йти, думаючи, що Остап зрозуміє-таки, як велико провинив перед дочкою й зятем, і якось тую провину направить. Одначе Остапові й на думку не спадало становити себе винним перед дітьми, а що йому ніяково було стріватися з Зіньком, то обминав його де міг. Коли часом і зустрінуться на вулиці, то до шапок торкнуться: "Здорові!" —"Здоров!" — та й годі, вже й поспішаються швидше розійтися.

Так минав уже другий місяць, одколи Зінько повернувся з тюрми додому. З початку третього наспів і кінець справі про пересельську землю. Постанову громадську скасовано, землю зовсім забрано від Дениса. І Копаниця, й Денис кинулись були в город, щоб зарятувати справу, та нічого не могли зробити. Одним тільки й повеселили їх: сказано, що касується тільки ця постанова громадська, а коли б громада знову таки продала Денисові землю та постанову до ладу написано, то тоді вже не скасують.

Довідавшися про це, Денисове товариство зараз зійшлося на пораду в Рябченка.

Тепер, маючи дорогу через свою пересельську землю, дибляни знову могли наймати землю в пана Добровольського, і не треба їм було їхати до неї тридцять верстов, обминаючи болото — це ж і припиняло їх, як земля в Дениса була. Таким робом усі заміри Рябченкового товариства гинули, і диблянська громада вихоплювалася їм з рук. Це вже й видко було: Зінька слухають більше, ніж їх. Еге, кажуть, і вас можна збити! Ми, кажуть, цих старшину, й старосту, й писаря поскидаємо,— інших настановимо: Зінька та Карпа. А курс і старшині, й старості кінчається цього року восени. Коли б їм пощастило справді своїх людей

настановити, дак це була б пропаща справа. Тоді що хотіли б, те з їми ті горлопані й робили б. Звісно, не з-так то легко й скинути хоч би й Копаницю,— багато в його сили і тут, і в городі,— ну, все ж, як то кажуть, береженого й бог береже.

От так, куди не глянь, а все треба тую землю вдержати в своїх руках. Та як? Громаду можна зібрати хоч і завтра, та що з того? Нема чого й думати, щоб вона тепер удруге продала землю. Надто ще дехто, приставши до Зінькової спілки, оплатився вже з своїми позичками перед заможнішими людьми. Тепер уже цих не так легко притиснути, а далі їх ще побільшає.

І визволила ж нечиста цього Зінька з острогу! Не велике було б лихо, коли б його замісто Панаса запроторено,— в селі б тихо стало. І що вже почав вигадувати: щоб горілки не пили, щоб могоричів не було. Так і поступитися цим! Хіба з тверезим що зробиш? От як налив його, дак тоді вже й бери за шияку та й у ярмо. А то без могоричів!

— Істинно розсобачується мужик за такими шибениками, як оцей Зінько! — казав Сучок.—"Я,— пле-ще,— подать заплатив, одбутки всі поодбував, нікого не займаю, горілки не п'ю,— що ви зо мною зробите?" І верно, що ти з їм, паскудним, тогда йздєлаєш? Одно слово: розуратство!

— Іменно, іменно правда! — потакував Копаниця.— Нікоторого тобі над їм слєствія нема. Ти його в холодну, а він тобі кричить: яке ти право маєш? Значить — покажи йому. де твоя законная основанія! А, сто чортів! Да якби в мене була полная законная основанія, дак я б тебе, ідолового вишкварка, на дерть подрав би й свиням викинув би, а не то що в холодну, хамлетська ти морда!

— Законники пойшли,— промовив Тонконоженко,— та праведники такі, що біда!

— А як на моє розсужденіє,— казав Сучок,— дак провчить їх, падлецьов! Щоб притихли!

— Та як же їх провчиш? — питав Копаниця.

— От, штука!.. Хіба ви цього не знаєте? Позвать його в волость: "Зачим сто у тиб'я куриця дохла проти двора на вулиці валяється?" —"Ні, не валяється".— Как ти, мерзавець, смєїш мені говорить, когда я сам видів? Начальство запреідаєть, санітар приказано, а ти що? Щоб нюхало начальство? Да ще й брехню начальству задайош!.. Марзавець ти!.. Падлець!.. Нигодяй!.." Ну, послі такого наставленія уже ж він не втерпить, щоб чого не сказать, грубе яке слово,— тоді його в зуби, та на десятників гукнуть, та й усипать гарячих, не жаліючи.

— Невозможно! — крутнув головою Копаниця.— Одно, іцо не грублять: ти його хоч і вилай, то він каже: "Господин старшина, ви не лайтеся, бо я па вас жалобу проікнесу",— а друге: хоч і зробиш, так він тоді таку тобі кутавасію з перцем підніме, іцо хуже буде, нежелі за Дениса Пилиповича землю. Ні, це не йдьоть!

— А мені здається,— озвався Рябченко,— що Михайло Григорович таки правду каже: іменно їх, треба провчить. Хоч не всіх, дак хоч самого Зінька. Тільки не так трохи треба заходжуваться.

— Ну, а як же?

— Нишком, щоб ніхто не бачив, та щоб і він не знав, хто його провчив. Щоб знав за що, та не знав хто. Так йому й сказати: оце тобі за те й за те, а хто каже — чорт його зна. Тоді йому жалітися ні на кого й ніяк, а боятися буде. Не до смерті його бити, не, а так — добре пополохати, щоб трохи полежав та почухався.

— А що ви думаєте? Воно й правда! — доводив Тонконоженко.— Поки ми їх не почнемо вчити, дак нічого діла не буде. А як одного та другого провчимо — тоді його страх возьметь, нишком сидітиме.

— І не висьма важна штука,— розказував Рябченко.— Це можна так ловко зробить, що моє поштеніє!.. Тільки щоб Григорій Павлович подозволив, бо без господина старшини тут ніяк нельзя.

— Хто його зна,— казав Копаниця,— це, коли хочете, непорядок і дайже буйство... Ну, та задля такого діла,— засміявся він,— можна й манюсінькоє буйство соченить.

— І чудесно! — задовольнився Рябченко.— За тиждень, за два й готова штука буде. Зінька положимо, а самі тим часом у громаді крутнемо.

— Ну, тольки, знаєш, Яхрем Семенович, ти тоже не весьма-очинь! А то щоб так не було, як із Панасом.

— Ото ж таки! Хіба я такий дурак, як Панас? Акуратно все так іздєлаєм, що ну! І науку получить, і живий останеться...

Товариство повеселішало. Чарка жвавіше заходила з рук до рук, наче й горілка в їй посолодшала. Довгенько ще випивали та закусювали...

Проминуло з тиждень.

Одного разу Рябченко прийшов у свято до церкви, вистояв утреню, а тоді, не хотівши йти додому та знов приходити до служби (бо йому таки далеко було), зостався підождати в сторожці,— там звичайно дожидали люди, поки вдарять до служби. Та цього разу людей було мало: троє дядьків та Микита Тонконоженко. Сиділи та гомоніли гуртом, а далі так трапилось, що ті повиходили, а зосталися вдвох Рябченко з Микитою.

"От і добре,— подумав собі Рябченко,— хотів був до його сам піти, та тут лучче буде побалакати: хай люди не знають, що від мене до його стежка є".

І він загомонів до Микити:

— А що, Микито, не пощастило тобі Гаїнку зачепити,— повернувся-таки Зінько.

— А штоб вон луснул! — сердито гарикнув Микита.

— Ну, а вже ж і жіночка була б тобі хороша! Одно слово — як лялечка!

Микита тільки плюнув зо злості.

— І все цей Зінько тобі на заваді стає,— правив своє Рябченко.— От тоді в тебе Ївгу одбив.

— Падлець, одно слово! — вилаяв Микита.

— Все Васюту настренчує, щоб із тебе на вулиці знущався.

— Нигодяй! — І Микита аж побілів із серця, згадавши віршу про Трандиту.

— Настоящий нигадяй! І таке зловредне, що кожному шкоди наробить. Тепер таке почав, що як виграє справу, дак ми всі хоч з торбами попідвіконню йди.

— Та ну? — здивувався Микита.— Нивжлі такое плохое дело?

— А ти ж думав як? Коли в Дениса однімуть землю, а мужики почнуть брати собі в Добровольського, дак тоді, брат, наша земля, що в Горянського ми найняли,— вона їм без надобності. Ми тоді на льод сіли, бо нам нічим буде Горянському заплатить. А в контрахті тисяча рублів невстойки — он що! Поцінують тоді, брат, нас усіх та й тебе з батьком.

— Вот так штука! — аж злякався Микита.— Дак через такого падлеца да нам усем пропадать?

— А що ж ти зробиш? Якби його чортяка винесла куди хоч на який місяць або два, дак ми б могли собі раду дати і пересельську землю вдержати, а так — нема ходу: що ні почнемо, що ні зробимо — він і переб'є, він і переб'є! Хоч би захворів абощо... то все якось би впорались... Ех, Микито, як я гляну на теперішніх парнів, дак один пустяк, та й годі! Якби я парубкував, дак хіба б я попустив отак із себе сміятися якомусь там Зінькові, як він із тебе насміявся? І Гаїнку, й Івгу... Ех!..

— Ну, а що б ви іздєлали? — спитав, почервонівши, Микита.

— Хі, не знав би що! Зобрав би хороших парнів три-чотири душі та й дав би йому доброї матланки — от що!

— А що ж, ви думаєте, що я етого не могу? Вот возьму да й іздєлаю!

— Поки хвалько нахвалиться!

— Какой я вам хвалько! Вот возьму да й монуминтально іздєлаю. Мєсяць буде чухаться — не вичухається,— такого вгощенія дам!..

— Хто його зна... Звісно, була б це штука славна, і не самому тобі було б добре: поки Зінько вичухався б, то ми б у громаді по-своєму крутнули... А то поцінують нас...

— Будь я первой падлець, если не іздєлаю! — скрикнув Микита.

— Та ти не гукай так: це, брат, тихенько треба робити,— припинив Рябченко та й почав нишком розказувати, як та що треба робити, щоб усе було добре.

На церкві бевкнув дзвін.

— О, вже й до служби,— сказав Рябченко, і обидва з Микитою перехрестилися.— Треба йти... Тільки ж ти гляди, Микито! Понімаєш? Ні я тобі нічого не говорив, ні ти мені...

— Понімаю! Усьо буде в плипорцію, і аджарим так, що моє вам паштеніє, ще й здєлайте одольженіє.

— Та не забудь: по голові ані-ні-ні!.. Ніяк не можна!..

— Пускай голова йому остається, а ми нижче лупньом...

— Ходім же до церкви!..

V

НАПАД

Приходила весна.

Сніг лежав уже по самих ярках та затінках, а то скрізь позбігав лепетливими дзюркотливими струмками. Серед пучечків торішньої трави де-не-де визирали вже блакитними оченятами проліски, але вся земля лежала ще чорна, дожидаючися, поки пресвітлеє сонце обніме її своїм палким промінням та й убере в пишні зелено-квітчасті м'які шати. Лежала ще півсонна й зітхала до неба теплими грудьми, і теє зітхання

злітало вгору легенькою біластою парою. Пара линула вгору, збиралася там у хмари, і хмари тьмарили небо, затуляючи землі сонце. Так молода жінка, думаючи про розлуку з своїм подружжям, плаче гірко, і сльози застилають їй світ, і вона не бачить, що той, кого вона так палко дожидає, що він уже вернувся, стоїть тут, біля неї,— ще мить, і він одним дужим рухом пригорне її до себе на груди, обійме її сяєвом свого сонячного погляду, і вони поєднаються в одному прекрасному, як мрія, поцілунку. Так земля зітхала за сонцем і не знала, що за малу годину вона потопне в його золотих обіймах, і ті сльози-тумани розвіються, зникнуть од одного ясного променистого погляду.

А поки ще хмари темні,— але теплі весняні хмари,— снували по небу. Землю приспала ніч. Не видко було місячка, спали й зірки, заступивши за хмару. Тихий упокій панував скрізь, той дужий і радісний упокій, що схиляється над землею перед новим весняним днем, повним сонячного сяєва, блискучих кольорів, співу, руху, могучої праці...

Пішовши ще вдень у Чорновус, вертався тієї ночі Зінько потемному додому. З вулиці повернув через Карпів город наниз, щоб швидше дійти, бо забарився. Ішов лукою, звичайною стежкою попід городами. Вже близько й провулок на гору. Увійшов у ті верби, що росли над криничкою. Там було ще темніше.

Щось зашелестіло, і враз перед Зіньком зачорніла чиясь висока постать.

— Хто це? — поспитався він, припинившись.

Здорова постать замахнула руками вгору, і Зінько почув, як щось тверде штовхнуло його болюче в груди так дуже, що він схитнувся. Але в ту ж мить ударено його і в спину. Зінько скочив наперед і встиг ухопиться за коляку, що здоровий чоловік уже піднімав удруге. Вирвав коляку і відстрибнув набік.

— Не підходь! — крикнув, піднявши коляку вгору.

— Який страшний! — озвався глузливо чийсь голос, що здавсь Зінькові по знаку.— Оце тобі за жалоби губернаторові.

І троє з коляками кинулись на його. Зінько зачепив когось своєю, але його-вдарили три враз, вибили йому з рук ломаку й почали бити його в груди, в спину, в боки, молотячи, як сніп ціпами.

— Рятуйте! — скрикнув Зінько і впав додолу непритомний...

****

Гаїнка того вечора довго дожидалася Зінька з Чорновуса.

— Мамо, чого це його досі нема? — питалася.

— Та, мабуть, дочко, зостався там ночувати, бачить, що ніч темна, йти погано — ну й зостався.

— Ні, він казав, що сьогодні вернеться.

Та мати й дід певні були, що Зінько заночував у Чорновусі, і, не турбуючись, спали всю ніч. Гаїнка ж не могла заснути: лежала й прислухалася, чи не йде Зінько. Кілька разів їй чулася хода, вона схоплювалася, підбігала до вікна й дивилась у двір, у темряву. Ніхто не йшов. Одного разу вчулося навіть, що він уже ходить у дворі, щось робить. Вона вибігла, гукнула стиха,— не було нікого. Вернулася й лежала, все ловлячи вухом ту знайому їй ходу. Ніколи так не було, щоб Зінько сказав "вернусь" і не вернувся. Тільки раз це було,— як його до тюрми взято. А тепер?..

Німий страх дивився на неї великими, як темрява, очима, обнімав її холодними обіймами.

Вже світало, як її, знеможену, поборов на хвилину сон.

Ураз щось застукало в вікно, аж шибки задзвеніли. Гаїнка схопилася з ліжка і стала серед хати, не розуміючи зо сну, що це.

"Зінько!" — враз подумала і кинулась у сіни відчинити. Відчинила,— перед нею стояла сусідка Стручиха.

— Нещастя! — крикнула.

— Яке? — спиталася, вся похоловши, Гаїнка.

— Зінька твого на луці знайдено... побитого...

Гаїнка захиталася і впала б, якби не вхопилася за одвірки.

Із-за Стручишиної постаті побачила: у двір увіходило троє людей і несло... Струк із Васютою держали за плечі й за голову, а Струків наймит за ноги.

Гаїнка дивилася на їх, як вони вступили в двір і йшли обережно, помалу. Дивилася, не одводячи очей, вся закам'янівши, не можучи ворухнутися.

Вони підходили ближче. Тіло трохи згиналося посередині вниз; безсило хиталася, звисаючи, одна рука, голова з мертво-блідим обличчям одкинулася назад і лежала трохи боком на Васютиній руці; від уст, трохи розкритих, значилася по щоці й потім на білому комірі сорочки темно-червона смуга.

Вони підійшли до хати. Стручиха оступилася, а Гаїнка стояла нерухома і все гляділа. — Гаїнко, оступись! — промовив Васюта.

— Ай! — скрикнула та, вхопившися за серце, і впала.

Стручиха кинулася в сіни, вхопила попід плечі Га-їнку і відтягла її від дверей. Чоловіки понесли Зінька в хату.

Трохи згодом Васюта вже біг верхи в Чорновус по лікаря...

Зінько лежав на ліжкові. Він опритомнів уже, але був такий знеможений, що не здужав озиватися і лежав, заплющивши очі. Кров з обличчя йому змито, але сорочки, всієї закривавленої, не зважилися скинути: вона прикипіла до тіла; скинули саму чумарку. Гаїнка сиділа біля ліжка в ногах і дивилася на бліде Зінькове обличчя. Сиділа, як витесана з каменю, дивилася застиглим, нерухомим поглядом, їй здавалося, що він уже вмирає.

В другій хаті мати, припавши навколішки перед образами, молилася. Благала не віднімати в неї останню надію в житті...

А на дворі Струк розказував дідові, як.він ізнайшов Зінька на луці, як покликав на поміч наймита й Васюту, що на той час ішов вулицею...

Аж після обіду приїхав лікар. І то довго вмовляв його Васюта: все не хотів їхати, казав, щоб Зінька до його привезено.

Увійшовши до хворого, зараз повисилав обох жінок геть, "щоб не рюмсали", лишив тільки діда та Васюту і почав оглядати побитого. Треба було скинути сорочку. Дід із Васютою обережно підвели Зінька, а лікар почав скидати. Сорочка поприкипала до тіла вкупі з кров'ю. Лікар став її віддирати,— Зінько злегка застогнав.

— Не маніжся! Не маленький! — гарикнув на його лікар.

Але як скинув сорочку, то побачив, що було чого "маніжиться": спина, груди, плечі— все було в страшних синяках, все попухло, тіло побито так, що поробилися великі рани криваві.

— Добре впіймав! — крутнув головою лікар. — П'яний, мабуть, побився з ким?

Хворий мовчав.

— Хто тебе побив? Чуєш?

— Не знаю...— простогнав хворий.

Лікар ще поглянув, припав ухом до грудей...

— Хм... Усередині багато пошкоджено... Треба тобі переїхати до Чорновуса в лікарню... Не буду ж я до тебе щодня їздити!

— Не хочу... я буду дома...— прошепотів Зінько.

— "Не хочу, я буду дома"! — перекривив його лікар.— Усі ви боїтесь лікарні, як чорта, а чого? З'їдять тебе там, чи що? Та хіба вам іцо втовчеш у дурну довбешку!.. Як знаєш!.. То жінка твоя тут сиділа? Покличте її!

Васюта покликав. Увійшла Гаїнка.

— Ну, слухай!.. Та не кисни, бо терпіти не можу рюмсання! — гримнув лікар, хоч у занімілої Гаїнки й сльози на очах не видко було.— Ось тобі ліки...— І він почав розказувати. Гаїнка мало що розібрала з його московської мови, тільки останні слова добре зрозуміла: щоб доглядала, а то вмре.

Як лікар виходив, дід Дорош із Васютою перепинили його в сінях.

— Скажіть, пане,— спитав дід,— чи він буде жити, чи ні? По правді!

— Як вичухається, то буде,— відмовив лікар.

— Пане! — загомонів Васюта.— Що хочте візьміть, тільки вигойте його! — І. сльози закапали йому з очей.

— Не рюмсай!.. Що ти йому — брат чи родич який?

— Товариш...

— Дак чого ж і киснеш? Я не бог!.. Понапиваються, поб'ються, а ти їх воскрешай!.. Дав же ліки... Як не стане — знов приїдеш.

Лікар вийшов з сіней і скочив на бричку.

— Рушай!

Дзвоник задзеленчав.

Дід махнув рукою.

— Чорт зна що! Нічого з цього лікаря не буде.

— Чому ж не буде? — спитав Васюта.

— Ну, що вони тямлять, ці лікарі? Нічогісінько! От тільки до одного й голінні: як попадеться до їх чоловік, то зараз йому руку або ногу відрізати, а то й зовсім требушити бідолаху... Хіба я не знаю, нащо йому Зінька в лікарню? Хотілося подивитися, як там усередині побито! Дав би чогось, що той би й сконав, а тоді б і покарбував. Різники, та й годі!..

— Та постривайте ж, діду, може ж, це іще й не такий?

— Усі вони однакові!

Тим часом Гаїнка сиділа біля хворого. Він лежав нерухомо, все заплющивши очі, хрипко дихаючи, не озиваючись. Іноді тільки прохав пошепки пити, і Гаїнка подавала йому тремтячою рукою води. Підводила йому голову, він на хвилинку припадав смажними устами до кухля — і знову лежав, як мертвий.

Приходили Карпо й Дмитро,— він не озвався до їх, та вони й не займали його...

Насунула ніч. Гаїнка все сиділа біля ліжка й дивилася на Зінька. При темрявому світлі від маленької лампочки його обличчя здавалося ще бліднішим, ще мертвішим. І таким помертвілим був тепер Гаїнці ввесь світ. Він жив і озивався до неї тільки тоді, як жив і озивався Зінько.

Як же він лежав такий нерухомий, тоді і в Гаїнку вступала тая нерухомість. Мов усе тіло обважніє, застигне, не ворухнеться. І вкупі з тілом застигає, німіє душа і озивається тільки на Зіньків рух, на Зіньків голос.

В голові тільки одна думка — оті лікареві слова:

"Доглядай, а то вмре".

Страшна була тюрма, як у їй сидів Зінько, але це страшніше. Коли б Зінько пішов навіть у Сибір, то він був би живий, і вона пішла б слідом за їм, вона жила б із їм. Тюрма вернула б іще їй Зінька, смерть не верне.

"Доглядай, а то вмре!" Вона доглядала. Пильнувала кожного його руху, дослухалася до кожного подиху... Він ще дихає, ворушить устами, живе... Живе й вона...

Так проминула ніч, проминув другий день. Увечері мати й дід хотіли положити її спати. Вона мовчки похитала головою і зосталася біля ліжка.

Сиділа знову всю ніч, не помічаючи нічого навкруги, тільки бачила Зінька, тільки прислухалася, як його палке дихання вихоплювалося з піводкритих уст.

А він спав і дедалі дихав рівніше, спокійніше. Удосвіта його дихання зробилося таке рівне й тихе, що Гаїнці здалося, мов уже він перестає дихати... Нахилившися над їм, слухала довго...

Розвиднілось. Зінько поворухнувся, розплющив очі і вперше озвався голосніше:

— Гаїнко!..

Він звів руку і за шию прихилив її голову ближче до себе, промовивши:

— Моє серденько...

І враз Гаїнка скрикнула голосним плачем і вибігла з хати. Мати й дід Дорош злякалися й кинулися до Зінька, думаючи, що він уже вмер.

А Гаїнка вибігла в противну хату, впала перед образами й ридала так, що аж груди їй розривалися. Але почувала, що з тим плачем верталася до неї сила, оживала душа, як земля, морозом згнічена, від сонячного погляду оживає.

Він озвався!.. Він буде живий!.. Це вона знала й оживала сама...

Дід знайшов її й привів знову до Зінька...

Ввечері Гаїнка таки намагалася сидіти ніч, але й сама не помітила, як заснула, схилившись на лаву,— це була вже їй четверта ніч без сну.

Мати з дідом пильнували хворого...

Другого дня йому трохи полегшало, та тільки ж трохи. Минув тиждень,— Зінько все лежав. Тяжкі думки снувались у його в хворій голові. За що? Що він лихого зробив людям? Він тільки оступався за правду, а вони ганьбили його, в тюрму закинули і тепер трохи не вбили, здоров'я збавили. Чи то ж правда є на світі? Коли тепер таке, то далі ще гірше буде: і зовсім його вб'ють. Добуватиметься, досягатиме чогось, а смерть ураз все зруйнує... Та й чи Добудеться чого? Коли в їх така сила і нічого вони не страхаються робити. Ой, чи не краще воно буде не змагатися вже, облишити це все та, коли бог дасть йому здоров'я, тихо жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано?

От і хазяйство. Тоді більше як три місяці згаяв, у тюрмі сидячи,— воно ж у господі не побільшало, а поменшало. А тепер? Хто його зна, доки ще він лежатиме. А надворі ж весна вже зеленіє, треба ж і сіяти, й орати. Хто ж те все зробить? Будуть вони цього року без хліба сидіти!

Як гарно, як добре було торік повесні, як іще нічого цього не починалося! Зінькові згадався той день, як він ішов торік полем на пасіку та озирав хліб високий та буйний, що хвилями котився поперед їм. І так мов запахло Зінькові тими пахощами польовими, мов пові яло на його тим вітром теплим і потягло його в поле непереможною могучою силою... Підвівся, хотів устати — і гострим болем пройняло йому груди,— упав назад, на подушку...

Земленько моя рідна, ти ж неорана-невпорана лежиш! Та хто ж тебе зоре, хто ж тебе засіє, хто ж тебе житами-пшеницями покриє? Лежить твій робітник як колода, рукою не рухне, ногою не ступить на тебе, моя земленько!.. Сиротою ти зостанешся недоглянутою, а ми без хліба святого...

І буйні сльози котилися в його по обличчю...

Треба щось же йому думати,— так же не можна. Прохав діда, щоб той найняв наймита: удвох із наймитом хоч трохи впорали б землі. Дід казав: "Добре! Добре!" — а наймита Зінько так-таки й не бачив, от уже три дні, а все нема.

Увечері Зінькові так полегшало, що він уже сидів на ліжкові з закладеною за спину подушкою. На столі блимала лампочка, а біля неї, з шитвом у руках, сиділа Гаїнка. Зінькові виразно було видко її схилене до роботи обличчя, поблідле за турботами та за безсонними ночами.

— Як ти змарніла, Гаїночко! — промовив Зінько.

— Мовчи вже! Сам гарний! — відказувала вона жартом, удивляючись у знеможене Зінькове обличчя, що здавалось іще страшнішим у темнішому куточку.— Сам гарний: жовтий, як віск, а худий, як скіпка, ще й очі позатягало, а під їми мов хто чорним попідводив.

— Може, ти? — шуткував Зінько.— Ти ж примазувала оце колись.

— От, не мала б чого робити!.. Он треба тобі сорочку к великодню пошити, щоб ти не був такий сердитий, як вітер, що як йому мати дасть товсту сорочку, то він зараз розпустить губи та й почне з серця віяти, що аж дерева стогнуть... Стривай, он хтось іде!

В сінях справді щось тупало. Двері відчинилися, і в хату вступили Карпо та Васюта, а за їми дід Дорош.

— Здоров, брате! Ще не спиш? О, та ти вже сидиш! Пішли наші вгору, як той циган! — вигадував Васюта.

— Сиджу... Сідайте й ви!..

— Спасибі... Таки тобі полегшало, Зіньку? — питався Карпо.

— Полегшало...

— Дай боже, щоб і встав швидко! Тоді зараз можна буде позивати тих, хто побив тебе.

Зінько махнув рукою:

— Про ідо думати!.. Хо-і би одужати!.. Та й на кого я жалітимусь? Хіба я апаю, хто це зробив? Я ж нікого не пізнав.

— Повинен урядник ізкаити!.. А коли не знайде, то в город жалітися. Не можна ж так лиходіям безбожник; попускати, не послухали тоді слова мого, а істинно воно було, кари на їх великої треба: хоч би й смерті завдати лютим, то й того вони заробили гріхами своїми.

— Годі-бо. Карпи, облишмо це! — прохав Зінько. Йому було тяжко тепер про це говорити.

— І справді, хай йому, Карпе, — сказав Васюта.— Говорімо краще, чого прийшли. Адже ми до тебе за ділом.

— Скажете.

— То видавай лиш нам зерно!

— Яке зерно? Нащо?

— Ото — нащо! А іце хазяїн! Щоб сіяти, хіба ж нащо?

— Та де ж його сіяти?

— На твоїй ниві. Ми вчора та й сьогодні ще орали.

— Як то?

— Чи ти не знаєш, як орють? За чепіги руками та й гей-соб, мурий!.. Карпе та Дмитро, та з Савкою Михайло-помагайло, та оцей Васюта, що говорить тута, та оцей дідусь Дорош, що над їми командував, та заходилися орати та й виорали, а ти, пане господарю, добре тепер дбай та їм порядок, давай — де та що сіяти!

Зінько похилив мовчки голову, і сльози забрищли в його на очах.

— Ну, от і похнюпився! Та ну бо, глянь веселенько та розкажи нам гарненько, що робити!

— Братики мої рідні, спасибі вам за велику ласку! Поки живий буду, не забуду її!.. І вам, і дідові.

— От гляньте ви на його! — засміявся Васюта.— Наговорив сім мішків гречаної вовни, а все півтора людського, що й купи не держиться! Ти йому про діло — Про зерно, а він тобі про ласку! Та нам не треба ніякої ласки,— нам треба твого зерна.

— Ви, братчики, мов удруге мене на світ оце народжуєте!..— казав Зінько.— Бо тепер мені легше й на сонце дивитися за таким щирим приятельством.

— А як же тиє си думав собі? — загомонів Карпо.— Одно в нас товариство, одним дишемо духом, та чи покинемо ж товариша в притузі великій? Не треба було б і товариства ніякого, коли б ми в помочі не ставали один одному, про себе самих тільки дбаючи.

— Правду, Зіньку, хлопці кажуть! — озвався дід Дорош. — Отак і треба по-людському, а не то що дери з кого попадя без ніякого жалю!

От, їй-бо, веселіше й жити на старість стая, таких добрих людей бачивши, як оці хлопці!

— Хлопці та й хлопці! — гукнув Васюта.— Що цс за напасть така, що все на хлопців? Наче я дурно робив Зінькові, чи що? А ні же! Ось нехай лиш устане, а мене тим часом поб'ють,— бо вже вдруге каменюкою хтось кидає,— то буде він робити на мене, аж кректатиме! От побачите!.. Я його запряжу!..

Всі засміялись, а Васюта сидів поважно й щипав свого білявого вусика.

— Мої ж ви добрі! — казав Зінько з блискучими ще від сліз очима.— Нехай вам так бог допоможе, як ви мені допомогли. Як би ви знали!.. Ви мені й душу немов оживили!.. От присягаюся: поки віку мого, поти з вами!.. Будемо своє робити, як бог велить, нехай і повбивають нас! Ми своїм не поступимося... Що бог дасть!..

— Не іюступимся ні ввік! — промовив Карпо міцним поважним голосом.

Стихли враз, тільки у всіх блищяли очі, променіючи одним почуванням. А Гаїнка чула, як їй поза спиною сипнуло морозом, і їй стало так,: дивно і так страшно, як у церкві перед сповіддю. Кілька хвилин було тихо, аж поки озвався дід Дорош.

— Дасть бог, усе буде гаразд! Може й нічого страшного не буде,— хіба ж таки все кривди нам терпіти! Дай, боже, щоб далі легше та веселіше жилося!

— От святе слово! — скрикнув Васюта.—Дай, боже, веселіше жити!

І справді всі повеселішали за тим словом і довго іде гомоніли.

Довго й Зінько не міг тієї ночі заснути. Думка думку наздоганяла. Найбільше на себе ремствував. Хіба ж не зогрішив він, думаючи облишити все, покинути всю справу? А товариство його дяк не покинуло! Себе жалчіше йому зробилося, а не правди. А забув праведних людей,— вони ж і муки терпіли, їх несвітським катуванням мордовано, на вогню палено... Його тільки побито, а вини вмирала, а своєю правдою не поступалися. Знали, що хоч самі помруть, так їх смерть інших до правди прихилить і таки направить людей куди треба... Де ж вона, та й правда, візьметься, коли кожен зрікатиметься за неї обставати? І як це він чудно думав жити, нікого не займаючи, щоб і його не займано! Хіба ж кривда чіпляється через те, що її займають? Вона сама хоче заняти чоловіка, під себе його підгорнути, забрати собі його силу. Хоч як ховайся, як обминай її,— вона сама тебе знайде! Ні, не можна так прожити. Треба з нею змагатися, а там... а там — що бог дасть!..

VI

ЛІКИ

Зінько наче й одужував, але вельми помалу. Кашляв і казав, що болять груди. Чапав іноді по хаті, більше то за стіни, то за комин держачися; вибирався на призьбу, сідав на сонечку... посидівши трохи, казав, що йому вже важко, і вертався на ліжко. Тяжко, помалу верталося здоров'я. Васюта їздив раз у Чорновус, привіз ще ліків, та вони щось мало пособляли. Сам лікар більше не заїздив.

Дідові Дорошеві лікар дуже не вподобався. І не через те, що був непривітний,— от, як на дідову думку, то всі пани такі, що ніколи по-людському, тихенько-лагідненько слова не скажуть, а все з криком та з гуком,— то це не дивина була, що й лікар такий. А оце дідові не вподобалося, що скільки він уже лічить Зінька, а полегкості ніякої нема. Де ж таки! Це так як одужувати, дак без ліків швидше остербаєш. Та як на дідову думку, то всі лікарі такі — ніякого з їх добра нема, хоч би їх і зовсім не було. Нічого вони не тямлять, тільки людей псують. Дід

пам'ятав, як його одного разу, ще замолоду, побито... Дак тоді гоїв його Гарасим Савчук — ото був превеликий знахар! Зараз до ран ранника поприкладав, а пити дав такого зілля... ну, й за тиждень він здоровий був,— от що! А то гоїть, гоїть от уже третій тиждень, а нічого помочі нема. Це так Зінько й до осені не вичуняє.

Ге! Якби Гарасим Савчук живий був! Дід Дорош зараз пішов би до його, попрохав би того зілля, дав би Зінькові, дак уже давно б чоловік ходив та робив. Дак же вмер Гарасим — от лихо! А тепер таких знахарів і не чути щось. Хто ж би тепер? Панасенко? Куди!.. Баба Мокрина? Де там їй!.. Далеко куцому до зайця! Та й Радько... Ні, нема такого!.

Хіба... От хіба глушківський Семенюк? Кажуть, добре знається на зіллях... Та таки дід і сам був одного разу в його,— пособилося... Може, в його й те зілля є, .що від побитого? Хіба піти до його та попитатися? Догнав — не догнав, а побігти можна.

І все думав дід про глушківського Семенюка. Слухав, як Зінько кахикає, дивився, як він дибає по хаті, і бачив, що неминуче коли не до Семенюка, то ще до якого, знаючішого, знахаря вдаритися.

Прийшла неділя. Дід сказав, що піде до родича, а сам махнув у Глушківку і вернувся геть пізно ввечері. Другого дня викликав Гаїнку з Зінькової хати в противну і показав їй пляшку:

— Бачиш, унучко, це?

— А що ж то?

— Здоровля твоєму Зінькові.

— Як то?

— Дякуй дідові! Бито колись і мене замолоду, да я не кволився стільки, як Зінько. Бо мене лічив не лікар нетямущий, а на всю округу знахар, Гарасим Савчук.

І дід оповів Гаїнці широко про Гарасима Савчука.

— Як дав мені зілля, як випив я раз, та двічі, та тричі,— стрепенувся та й пішов.

— Дак, може ж, вас не дуже побито було, дідусю?

— Знаєш ти,— не дуже!.. Може, ще й гірше, ніж Зінька!.. А якби мене такий паршивий лікар лічив, як його, то й мені б те було. Дак я оце дивився-дивився на його та тоді собі й думаю: добуду я й йому такого зілля. Та й добув!

— Де ж ви його добули?

— Де добув, то добув. У Семенюка. Не такий знаючий, як Гарасим, а таки тямущий чоловік. Тільки сказав йому, чого мені треба,—так зараз: "Знаю—каже,— знаю! Цим я багато пособляю людям". Я йому тоді про Гарасима: "Якби,— кажу,— такого зілля, як у Гарасима!" —"Дак оце ж воно й є! — каже.— Я,— каже — від Гарасима цього й навчився". Дак оце й налив пляшечку.

— Зінько не буде цього пити, дідусю.

— Хіба я твого Зінька не знаю; такий мудрий, що й знахарям не вірить, знаю, що не питиме, а ми зробимо, що таки вип'є.

— Як же ви зробите?

— А так: ото Васюта як нові ліки від лікаря принесе, дак ти йому їх не давай, а цих чарочку всип та й скажи, що це від лікаря, то він і вип'є.

— Ой, боюсь, дідусю!.. Якби шкоди не було!

— Яка там шкода буде? Ніякогісінької! Казав Семенюк: зразу одужувати почне. От сама побачиш! Як видужає Зінько та розкажемо йому, то ще й дякуватиме нам.

І дід усе впевняв Гаїнку, а вона все не згоджувалася. Якби це вона хвора була, то зараз би хильнула,та й край,— і не думала б! А Зінько... Він же їй завсігди казав, що знахарські ліки дурниця; як же їх йому давати?

Але тоді й інші думки поняли їй голову. Добре ж, як воно й без того пособиться, а як же ні? Лікареві ліки не дуже пособляють... не самому Зінькові, а й так, як хто лічиться в лікаря, то мало помочі... Зінько говорить, ніби це через те, що лікарі неприхильні до людей, то й роблять так, аби швидше, а якби схотіли, то могли б дуже добре помагати. Ну, дак коли ж не хочуть! Однак нічого й не буде. А вже як знахар, то пособить, а надто ці ліки: про їх уже й дідусь знає, що помагають,— на собі досвідчився. І мати кажуть. Звісно, Зінько їх не схотів би... ну, а як йому не полегшає та він умре, то тоді як же? Чи не винна ж вона буде сама, не давши йому зілля, що здоровля б йому вернуло?

І вона боязко, турботно придивлялася до Зінька — як йому: чи легшає? чи видужує? А він усе кволився, все нидів. Минав день, другий, третій — йому не легшало.

Четвертий день був дуже сонячний, веселий. І Зінько побадьорішав: сам, не держачись навіть, почапав по хаті і вийшов на призьбу. Гаїнка й собі сіла біля його.

Сонце весело сміялося з неба золотим сміхом. Біленькі хмарки пливли по блакитному морю, купаючися в теплому світлі. Деякі дерева, заспавшися за довгу зиму, ще чорніли проти неба голим гіллям, але верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідо-зелене листячко. По горбочках та по шпиликах густа трава й собі піднімала маленькі головки вгору. Горобці на хаті й по тинах цвірінькали так весело й моторно, мов хотіли сказати, що й вони знають, коли весна. З високого двору Сивашевого видко було півсела. По городах скрізь метушилася, порплилася жінота, вулицями їхали люди з боронами й мішками зерна на возах. Зінько дивився на все те, і йому дедалі все ставало сумніше й сумніше.

— Боже! Все оживає, все робить, тільки я, мов камінь, лежу, ворухнутися не здолію! — промовив він гірко.

—— Не журись, Зінечку і..— розважала Гаїнка.— От скоро-скоро й ти все робитимеш — і дома, й на полі... от побачиш!..

Вона його розважала, а в самої щеміло серце, а сама думала: чи правду ж вона каже?

— Дерева вже розпукуються,— казав Зінько, дивлячись на свій садок,— а я ж цієї весни ні одного деревця не посаджу!

— Восени посадиш чи на ту весну,— не журись! Такий сад, Зінечку, посадимо, що як гай буде!.. А ти в йому як сокіл будеш літати.

— Атож, літатиму! — промовив гірко Зінько, дивлячися, як, поблискуючи крилами проти сонця, линули кудись у повітрі пташки — легенькі та вільні. І він додав думкою: "От так жити б хотілося, так вільно, легко!.. Полинути б, кинутися до діла!"

Він поворухнувся,— груди заболіли дужче.

Безмірна журба, туга за втраченою силою обняла його...

— Гаїнко! Поможи мені в хату... не хочу я тут...

Вона пособила йому встати, ввійти в хату, дійти до ліжка. Він ліг і заплющив очі. Чорні круги попід ними визначилися ще виразніше; обличчя робилося таке бліде, мов уся кров його покинула. Спершу дихав важко, потім заспокоївся, дихання ставало все рівніше, тихше... ледве чути... І Гаїнці здалось, що вона вже його зовсім не чує, що вже смерть визирає з того блідого обличчя... що Зінько вже зовсім як мрець. Кинулась до його, вхопила за руку:

— Зіньку!

Він іздригнувся, розплющив очі.

— Що тобі, серце?

— Нічого, нічого... Це я так... Я тебе збудила... Спи, серденько!

— Ні, я не спатиму...

Але знов заплющив очі і знов лежав, як мрець.

"Ні, не пособить лікареве гоїння! — думала Гаїнка.— Треба послухатися діда, бо вже.. страшно, страшно й здумати!.."

І вона зважилася...

Того ж вечора Васюта привіз із Чорновуса ліки. Вона не внесла їх до Зінька в хату, замісто їх поставила туди дідову пляшку...

Одначе не зважувалася довго.

Раділа, що Зінько заснув звечора і не треба було йому давати ліки. Але як прокинувся і сказав дати, то мусила.

В неї так трусилися руки, як вона наливала зілля, що пляшка цокотіла об велику чарку. Налила і дуже довго затикала пляшку, аж Зінько попитав:

— Що це ти там робиш, що не даєш?

Тоді вона піднесла йому чарку, він підвівся, взяв і випив одразу. А її вхопив холодний страх, і не помічала, що він оддає їй порожню чарку. Врешті взяла. Він ліг знову, заплющив очі й затих.

Лежав тихо.

Їй потеплішало,— вона починала заспокоюватися. Одначе не лягала спати й не гасила, а сиділа на ослоні біля його.

Він, здається, спав.

Враз він розплющив очі, підвівся, вхопився рукою за горло:

— Ой!.. Дихати!.. Давить!..

Гаїнка кинулась до його:

— Зінечку! Де давить? Що?..

— Горло... в грудях пече... Дай води!..

Вона подала йому кухоль з водою. Він випив трохи і впав на подушку. Вона стояла над їм і дивилася на його широко розплющеними очима.

Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди:

— Води!..

І відразу його скорчило всього так, що він ледве не впав з ліжка.

Гаїнка вхопила його.

— Діду!.. Мамо!.. Рятуйте!..— крикнула несамовито.

Крик був такий страшний, що й дід і мати попрокидалися і вскочили в хату:

— Що це?

— Зінько...

Вони глянули.

Зінько лежав у неї на руках, і на блідих губах червоніла в його кров.

— Зіньку! Сину! Що тобі? — питалася перелякана мати.

— Води!..

Йому подали води,— він пив жадібно. Тоді впав знесилений на подушки.

Та не багато перепочив. Нові корчі вхопили його, і він забився в матері на руках, і знову зачервоніла на губах кров. Дід кинувся до його з водою. Почав затихати, припав устами до кухля.

— Ой боже, що ж я наробила! — скрикнула Гаїнка несамовито і впала навколішки перед ліжком.— Ой, що ж я, проклята, наробила,— я ж тебе, Зінечку, струїла!..

Його очі розплющилися, глянули на неї дивним поглядом.

— Що ти сказала? — ледве вимовив.

— Це ж я тобі не ліків дала, а знахаревого зілля!

— Ти... знахаревого... А я ж казав...— простогнав хворий.

— Я ж думала, що воно пособить... я ж не знала, що таке лихо... я ж...

— Діду! — промовив Зінько.— Або самі... або біжіть до Васюти,— хай до лікаря... зараз...

Переляканий дід кинувся, ні слова не кажучи, з хати. Зінько лежав, заплющивши очі, і тяжко дихав. Гаїнка все стояла навколішках біля ліжка, притиснувши руки до грудей, і дивилась нерухомим поглядом на Зінька. Він мовчав довго.

Врешті промовив:

— Мамо... нехай... вона піде... Ви самі зостаньтесь зо мною...

Гаїнка встала і вийшла з хати.

Вийшла в сіни, повернула в хижку і забилася там у найдальший куток.

Сіла долі і сиділа так у темряві, обхопивши голову руками, прихиливши її до стіни.

Чула, що вмирає. Вмирає, бо він умирав і прогнав її від себе.

Знала, що заробила це.

Вороги вбивали — не вбили, а вона вбила, вона своєю зрадною рукою подала йому смерть.

Знала, що нема й кари на таке лиходійство.

Душогубові-розбійникові є кара, а їй нема, бо ніхто такого не зробив, як вона.

Знала, що їй уже нема нічого на світі, сама темрява.

І вмирала в темряві.

Не могла ворухнутися, не могла скрикнути, у неї не було вже сили, її тіло вже не жило, тільки душа жива боліла так...

О, як без міри, без краю!..

Ця ніч, ця темрява — вона гнітила їй душу, роздавлювала, знищувала, а душа все почувала, все боліла.

А там Зінько вмирає.

І вона не сміє туди піти.

Боже, боже! Нащо ця душа невмируща? Хай би вона вмерла!.. Тільки б не ці муки, не це мордування!..

Хоч би кричати здужала!..

Нема голосу...

Дід вернувся від Васюти з поганою звісткою: саме як Васюта ще вдень був в Чорновусі, лікар побіг поштою на станцію, на машину: на три дні їхав у губернію, в город!

Помочі не було.

Зінько вислухав це мовчки.

А дід, стоячи над їм, казав:

— Зіііьку! С'їну! Прости мене!.. Це я тебе занапастив'.. Це я добув зілля в знахаря і Гаїнці звелів... Говорив, хлипаючи, і весь трусився.

— І ви, діду,— тільки промовив Зінько, та й не сказав більше нічого.

Усю ніч мати з дідом були коло хворого. Раз у раз його корчило, пекла згага, і він пив, силкуючись її залити.

Перед світим сказав:

— Ноги обважніли...

Мати торкнулася до ніг.— нони були холодні. Він зрозумів це з її погляду.

Холодні, мамо? Це вже смерть іде.

— Синочку мій! Не кажи так! — простогнала бесщасна мати.

— А що ж, мамо. коли воно правда. Я сьогодні вмру.

В хаті настала тиша.

Темряве світло осявало бліде обличчя хворого і дві прибині горем постаті коло його ліжка: мати сиділа, дід Дориіл стояв похилившися.

Враз він схилився до землі і вдарив перед ліжком поклона:

— Сину! Зіньку!.. Прости мене!..

— Бог простить, дідусю! Я на вас не гніваюся... Тільки не кажіть про це нікому, нікому!.. І Гаїнці звеліть, щоб не казала...

Дід, хлипаючи, встав.

— Сину,— промовила мати.— Покличу батюшку— може через те бог полегкість пошле.

Хворий помовчав, тоді сказав тихо:

— Добре... А ви, дідусю, підіть покличте моїх товаришів, усіх... А до мене хай Гаїнка тим часом увійде.

Мати й дід вийшли з хати, а трохи згодом туди ввійшла Гаїнка.

Тихо спинилася біля порога,

— Гаїнко!.. Іди!.. Сядь отут... біля мене...

Вона підійшла покірно і сіла на ліжкові. ': — Дружинонько моя, поцілуй мене! — попрохав хворий.

Вона зірвалася, впала навколішки, обхопила йому ноги і почала цілувати їх мовчки.

— Встань, Гаїнко!..

Вона не вставала, а уста шеіютіли, припадаючи до ніг:

— Ніженьки мої... слідочки ваші цілувала б, якби ви ходили!.. Не ходите!.. Вбила!.. Отруїла!..

— Сядь тут біля мене!.. Поцілуй в уста!..

Нахилилася до його, цілувала в уста, в очі, в руки.

— Не ти мене, дружинонько моя вірна, струїла... Ти мені здоров'я хотіла, моя добра... Любив тебе на цьому світі і на тому любитиму... Як я тебе покину? Така маленька... така полохлива... Та тебе люди заклюють... Як я тебе покину?.. Він плакав.

Узяв її руки в свої, притулив їх до грудей та й затих, знеможений.

Вона сиділа не сміючи ворухнутися. Відпочивши, озвався знову:

— Живи з матір'ю, з дідом, не ходи до батька: там тебе занапастять... Нікому не кажи про знахареве зілля. Чуєш? Я тобі велю. І дідові, й матері звелів... І сама забудь по це... Не думай!.. Мені однак умирати було,— довго не прожив би... Байдуже, коли трохи швидше... Тільки тебе жалко покидати... Іще жалко: не зробив... Ох!:.

Знову затих.

У неї душа кричала від несвітського болю, але ні одне слово не проходило крізь уста.

У сінях затупотіло. Це прийшов батюшка...

Відбули його.

Уже розвиднилося зовсім, як круг Зінькового ліжка постали товариші.

— Підведіть мене! — промовив хворий. Підвели, заложили за спину подушки. Він сів.

— Уже груди німіють... Час прийшов умирати... Як сидів у тюрмі, заприсягся не покидати цього діла — за правду стояти... Не судив мені бог справдити мою присягу... Короткий мій вік... Нехай моя присяга буде вашою!

— Буде!.. Буде, братику наш, товаришу наш вірний!..

— Спасибі!.. Добувайтеся правди!.. Тяжко без світу!.. Де він?.. Де він?..— питав хворий, уже блудячи словами.— Коли б хто показав!

Затих на мить, опритомнів.

— Мати стара зостається в мене, дружина молода — з дідом нехай вони в цій хаті живуть... А ви їх догляньте, братики!..

— Доглянемо!.. Не турбуйсь тим!..

— Хай вам бог заплатить!.. Мамо! Спасибі тим рученькам, що мене носили-годували... Тим ніженькам, що за мною ходили!.. Прощайте, мамо!..

Ридаючи, припадала до його мати.

— Гаїнко! Дружино моя вірна, серденько моє дорогесеньке, раю мій любий!.. Прощавай!..

Вона мовчки до нього припадала, не можучи вимовити слова.

Тоді прощався з дідом, з товаришами і кожному казав останнє привітання.

А вони питали:

— Кажи, брате,— може, ще що звелиш?

— Нічого не звелю,— тільки не забудьте мого заповіту!..

— Не забудемо!.. Глянув по хаті.

— Одчиніть вікно!.. Відчинили.

— Хоч би сонце зійшло... Як темно!.. Сонце ще не сходило.

— Гаїнко!..

Кинулася до його,— він прихилив її голову собі на груди...

— Ще не зійшло сонце?

— Скоро зійде,— відказав Карпо.

Стих на хвилину, тоді ворухнув устами:

— Прощав...

Зітхнув тихо, не доказавши слова, голова йому похилилася вниз...

Рука впала з Гаїнчиної шиї...

У Чернігові, 1901